

Лантух В. В., Ткаченко І. В.

**МОСКОВСЬКА
ПРИВАТНА ПРОМИСЛОВІСТЬ
В РОКИ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ:
ВІДНОВЛЕННЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ**

Монографія

ТОВ "Друкарський дім "Папірус"
Суми-2012

УДК 94.(470.311) "1922/1928"

ББК 63.3 (4Рос) 621

Л 22

Друкуються за рішенням вченої ради ПВНЗ Інституту сходознавства і міжнародних відносин "Харківський Колегіум", протокол № 3 від 23 квітня 2012 р.

Рецензенти:

Д. В. Бабич, доктор економічних наук, професор
Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

Ю. П. Волосник, доктор історичних наук, професор
Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

Лантух В. В., Ткаченко І. В.

ЛІ22 Московська приватна промисловість у роки нової економічної політики: відновлення і функціонування [Текст] : монографія / Лантух В.В., Ткаченко І. В. – Суми : Друкарський дім "Папірус", 2012. – 168 с.

Монографія присвячена комплексному вивченню процесу функціонування промисловості Москви у приватно-орендній та приватновласницькій організаційних формах у роки непу. Аналізуються причини повернення радянського керівництва до практики використання приватної ініціативи у промисловості періоду непу; досліджуються причини, етапи та методи обмеження і згортання приватної промисловості; розглядається роль податково-кредитних важелів у здійсненні політики щодо приватного підприємництва у промисловості. Рекомендовано для істориків, економістів, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться проблемами історії радянської держави періоду непу.

© Лантух В. В.,
Ткаченко І. В., 2012

ISBN 978-966-2787-23-8

© ТОВ Друкарський дім
"Папірус", 2012

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ	9
1.1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	10
1.2. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	33
РОЗДІЛ 2. ПРИЧИНИ ТА ХІД ВІДНОВЛЕННЯ ПРИВАТНО-ОРЕНДНОЇ І ПРИВАТНОВЛАСНИЦЬКОЇ ФОРМ ПРОМИСЛОВОСТІ	44
2.1. Стан промисловості Москви напередодні проголошення нОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ	45
2.2. ПРИВАТНО-ОРЕНДНА ФОРМА У ПРОМИСЛОВОСТІ	64
2.3. ПРИВАТНА ДРІБНА ТА КУСТАРНО-РЕМІСНИЧА ПРОМИСЛОВІСТЬ	89
РОЗДІЛ 3. ЗГОРТАННЯ ПРИВАТНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ	107
3.1. Основні етапи та напрямки обмеження І ЗГОРТАННЯ ПРИВАТНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ	108
3.2. Податково-кредитна система як спосіб реалізації політики обмеження та згортання приватної промисловості	127
ВИСНОВКИ	154
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	158
ДОДАТКИ	159

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВКП(б)	– Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВРНГ СРСР	– Вища рада народного господарства СРСР
ВЦВК	– Всеросійський Центральний виконавчий комітет
ВЦРПС	– Всеросійська Центральна рада професійних спілок
Вукопспілка	– Всеукраїнська спілка споживчих товариств
Головелектро	– Головне управління електротехнічної промисловості
Губекономнарада	– Губернська економічна нарада
МК РКП(б)	– Московський комітет російської комуністичної партії (більшовиків)
Москопромсоюз	– Московський союз промислової кооперації
Москустпром	– Московське управління кустарної промисловості
Мосторг	– Московське управління торгівлі
Мосфінвідділ	– Московський фінансовий відділ
МРНГ	– Московська рада народного господарства
Наркомфін (НКФ)	– Народний комісаріат фінансів
НК РСІ	– Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції
ОДПУ	– Об'єднане державне політичне управління
Раднаргосп	– Рада народного господарства
РАН	– Російська Академія наук
РДАЕ	– Російський державний архів економіки
РКП(б)	– Російська комуністична партія (більшовиків)
РНГ	– Рада народного господарства
РПО	– Рада праці і оборони
РСІ	– Робітничо-селянська інспекція
СЗ СССР	– Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР
СНД	– Співдружність незалежних держав
СУ РСФСР	– Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского Правительства РСФСР
ЦДАМО	– Центральний державний архів Московської області
Центроподаток	– Центральне управління податків
ЦК ВКП(б)	– Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)
ЦМММ	– Центральний муніципальний архів Москви
ЦСУ	– Центральне статистичне управління

ВСТУП

З розвитком ринкових відносин у незалежній Україні почався процес становлення інституту приватної власності та формування прошарку підприємців. У зв'язку з цим постало багато проблем, найважливішими з яких є дослідження джерел та шляхів розвитку приватного підприємництва, в тому числі у промисловості, розробка форм і методів його функціонування, вибір оптимального варіанту державного регулювання підприємництва та визначення його місця і ролі в економіці країни. Сучасний етап реформування економіки вимагає не лише науково-теоретичного обґрунтування механізму запровадження нових форм господарювання, а й вивчення історичного досвіду становлення та розвитку ринкових відносин, складовою яких була приватна промисловість. Тому вивчення механізмів використання приватної ініціативи у промисловому секторі періоду непу є актуальним і має прикладне значення.

Будь-яка нова стратегія у процесі реалізації зазнає змін під впливом конкретних соціально-економічних умов певного регіону. Тому регіонально-історичні дослідження, головними об'єктами яких виступають міста, мають на меті максимально наблизити до території та дозволяють виявити маловідомі деталі певних процесів. У відповідності до цього регіональна специфіка Москви як адміністративного та промислового центру СРСР з переважанням у структурі промисловості дрібних та середніх підприємств, галузевим розмаїттям промислових об'єктів, технологічно не пов'язаних між собою, використанням у виробництві привозних сировини та палива, особливими способами організації виробничих процесів визначили своєрідність впровадження нової економічної політики у місті. Упродовж 20-х рр. ХХ ст. тут сформувався потужний приватний сектор у промисловості. Регіональна відмінність Москви дає можливість деталізувати причини відновлення багатокладної економіки у роки непу, процеси формування та функціонування приватно-орендної та приватновласницької форм у промисловості, методи обмеження діяльності та згортання приватного промислового сектору.

Найбільш поширеною формою приватного підприємництва у промисловості періоду непу стала оренда державних підприємств. Проблеми розвитку орендних відносин у роки непу знайшли своє відображення у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників. Науковці

дослідили процес виникнення приватно-орендної форми промисловості та його негативні сторони, різні аспекти функціонування сектору приватної промисловості, наголосили на відсутності у керівництва держави чіткої програми використання приватної ініціативи у промисловості, що зумовило імпровізаційний характер заходів. Все ж поза увагою дослідників залишаються проблеми економічної доцільності приватної оренди в означений період, її внутрішні протиріччя, економічна необґрунтованість орендної плати та роль позаекономічних методів впливу, які унеможливили подальше використання даної організаційно-господарської форми промисловості. Висновки окремих вчених про незначну роль орендованих приватними підприємцями об'єктів у вирішенні проблем становлення промислового сектору країни та наповнення ринку необхідною продукцією не є обґрунтованими, що підтверджує приклад функціонування приватно-орендного сектору промисловості Москви у роки непу. Саме тому виникає необхідність більш глибокого дослідження економічних аспектів функціонування приватної оренди у промисловості окремих господарських одиниць, якими виступали промислові центри країни, в умовах домінування централізованого планового керівництва народним господарством.

Сучасні проблеми розвитку промисловості України змушують звертатись до вивчення історії функціонування різних організаційно-правових форм промисловості. Невід'ємною складовою господарства у різні історичні періоди було дрібне виробництво. Воно не зникло з розвитком великої індустрії, а продовжувало існувати і допомагало вирішувати важливі економічні та соціальні проблеми: прискорювати темпи економічного розвитку, здійснювати суттєвий внесок у створення ВВП, формувати і підтримувати конкурентне середовище, збільшувати чисельність робочих місць, насичувати ринок товарами та послугами. Зацікавленість даною сферою економічної діяльності пояснюється тим фактом, що дрібне виробництво потребує незначних інвестиційних вкладень та характеризується найшвидшим обігом капіталу. Однак, процес становлення сектору дрібного виробництва в сучасній Україні не є безпроблемним і потребує вивчення історичного досвіду його функціонування з метою попередження можливих негативних проявів.

На особливу увагу заслуговує період нової економічної політики 20-х рр. ХХ ст., коли керівництво радянської держави змушене було вдатися до використання приватної ініціативи у сфері дрібного

виробництва з метою подолання соціально-економічної та політичної кризи. Приклад Москви демонструє великі можливості приватного підприємництва у сфері дрібного виробництва, здатність оперативно вирішувати проблеми забезпечення сировиною, збуту готової продукції, враховувати кон'юнктуру ринку та насичувати його необхідними товарами. В той же час, ставши на шлях побудови планово-директивної економіки, відкинувши демократичні основи побудови суспільства, більшовицькі лідери позбавили дрібних виробників свободи ринкового вибору, що унеможливило подальше існування даного сектору промисловості.

Необхідність дослідження пояснюється недостатнім рівнем вивчення приватної промисловості як цілісного явища та її окремих господарських форм, адже у роки непу основною сферою діяльності підприємців стала торгівля, в той час як у промисловому секторі обертались порівняно незначні приватні кошти.

В радянській історіографії проблема визначення місця і ролі приватного підприємництва в економіці країни періоду непу не вивчалася або фальсифікувалася, у приватному підприємстві вбачались лише паразитичні нахили та деструктивні дії. Сучасними дослідниками з нових методологічних засад розглядаються питання використання приватного капіталу в промисловості даного періоду. Однак, окремі аспекти зазначеної теми так і не знайшли належного відображення у науковій літературі. Залишається мало дослідженим питання реалізації нової економічної політики на регіональному рівні з урахуванням галузевої структури, компетентності місцевого керівництва, наявності та рівня кваліфікації робочої сили, традицій населення. Недостатньо приділено уваги проблемі використання приватно-орендної та приватновласницької форм промисловості у великих індустріальних центрах країни, одним з яких була Москва. Проблема функціонування приватної промисловості столиці лише фрагментарно висвітлена у працях з історії непу та історії міста, але не стала предметом спеціального дослідження.

З урахуванням актуальності обраної для дослідження теми визначено мету, яка полягає у тому, щоб на прикладі Москви як специфічної господарської одиниці дослідити процес становлення та функціонування приватного промислового виробництва, розкрити його

місце і роль у промисловості регіону та радянської держави періоду
непу.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

В історіографії приватної промисловості у роки непу виділяють п'ять періодів:

- 1) 20-ті рр. XX ст.;
- 2) 30-ті – середина 50-х рр.;
- 3) друга половина 50-х – середина 80-х рр.;
- 4) друга половина 80-х – початок 90-х рр.;
- 5) 90-ті – початок XXI ст.

Запровадження нової економічної політики викликало до життя капіталістичні елементи. У той же час їх існування в економіці країни вступало у протиріччя з положеннями політичної доктрини правлячої більшовицької партії про необхідність завершення експропріації буржуазії. Дана обставина вплинула на формування завдань, що стояли перед дослідниками 20-х рр., які вивчали проблеми приватного капіталу. Вони повинні були виявити місце приватного сектору в промисловості країни та визначити методи і найближчі перспективи боротьби з капіталістичними елементами.

Сучасні дослідники звертають увагу на те, що в літературі 20-х рр. для визначення приватного сектору застосовували різні поняття політико-економічного змісту, серед яких найчастіше вживаними були “приватний капітал” та “приватне підприємство”. У даному випадку не бралися до уваги категорії суто економічного змісту, такі як “капітал” чи “розширене відтворення”, що належать до інших суспільних наук [4, с. 34–35]. Вищеназвані поняття використовували також щодо приватних орендарів та приватних власників у промисловості, що й зумовило їх вживання в даній роботі.

Питання розробки економічного курсу більшовицької партії після приходу до влади та практичні завдання щодо її реалізації знайшли своє відображення в роботах В. І. Леніна. Крах політики “воєнного комунізму” змусив лідера правлячої партії задекларувати необхідність зміни економічної політики. У його працях, написаних протягом 1921–1923 рр. [5–16], прослідковується пошук шляхів і засобів подолання економічної та політичної кризи при збереженні монополії більшовиків на владу. В.І. Ленін наголошував, що використання приватної ініціативи в економіці є вимушеним та тимчасовим кроком, зумовленим

обставинами часу. Його погляди щодо використання ринкових механізмів у процесі відродження господарства були непослідовними і суперечливими. Запропоновані ним нові підходи у вирішенні економічних проблем поєднувалися з традиційними “воєнно-комуністичними” підходами. Пропонуючи встановлення жорсткого контролю з боку держави за діяльністю капіталістичних елементів, лідер більшовиків тим самим заперечував можливість створення правових передумов підприємництва, що змушує зробити висновок про приреченість економічної політики, яка базувалася на використанні ринкових відносин.

Розробка основних положень непу та механізмів їх реалізації була здійснена керівниками більшовицької партії та радянської держави М. І. Бухаріним [17], О. І. Риковим [18], Л. Д. Троцьким [19]. У їх роботах представлена традиційна точка зору щодо причин переходу від політики “воєнного комунізму” до непу та обґрунтовується логічність зміни економічного курсу, висловлюються різні думки про можливі масштаби використання приватного підприємництва в економіці країни, дискутуються проблеми співвідношення плану і ринку в процесі організації народного господарства та межі “відступу” і “наступу” на приватний капітал. Є. О. Преображенський відстоював думку, що первинне соціалістичне нагромадження буде опиратись на експлуатацію досоціалістичних форм господарювання [20]. Праці Й. В. Сталіна другої половини 20-х рр. дають змогу простежити перехід більшовиків від політики використання приватного капіталу в економіці країни до його згортання, спрямованого на забезпечення перемоги соціалістичних елементів у народному господарстві [21–23]. У цілому роботи В. І. Леніна та його соратників позначені впливом комуністичної ідеології та упередженим ставленням до приватного капіталу як складової економіки 20-х рр. і тому однобічним висвітленням його місця і ролі.

Вчені-історики протягом 20-х рр. майже не займалися проблемами нової економічної політики. Однак, окремі їх представники висловлювали думки з приводу змін в економічному житті країни. Зокрема у статті М. М. Покровського “Советская глава нашей истории” [24], присвяченій сьомій річниці Жовтневої революції, дослідник виклав своє бачення причин та наслідків введення політики “воєнного комунізму”, назвавши її часом, коли “економіка повинна була

танцювати під дудку політики” [24, с. 87], а також охарактеризував перші роки непу (1921–1923 рр.) як “період реакції проти “воєнного комунізму”, період первинного непу, з його ілюзіями з обох сторін” [24, с. 89].

Вивченням непу у 20-ті рр. займалися російські вчені-економісти, які на той час працювали за кордоном. Так, у статті С. М. Прокоповича “Что дал России нэп” [25], написаної у 1926 р., розкриваються характерні риси нової економічної політики, які відрізняли її від “воєнного комунізму”. Вчений подає аналіз результатів непу у сільському господарстві, робить висновок, що без модернізації промисловості її подальший розвиток неможливий. С. М. Прокопович стверджує, що неп вичерпав себе з ліквідацією “воєнно-комуністичних” засад, оскільки не ліквідував при цьому одержавлення великої промисловості, зовнішньої торгівлі, банківської справи та не створив системи правових гарантій власності. У 1926 р. вчений ще сподівався, що об’єктивні умови змусять владу розширити приватну ініціативу, створити юридичні гарантії власності, залучити іноземний капітал.

Не менш цікавою для дослідника є праця російського економіста та історика народного господарства Росії Б. Бруцкуса “Народное хозяйство Советской России, его природа и его судьбы” [26], написаної за кордоном у 1929 р. У ній вчений формулює концепцію перехідного періоду в Росії, основним змістом якого вважає не боротьбу соціалізму з капіталізмом, а соціалізму з приватним господарством. Аналізуючи процеси в економіці періоду непу, Б. Бруцкус стверджує, що економічна доцільність повсякчас приносилась у жертву політичним цілям, відбувалося планомірне знищення інституту власності, відкидались її конструктивні сторони. Дослідник робить висновок, що відновлення народного господарства відбулось не завдяки соціалістичній організації, а незважаючи на неї.

У зв’язку з політичною актуальністю та практичним значенням проблеми використання приватного капіталу до роботи по його дослідженню було залучене широке коло дослідників, до складу якого входили вчені, економісти, представники центральних та місцевих господарських органів. Слід зауважити, що значна частина робіт, виданих у 20-ті рр., була підготовлена і вийшла друком у столиці радянської держави. Тому їх автори, торкаючись загальних процесів у промисловості країни, широко використовували фактичний матеріал, який характеризував процеси у різних соціальних секторах

промисловості Москви, що й зумовило використання таких праць при вивченні приватної промисловості столиці.

Першими були опубліковані збірники статей, окремі видання та статті у спеціальних економічних журналах, які розглядали процес формування приватного сектору промисловості. Зокрема в 1923 р. вийшов друком збірник статей комісії при РПО “На новых путях. Итоги новой экономической политики. 1921-1922 годы”, третій випуск якого був присвячений проблемам промисловості [27]. У даному виданні автори використали широкий статистичний матеріал, який демонстрував основні тенденції у промисловості країни і Москви у перші роки непу.

Питання формування різних соціальних секторів промисловості знайшли відображення в статистико-економічному щорічнику “Народное хозяйство России за 1921–22 гг.” [28]. Так, вміщена у ньому стаття Г. Наумова присвячена висвітленню проблем організації промисловості, процесам формування її орендного сектору. Вказуючи на недоліки в організації роботи даного сектору економіки, автор запропонував шляхи їх подолання [29].

Певний аналіз процесів, які відбувалися протягом першого року непу у промисловості, в тому числі її приватному секторі, було зроблено головою ВРНГ РСФРР П. О. Богдановим у статті “Некоторые итоги работы ВСНХ” [30]. Окремі моменти формування приватного сектору промисловості знайшли відображення у збірнику статей “Промышленность на переломе” [31] та монографії М. Святицького “Организация Российской государственной промышленности” [32], автори яких обмежилися лише викладенням основних кроків держави у справі використання приватної ініціативи у промисловості. Однак цілісної картини залучення приватного капіталу у промисловість названа література не представила.

Більш ґрунтовний аналіз формування приватного сектору промисловості здійснив Я. С. Розенфельд у монографії “Промышленная политика СССР: 1917–1925 гг.” [33], присвятивши даній проблемі окремий розділ. Автор перерахував та виклав короткий зміст документів, які дозволяли відкриття приватних підприємств різних організаційних форм, та зробив висновки, що повторювали офіційну точку зору про незначні місце і роль приватної промисловості в економіці країни.

Частина праць була присвячена висвітленню формування окремих організаційних форм приватної промисловості та певним аспектам їх функціонування. Так, за результатами обстеження кустарної промисловості, проведеного в 1925 р., вийшов збірник статей “Кустарная промышленность СССР” [34]. До нього увійшли статті, в яких розглядалися питання кредитування кустарної промисловості, основні складнощі процесу організації дрібного виробництва, висвітлювались особливості функціонування окремих промислів. У збірнику фрагментарно подана інформація про кустарну промисловість Москви.

Ґрунтовний аналіз системи податків, яку було створено в перші роки непу та яка суттєво впливала на функціонування приватної промисловості, здійснено в монографії співробітника фінансово-економічного бюро Наркомфіну П. П. Гензеля “Система налогов Советской России” [35]. Автор подає вичерпні характеристики податків та механізмів їх вилучення, порівнює з податковими системами інших країн. На відміну від численної літератури 20-х рр., де відсутні посилання на джерела, названа монографія вказує джерела, в яких були опубліковані декрети і постанови, що створили законодавчу базу оподаткування. Аналізуючи ступінь оподаткування, автор використовував дані по Москві. У цілому дана робота відрізняється науковістю, однак не позбавлена висновків про необхідність класового підходу при формуванні податкової системи радянської держави.

Робітничому питанню у приватній промисловості була присвячена праця Г. Белкіна [36], в якій висвітлювались умови праці у приватному секторі промисловості на початку непу, боротьба профспілок та інспекції праці проти порушень прав робітників та незаконної діяльності приватників. Автор наводить значну кількість фактів порушень трудового законодавства на приватних підприємствах Москви, зафіксованих контролюючими органами, що демонструє підвищений інтерес держави до діяльності приватного капіталу.

Значно більше інформативного та аналітичного матеріалу щодо процесу формування приватного сектору промисловості країни подано у статтях, які опубліковані у спеціальних економічних журналах. Автори публікацій Ю. П. Горошков [37, 38], М. Кролюницький [39], Л. Ш. [40], В. Борисовська [41], Д. А. Городиський [42], В. Моргенштієрн [43], Є. П. Петров [44, 45], А. О. Гур'єв [46] аналізували законодавчу базу даної соціальної форми промисловості, визначали періоди та основні

тенденції її становлення, називали складнощі та перешкоди у даній справі, висвітлювали механізми виникнення організаційних форм приватної промисловості та системи їх оподаткування і кредитування. Будучи економістами-практиками, вони розкривали виключно діловий бік справи, не вдаючись до пропагандистських прийомів, використовували значний за обсягами статистичний матеріал, в тому числі той, що характеризував роботу московської приватної промисловості, здійснювали його науковий аналіз.

В окрему групу варто виділити статті, які були присвячені проблемам формування та подальшого функціонування приватної промисловості Москви. Більшість їх опублікована в журналі “Экономическое строительство”, який був органом Московської ради та Оргбюро Центрально-промислової області. Автори статей В. Конопльов [47], Г. Мерков [48], Ф. Чудновський [49], К. Байбулатов [50, 51] були співробітниками місцевих господарських структур, мали змогу використовувати ділову документацію, що суттєво підвищувало об’єктивність висвітлених у статтях проблем. Актуальними питаннями їх досліджень були орендна і кустарна організаційні форми промисловості та система оподаткування. Журнал вміщував також статті інформативного характеру, присвячені висвітленню нагальних проблем промислового розвитку столиці [52, 53, 54]. Ураховуючи цінність поданої у згаданих публікаціях інформації, не варто виключати можливість її коректування з урахуванням офіційної точки зору щодо приватного сектору промисловості.

Погодившись на використання приватного капіталу в економіці країни, радянська держава протягом першої половини 20-х рр. стримувала його розвиток періодичним посиленням тиску. Незважаючи на це, результати використання приватної ініціативи були несподіваними для партійно-державного керівництва, оскільки вражали своєю масштабністю. Така ситуація змусила лідерів партії і держави перейти від політики обмеження приватного капіталу до його згортання, що знайшло своє відображення в історіографії другої половини 20-х рр.

Результатом обстеження приватного сектору економіки країни, здійсненого в 1926 р. комісією ВРНГ за наказом Ф.Е. Дзержинського, став вихід збірника статей за редакцією А. М. Гінзбурга, присвяченого питанням розвитку приватного капіталу в СРСР [55]. Автори статей використали значний фактичний матеріал, в тому числі той, що

демонстрував функціонування приватного промислового сектору Москви, здійснили його науково-теоретичний аналіз, продемонстрували масштаби роботи та значення приватного капіталу у цензовій, дрібній та кустарній промисловості, визначили роль приватної ініціативи в оренді промислових підприємств та висвітлили систему оподаткування і кредитування приватного сектору промисловості. У більшості вміщених до збірника статей просліджується певна толерантність у ставленні до приватного капіталу.

Грунтовним дослідженням еволюції приватного підприємництва в роки непу можна вважати працю Ю. Ларіна “Частный капитал в СССР” [56]. У книзі представлений численний фактичний матеріал, зокрема статистичний, використані дані щодо діяльності приватних підприємств Москви. Автор показав походження приватного капіталу в роки непу, способи накопичення коштів приватними підприємцями, визначив незначні роль і місце приватної промисловості в економіці країни. Зміст книги демонструє вороже ставлення дослідника до приватного капіталу, в той же час приватне виробництво він поділяв на капіталістичне, організоване з використанням найманої праці, та трудове, що являє собою просте товарне господарство без найманих працівників. Важливим для дослідження є останній розділ книги, де ставляться завдання найближчих років, спрямовані на згортання приватної ініціативи в економіці країни.

Шляхи зміцнення позицій буржуазії в роки непу дослідив І. Г. Мінгулін у праці “Пути развития частного капитала” [57]. Він стверджував, що накопичення коштів приватниками відбувалось у даний період кримінальним шляхом. Для збереження своїх господарських позицій, за твердженням автора, підприємці створювали замкнену систему обертання приватного капіталу. Однак діяти ефективно в даному напрямку їм не вдавалось, оскільки держава шляхом кооперування, державного постачання та кредитування дрібних виробників виривала їх з-під впливу приватних підприємців. І. Г. Мінгулін визначив також залежність розподілу приватних підприємств за галузями від їх технічного стану та рівня концентрації. На підтвердження своїх висновків автор широко використовував приклади функціонування приватної промисловості Москви, присвятивши даному аспекту шостий розділ своєї праці.

Відкрито ворожим ставленням до приватного підприємництва відрізняється праця заступника прокурора СРСР у 20-ті рр. І. С. Кондуршкіна “Частный капитал перед советским судом: Пути и методы накопления по судебным и ревизионным делам 1918–1926 гг.” [58], що підтверджують навіть визначення приватника – “хижаки”, “накип”. Автор висвітлює діяльність приватного капіталу виключно з точки зору порушення останнім законодавства, використовуючи при цьому матеріали численних судових справ, заведених у кінці 20-х рр. на приватних підприємців, в тому числі і московських.

Існування капіталістичного сектору промисловості негативно оцінював О. Куперман у монографії “Социально-экономические формы промышленности СССР” [59]. Автор стверджував, що приватний капітал чинив спротив розвитку усупільненого сектору, дезорганізовував ринки сировини та цінову політику. Наведені факти дослідник використовував для обґрунтування позиції про необхідність обмеження та витіснення приватної промисловості. У той же час, визнаючи факт існування різних соціальних секторів даної галузі, аналізував процеси в них та пропонував заходи на найближче п’ятиріччя.

Праця О. Фабричного “Частный капитал на пороге пятилетки: Классовая борьба в городе и госаппарат” [60] являла собою частину роботи з вивчення класової боротьби в СРСР, яку проводив Інститут радянського будівництва і права. У ній діяльність приватного капіталу оцінена як діяльність “класового ворога”, подана інформація про методи боротьби з приватником у різних сферах економіки. Автор детально висвітлив способи “виживання”, які використовували приватні підприємці з метою уникнення тиску з боку держави, характеризуючи їх дії як незаконні. Цікавим є матеріал про діяльність московських приватних підприємців. Поява даної роботи свідчила про незворотність курсу керівництва країни на згорання приватного капіталу.

Проблеми боротьби з приватним підприємництвом у дрібному виробництві розглядалися у журнальних статтях, написаних керівниками-господарниками. Зокрема даному питанню присвячені дві статті начальника управління місцевої промисловості ВРНГ РСФРР Д. Шапіро [61; 62]. Автор подає класифікацію дрібної приватної промисловості, вважає за необхідне кооперування кустарно-ремісничого виробництва з метою його захисту від експлуатації

приватника, перераховує завдання промислової кооперації, стверджує про відсутність правової урегульованості становища кустарів та ремісників. Широке коло питань функціонування кустарної промисловості країни висвітлене також у статтях І. Квірінга [63], О. Біішева [64] та Б. А. Гухмана [65].

Процесам, які мали місце у кустарній промисловості Москви та Московської губернії, присвячені статті А. Ф. Родіна [66], О. М. Ширяєва [67], Н. Лукашева [68]. Автори, будучи співробітниками місцевих господарських органів, до компетенції яких належали питання функціонування дрібного виробництва, на численному фактичному матеріалі продемонстрували шляхи розвитку місцевої кустарної промисловості, визначили значну роль у ній приватного капіталу та зробили традиційні для того часу висновки про необхідність інтенсифікувати процес кооперування дрібних виробників.

Наступ держави на приватний капітал у другій половині 20-х рр. спричинив витіснення його зі сфери великої та середньої промисловості. Нагальною у зв'язку з цим виявилася проблема переміщення приватників у дрібне та кустарне виробництво, що й стало об'єктом уваги дослідників. У статтях Є. Мілова [69], Є. Розова і М. Добротворського [70], І. О. Берліна [71] розглянуті питання щодо згортання приватного виробництва та соціальне перегрупування населення Москви у зв'язку з цим процесом, висвітлені зміни промислової мережі міста. Ці дослідження характеризуються наявністю значних обсягів статистичних даних, які демонструють абсолютні та відносні показники. Автори обмежувалися лише констатацією фактів та процесів, не вдаючись при цьому до упереджених оцінок та висновків.

Ефективним інструментом згортання приватної промисловості наприкінці 20-х рр. стала кредитно-податкова система. Класовий характер податків вивчали дослідники М. Ржевуський [72], Г. В. Постніков [73], П. К. Казаков [74]. Соціальну структуру платників прибуткового податку Москви та їх доходи досліджували Озерський [75] та Є. Розов [76, 77]. Основні напрямки і принципи кредитної політики щодо приватного сектору промисловості в період непу висвітлені у статтях М. Курицького [78], С. Фрідмана [79], Л. Дунаєвського [80], Д. Лоевського [81]. Подаючи інформацію про види, строки кредитів та умови їх надання приватникам, автори відзначали особливості даного процесу у Москві.

Таким чином, у літературі 20-х рр. центральними були проблеми визначення ролі приватного капіталу в економіці країни в цілому і її промисловому секторі зокрема та методів його регулювання, обмеження, згортання. Розробка названих проблем допомагала виробленню політики радянської влади щодо капіталістичних елементів. Різні аспекти діяльності приватних підприємців активно вивчались економістами, юристами та керівниками-господарниками різних рівнів. Роботи даного періоду базувалися на матеріалах статистики, звітах профспілок, інспекції праці, результатах обстежень НК РСІ та судово-слідчих матеріалах. Основний висновок, зроблений більшістю радянських дослідників, полягав у тому, що ефективність роботи капіталістичного сектору промисловості була нижчою, ніж соціалістичного. Однак виробничо-економічну перевагу соціалістичного господарства над капіталістичним їм довести не вдалось.

Другий період історіографії непу припадає на 30-ті – першу половину 50-х рр. Згортання непу, перехід до форсованої індустріалізації та суцільної колективізації сприяли зміцненню тоталітарної моделі держави, утвердженню адміністративно-командної (планово-директивної) системи управління економікою та згортання і ліквідації в кінцевому підсумку приватного підприємництва у промисловості. Одночасно посилення ідеологічного тиску на суспільство стало причиною заборони дослідження окремих аспектів непу. Зокрема поза увагою дослідників у даний період залишалось приватне підприємництво у промисловості в роки непу.

Роботи радянських дослідників цього періоду оцінювали неп тільки крізь призму “Короткого курсу історії ВКП(б)”. Запровадження політики “воєнного комунізму” вони пов’язували виключно з громадянською війною та іноземною військовою інтервенцією, а причини згортання непу вбачали у вичерпанні його потенціалу. Автори цього видання доводили більшу ефективність планового соціалістичного способу виробництва порівняно з капіталістичним.

Саме з таких позицій розглянуто процес впровадження непу, в тому числі і в промисловості, у монографії Е. Б. Генкіної [82]. Дослідниця традиційно для радянської історіографії значну частину праці присвятила висвітленню ролі В. І. Леніна та Комуністичної партії в організації переходу до непу, проаналізувала рішення X з’їзду РКП(б). У главі, присвяченій відбудові промисловості, Е. Б. Генкіна розкриває

механізм виникнення приватного сектору в даній галузі, робить висновки, що держава віддавала перевагу приватним орендарям, а не приватним власникам, при укладанні орендних угод насамперед забезпечувались інтереси держави.

П. І. Лященко [83], говорячи про відбудову народного господарства в 1921–1925 рр., стверджує, що використання ринку, кредиту та грошового обігу при збереженні командних висот у руках пролетарської держави забезпечили успішне подолання наслідків господарської розрухи та підготували витіснення капіталістичних елементів з економіки країни.

У повоєнні роки період непу розглядався лише фрагментарно. В окремих дослідженнях дозвано та з класових позицій висвітлювалися певні аспекти функціонування приватної промисловості. Так, до збірника статей “Финансы СССР за XXX лет” [84] було вміщено статтю Я. Голева “Развитие советского кредита” [85], де знайшли відображення механізми кредитування державної та приватної промисловості. Систему оподаткування та її класову спрямованість дослідив у статті з названого збірника Г. Мар’яїн [86]. Згадані автори виправдовували фінансові заходи держави, спрямовані на обмеження приватного підприємництва.

Незначну частину свого дослідження присвятив періоду непу С. Ф. Кучурін [87]. Звернувшись до проблеми залізничних вантажних тарифів у радянські часи, автор лише констатує факт існування у 20-ті рр. підвищених тарифів на залізничні перевезення для приватних підприємців.

Частково питання формування приватного сектору промисловості Москви були розглянуті у статті О. Матюгіна “Промышленность Москвы в восстановительный период (192 –1925 гг.)” [88]. Автор описує ситуацію, яка склалась у промисловості міста напередодні проголошення непу, пояснюючи негативні явища лише війною та переоцінюючи роль партії в організації їх подолання. Висвітлюючи перебудову роботи промисловості столиці в роки непу, автор обмежується поданням інформації про заходи місцевої влади з передачі підприємств в оренду та у приватне володіння, називає кроки по забезпеченню функціонування кустарної промисловості, наводить статистичні дані про чисельність підприємств названих груп, кількість працюючих у них та робить висновок про незначну частку приватного сектору у промисловості Москви. Присвятивши майже всю статтю “безхмарному” розвитку державної промисловості та постійному зростанню рівня

життя московських робітників протягом зазначеного періоду, поза увагою дослідника залишилися тенденції розвитку приватної промисловості та її стан на кінець періоду відбудови.

Отже, другому періоду історіографії було притаманне догматичне висвітлення проблем нової економічної політики, процеси у промисловості розглядалися лише під кутом зору побудови її соціалістичного сектору. Лише в окремих статтях зустрічається матеріал, який стосується певних процесів у приватній промисловості 20-х рр.

Третій період історіографії непу припадає на середину 50-х – першу половину 80-х рр. Критика культу особи Сталіна на XX з'їзді КПРС та певна лібералізація суспільного життя під час хрущовської “відлиги” сприяли доступу до ширшого кола архівних матеріалів та урізноманітненню тематики історичних досліджень.

Певною мірою в літературі було висвітлено період “воєнного комунізму”, який передував новій економічній політиці та зумовив перехід до неї. Дослідники О. В. Венедиктов [89], В. А. Виноградов [90], Є. Г. Гімпельсон [91] впровадження політики “воєнного комунізму” вважали вимушеним кроком, продиктованим виключно воєнними обставинами та необхідністю забезпечення перемоги радянської влади.

Ґрунтовний аналіз процесу націоналізації промисловості періоду “воєнного комунізму”, що відбувався в Москві, подано у статті Л. В. Страхова [92] та монографії Г. С. Ігнат'єва [93]. Автори представили значний фактичний матеріал, вказали особливості націоналізації у столиці та визначили періоди її проведення. Дослідники подали традиційні для того часу оцінки політики “воєнного комунізму” як викликаной громадянською війною та іноземною інтервенцією.

У книзі “Советское народное хозяйство в 1921–1925 гг.” [94] досліджуються основні пропорції та темпи розвитку промисловості у період її відбудови, подається порівняльний аналіз стану державної та приватної промисловості, наголошується на постійній боротьбі з приватним сектором з метою його згортання. Дана праця містить цікавий статистичний матеріал, поданий частково у порівняльних таблицях.

Соціально-економічні уклади в економіці СРСР у період переходу від капіталізму до соціалізму дослідив А. Я. Левін [95]. Він розглянув питання походження державного капіталізму та визначив його форми, висвітлив проблеми функціонування приватногосподарського капіталізму у різних галузях економіки. Праця містить аналіз

документальної бази, яка регламентувала діяльність приватних підприємств, однак для обґрунтування своїх висновків автор дуже скупо використовував фактичний матеріал.

Основні зміни у складі капіталістичних та дрібнобуржуазних прошарків міста в роки непу висвітлені у праці “Изменения социальной структуры советского общества, 1921 – середина 30-х годов” [96]. У ній процес витіснення капіталістичних елементів з промисловості розглядається виключно як “боротьба з непманською буржуазією” за допомогою економічних та адміністративних методів. За твердженням авторів видання, в основі взаємовідносин радянської держави з приватниками протягом усього періоду непу лежало співвідношення між процесами їх витіснення та використання в інтересах народного господарства, а остаточно ліквідація капіталістичного укладу відбулася внаслідок успішного розвитку соціалістичного сектору економіки.

Межі допущення та методи регулювання і витіснення капіталістичних елементів у роки непу розглянуті в монографії колективу авторів – Ю. А. Полякова, В. П. Дмитренка та Н. В. Щербаня [97]. Дослідники розглядають неп як шлях від багатокладної економіки до соціалістичної, наголошуючи, що його місія була вичерпана вирішенням питання “хто – кого”, тобто ліквідацією капіталістичного укладу в економіці країни.

Проблем функціонування окремих груп приватних підприємств торкався у своєму дослідженні О. А. Матюгін [98]. Один із розділів монографії автор присвятив проблемі часткового допущення капіталізму у промисловість, навів дані про обсяги орендної, концесійної та приватнокапіталістичної галузей. Негативно оцінив діяльність приватних орендарів, називаючи їх “мисливцями за легкою наживою”, та зробив висновок про правильність курсу партії на обмеження приватної ініціативи у промисловості.

Продовжував досліджувати систему оподаткування промисловості в роки непу Г. Л. Мар’яхін [99]. Він визначав роль податків як основного регулятора накопичення капіталів у приватному секторі, більше уваги приділив саме оподаткуванню приватнопідприємницької діяльності, окреслив причини змін правової бази оподаткування.

В окрему групу можна виділити низку праць, присвячених вивченню питання боротьби радянської держави з капіталістичними елементами в промисловості та торгівлі у перехідний від капіталізму до

соціалізму період. Більшість авторів таких досліджень широко використовували дані щодо функціонування приватного сектору промисловості Москви.

У монографії Л. Ф. Морозова [100] увага приділяється процесам, які спричинили згортання капіталістичних елементів у реконструктивний період. Автор досліджує природу походження приватного капіталу у період відбудови, називає питому вагу та демонструє абсолютне зростання капіталістичних елементів у даний період, відзначає особливе пожвавлення приватнокапіталістичної діяльності у Москві. Дослідник робить висновок, що капіталістичний прошарок у суспільстві було ліквідовано завдяки напруженій класовій боротьбі та політичній активності народних мас.

Ідею “чужородності” капіталістичних елементів у соціалістичному суспільстві розкриває у своєму дослідженні І. Я. Трифонов [101]. Початок непу автор вважає частковим вимушеним відступом перед капіталізмом, відстоює позицію необхідності боротьби з приватним підприємництвом, висвітлює діяльність профспілок, інспекції праці та комсомолу, спрямовану на ліквідацію “експлуататорських класів”. У монографії подано значну кількість коментарів цитат з праць В. І. Леніна, документів партії та радянського уряду.

У праці В. А. Архипова і Л. Ф. Морозова [102] висловлюється думка про те, що процес обмеження та згортання капіталістичних елементів у період непу розпочався одночасно з їх допущенням, а розгорнутий наступ пов’язується з початком соціалістичної реконструкції народного господарства. Автори відзначають, що співвідношення політики допущення, обмеження та витіснення непманської буржуазії змінювалося протягом періоду відбудови, а остаточне визнання доцільності курсу на згортання капіталістичного сектору відбулось у 1926 р. у зв’язку з успішним розвитком соціалістичної промисловості. При цьому дослідники замовчують, що саме цього року спостерігалися найвищі показники роботи приватної промисловості. Сумнівним є твердження про небажання у другій половині 20-х рр. більшості непманів вкладати свої капітали у виробничу сферу.

До даного періоду слід віднести збірник статей “Экономическая политика советского государства в переходный период от капитализма к социализму” [103], що вийшов друком 1986 р. Дослідники, статті яких увійшли до нього, висвітлили етапи та методи регулювання приватного

сектору економіки, протиріччя перехідного періоду та використання різних форм господарювання, проблеми правового регулювання багатоукладної економіки, соціальну структуру міського населення. Названі статті не позбавлені впливу марксистсько-ленінської ідеології, в той же час насичені фактичним матеріалом, у тому числі про приватний сектор промисловості Москви.

Період нової економічної політики певною мірою відображений у загальних працях з історії Москви. У 1955 р. почала видаватися шеститомна “История Москвы” [104], шостий том якої було присвячено періоду побудови соціалізму. Традиційно для історіографії середини 50-х – першої половини 80-х рр. значна частина поданого у книзі матеріалу стосується відбудови соціалістичної промисловості столиці радянської держави. Водночас меншою мірою подано інформацію про заходи, в результаті яких виник приватний промисловий сектор міста. Укладачі даного видання висвітлили фінансові проблеми функціонування приватного підприємництва, вирішення соціальних питань у приватному секторі промисловості та здійснення контролю за ним з боку різних інстанцій. Витіснення приватного капіталу з економіки міста визначено як закономірний процес побудови соціалістичної економіки. Незважаючи на ідеологічну заангажованість, видання вміщує опис значної кількості подій і фактів, у тому числі тих, що стосувалися приватного сектору промисловості міста.

Незначний обсяг матеріалу щодо процесів у промисловості Москви періоду непу міститься у виданні “История Москвы: Краткий очерк” [105], в якому в скороченому вигляді дублюється матеріал шеститомної “Истории Москвы” та перебільшується роль партії у відбудові промисловості в 20-ті рр.

Не знайшло належного висвітлення питання використання приватної ініціативи у промисловості Москви в історико-партійній літературі. Так, в “Очерках истории Московской организации КПСС” [106] лише побіжно згадані окремі кроки місцевої влади з передачі підприємств в оренду та зроблені висновки про мізерну частку обсягів виробництва приватного сектору промисловості міста.

Пропагандистська спрямованість та історична недостовірність характеризують працю О. М. Пономарьова [107]. Висвітлюючи історію Москви за 60 років радянської влади, автор розглядає лише процеси у великій промисловості міста, замовчуючи при цьому факт існування у

промисловій структурі міста періоду непу значної кількості приватних підприємств, наводить приклади досягнень розвитку соціалістичного сектору та трудовий героїзм московських робітників, наголошує на визначній ролі партії у керівництві побудовою соціалізму.

Дослідженням історії Москви періоду непу займався М. М. Алещенко. У 1959 р. вийшла його стаття, присвячена історії робітничого класу столиці у період відбудови [108]. Автор дослідив стан московської промисловості на кінець громадянської війни, значну частину матеріалу присвятив проблемі становища робітників на державних підприємствах, їх активній суспільній діяльності. Дослідник подав інформацію про незадовільні умови праці робітників на приватних підприємствах, тривалість робочого дня на них, низьку заробітну плату та страйки працівників даного сектору промисловості. Однак наведені факти та зроблені висновки не завжди відповідають дійсності, тому можна стверджувати про тенденційний підхід у висвітленні зазначеної автором проблеми.

Фрагментарно висвітлені проблеми функціонування приватного сектору промисловості Москви в іншій праці Н. М. Алещенка [109]. Більше уваги автор приділив процесу передачі підприємств в оренду, однак потужний приватний сектор у дрібній та кустарно-ремісничій галузі промисловості залишився поза його увагою.

Таким чином, протягом другої половини 50-х – першої половини 80-х рр. приватна промисловість періоду непу вивчалася радянськими дослідниками лише в контексті її обмеження та згортання. У підприємництві вбачалися лише паразитичні нахили, а в його діяльності виокремлювалися деструктивні тенденції. Дослідники відкидали можливість приватної промисловості конкурувати з державною. Дані щодо приватного сектору промисловості Москви у роки непу в літературі цього періоду подані фрагментарно.

Нова економічна політика в даний період історіографії стала об'єктом уваги зарубіжних дослідників. Так, у праці англійського вченого А. Ноува [110], присвяченій економічній історії СРСР, висвітлюються проблеми періоду “воєнного комунізму” та непу. Автор робить висновок, що запровадження надзвичайних заходів в економіці протягом 1918 – 1920 рр. було викликане як наслідками війни, так і намаганням більшовицького керівництва прискорити просування до соціалізму, і лише гірка логіка обставин змусила В. І. Леніна ініціювати зміну економічного курсу. Торкаючись проблем функціонування приватного

сектору промисловості, А. Ноув зазначає, що саме продукція підприємств даної групи насичувала ринок такими товарами, які не могла в достатній кількості запропонувати державна промисловість. Дослідник також висвітлив заходи держави, спрямовані на обмеження діяльності приватних підприємств.

З другої половини 80-х рр. спостерігалось зростання інтересу дослідників до періоду нової економічної політики. Саме у період перебудови історія непу стала затребуваною у зв'язку зі спорідненістю процесів цих двох періодів. Демократизація суспільства, розширення доступу до архівних матеріалів, відкриття спецховищ бібліотек, перевидання раніше заборонених праць політиків і вчених радянської держави та зарубіжних вчених сприяли дослідженню "білих плям" радянської історії, в тому числі багатьох аспектів непу. Сучасний російський дослідник І. Б. Орлов вважає, що підвищена увага до непу в означений період була зумовлена політичними інтересами влади, яка шукала вихід з економічної та політичної кризи, в якій опинилася країна. Тому, виконуючи замовлення політиків, дослідники намагалися знайти в непі витоки перебудови та з'ясувати причини деформації соціалізму [111, с. 104].

У численних статтях, які переважно друкувалися на сторінках періодичних видань, автори зверталися до проблем періодизації непу, причин його запровадження та згорання, висвітлювали внесок В. І. Леніна у розробку програми непу та настрої у партійних колах у зв'язку з його введенням, розглядали окремі аспекти соціально-економічного розвитку, з'ясовували, чому дана політика не стала альтернативною і довгостроковою [112–117]. У названих дослідженнях спостерігалась ідеалізована оцінка непу.

Соціальна структура міста в 1921–1925 рр. висвітлена у праці В. Б. Жиромської [118]. Зокрема, значна її частина присвячена проблемам формування і функціонування прошарку непманської буржуазії та ремісників і кустарів. Авторка розкрила роль приватного підприємництва у забезпеченні населення продукцією широкого вжитку та звернула увагу на відсутність його підтримки з боку держави. Дослідниця називає причини скорочення мережі приватних підприємств та диференціації у їх середовищі, висвітлює систему регулювання й обмеження діяльності приватного капіталу та виникнення у зв'язку з цим його тіньового сектору. Названа праця написана з використанням значного обсягу статистичного матеріалу,

який стосується також приватного сектору промисловості Москви, в той же час вона не позбавлена упереджених оцінок приватного підприємництва.

Ґрунтовне викладення економічної стратегії правлячої партії подається у статтях В. П. Дмитренка [119; 120]. Зокрема у другій з них дослідник дійшов висновку, що не існувало непу як цілісної, системної, достатньо оформленої концепції, він був лише частиною складної системи, закони розвитку якої визначили його долю. Вчений вказав на протиріччя, динаміку та характер непу, зробив висновок про те, що його завдання полягало у виявленні різних соціальних сил та мобілізації їх на вирішення нагальних проблем того часу. В. П. Дмитренко вважає, що допущення приватного сектору в економіку не призвело до розуміння закономірностей багатокладності соціалістичного господарства, стверджує, що радянське керівництво економічні кризи пов'язувало з діяльністю непманів, а успішна приватнопідприємницька діяльність спонукала економічними та адміністративними методами боротися з нею, об'єднуючи для цього усі сили, які їй протистояли. Однак, зробивши важливі теоретичні узагальнення та висновки, дослідник недостатньо використав фактичного матеріалу для їх обґрунтування.

Висвітленню багатьох аспектів непу присвячені монографія та статті М. М. Горінова [121–124]. Внутрішньопартійну боротьбу дослідник пов'язує з соціально-економічним розвитком країни, стверджує, що дискусії в партії були спричинені трьома економічними кризами, які супроводжували неп. На думку вченого, протягом 20-х рр. партійне керівництво еволюціонувало вліво, що й визначило долю нової економічної політики.

Дещо оновлене бачення періоду непу представлене у збірнику наукових праць “Историческое значение нэпа” [125]. Зокрема І. О. Козлов [126] досліджує проблему функціонування дрібного виробництва, визначає його місце у структурі промисловості країни, подає класифікацію підприємств даної категорії та форми їх нелегальної діяльності. Дослідник висвітлює негативний вплив деформованого ринку на дрібне виробництво, аналізує процес формування замкненої системи приватного підприємництва та робить висновок про те, що одержавлення дрібного виробництва призводило до формування тіньової економіки.

В. Б. Жиромська [127], стаття якої також увійшла до названого збірника, розкрила соціальні процеси у місті першої половини 20-х рр., значну увагу приділивши висвітленню системи регулювання та обмеження приватного капіталу. Дослідниця стверджує, що економічна міць і роль непманської буржуазії були значно вищими, аніж її чисельність та питома вага, а здатність до мімікрії лякала правлячі кола. Тому в партії поступово утверджувалася думка про необхідність покінчити з приватником.

У даний період чи не першим дослідив приватне підприємництво у промисловості В. І. Секушин [128]. Один із розділів його монографії висвітлює уроки розвитку та занепаду приватної промисловості у 20-ті рр. Автор подає інформацію про формування орендного сектору промисловості на прикладі Ленінграда, називає складнощі його функціонування, значну увагу приділяє роботі партійних організацій, профспілок та комсомолу на приватних підприємствах. Дослідник робить висновок, що негативне ставлення до приватного господарства було постійним орієнтиром у політиці партії 20-х рр. В. І. Секушин висвітлив регіональні особливості використання приватного підприємництва у промисловості, наголосивши на важливості подібних досліджень.

Таким чином, протягом другої половини 80-х – початку 90-х рр. вчені, використавши раніше недоступні джерела, розширили коло досліджуваних проблем непу. Певна увага приділялася вивченню питань функціонування багатоукладної економіки, використанню приватної ініціативи у промисловості країни. Однак у працях даного періоду спостерігалась ідеалізація непу та його спрощене розуміння, перебільшувалася роль більшовицької партії та її лідера В. І. Леніна у розробці та втіленні у життя нової економічної політики.

Період з початку 90-х рр. і до сьогодні позначився якісними змінами історіографії непу. Звільнення від ідеологічних та адміністративних факторів, перехід до ринкових відносин в економіці, залучення нових джерел дали змогу вченим розширити коло досліджуваних проблем та використовувати нові підходи у трактуванні подій і процесів. Зокрема, нові оцінки отримав період “воєнного комунізму” як політики, що передувала непу. Вчені В. Булдаков та В. Кабанов [129] стверджують, що з початком непу “воєнний комунізм” лише частково відступив, а “сталінська революція зверху” його відродила.

На думку Л. М. Суворової [130], в роки “воєнного комунізму” ринок не був повністю ліквідований, він існував у різних прихованих формах, а неп його легалізував.

Співвідношенню економіки і політики у 20-ті рр. присвячені монографія С. В. Цакунова [131] та статті І. В. Бистрової [132] і Є. Г. Гімпельсона [133]. Автори стверджують, що неп являв собою політику маневрування та соціального компромісу з дрібнобуржуазною більшістю населення, а поступки приватному капіталу були дозованими залежно від ситуації, яка складалась у господарстві країни.

Частково проблеми приватного підприємництва у промисловості висвітлені у працях сучасних російських дослідників А. М. Багемського [134], С. В. Виноградова [135], В. А. Шишкіна [136], М. М. Новикова [137]. Вони у традиційній послідовності розкривають механізми допущення приватного капіталу у промисловість, аналізують законодавчу базу даного процесу, називають організаційні форми підприємств даного соціального сектору та розкривають засоби тиску і обмеження приватного підприємництва. Вчені також доводять, що на шляху розвитку ринкової економіки існували політичні та ідеологічні бар'єри. Названі праці висвітлюють лише загальні тенденції функціонування приватного сектору промисловості, водночас регіональні особливості даного процесу в них не відображені.

Приватне підприємництво у промисловості окремих регіонів Росії у роки непу вивчали С. А. Уразова [138], А. В. Скрипніков [139], Т. М. Карлова [140]. На матеріалах Середнього Поволжя, Центрально-Чорноземного району та Східного Сибіру вони довели більш високу економічну ефективність приватного сектору порівняно з державно-кооперативним та його переваги у вирішенні соціальних питань.

Найбільш ґрунтовне спеціальне дослідження приватнопідприємницької діяльності у промисловості було здійснене російським вченим Л. М. Лютовим. У монографії “Частная промышленность в годы нэпа (1921–1929)” [141] він розкрив процес виникнення всіх організаційних форм приватної промисловості, дійшов висновку, що використання приватної оренди не мало успіху внаслідок відсутності економічної зацікавленості з боку підприємців та прагнення влади обмежити будь-яку приватнопідприємницьку діяльність. Вчений також висвітлив низку заходів держави, спрямованих на кооперування дрібних виробників та витіснення приватного капіталу з даної

організаційної форми промисловості. Певну увагу дослідник приділив становищу робітників у приватній промисловості, їх умовам праці та взаємовідносинам робітників, підприємців, партійних та громадських організацій. У монографії подається також характеристика стратегії і тактики радянської держави щодо приватного капіталу та висвітлюються економічні засоби його витіснення з промисловості країни. Автор вказав загальні тенденції та регіональні особливості функціонування приватних промислових підприємств, в тому числі Московської губернії та Москви як її промислового центру, використав широке коло джерел, навів численні статистичні дані.

Значний внесок в історіографію непу здійснено сучасними російськими дослідниками, праці яких увійшли до збірника “Россия нэповская” [142], виданого в 2002 р. Автори висвітлили різні аспекти непу, використавши широке коло нових джерел та застосувавши нові підходи у трактуванні подій та процесів. Проблему розробки принципів непу розглянув С. О. Павлюченков [143]. Дослідник подає інформацію про те, як був сприйнятий неп у партійному середовищі центру та периферії країни, висвітлює ситуацію у суспільстві у зв'язку з проголошенням непу та робить висновок, що новий курс являв собою маневрування влади між різними соціальними групами суспільства. Автор фрагментарно використовує аналіз подій у Москві періоду початку непу.

Промислову політику радянської держави проаналізував І. Б. Орлов – автор трьох розділів названої книги [144–146]. Він стверджує, що перехід до непу мав на меті збереження державного сектору господарювання, в даний період відбувалася лише часткова легалізація ринкових відносин. Вчений висвітлює етапи формування приватного сектору промисловості та аналізує негативні явища, які супроводжували даний процес. Сумнівними видаються окремі висновки, зроблені автором. Зокрема, говорячи про “розбазарювання держкапіталу” у процесі становлення приватного сектору промисловості протягом 1921–1923 рр., автор безапеляційно стверджує, що в оренду безкоштовно передавалися підприємства разом із запасами сировини та продукції, які не вкладалися у виробництво, а перепродавалися. Дослідник при цьому замовчує той факт, що досить часто місцевим господарським органам вигідніше було передати промисловий об'єкт орендареві, аніж витратити кошти на його охорону та утримання, про що свідчать

матеріали ЦДАМО. І. Б. Орлов розглядає лише загальні процеси та тенденції функціонування приватної промисловості, не припускаючи можливих регіональних особливостей.

Взаємозалежність економічних і соціально-політичних процесів у Підмосков'ї в роки непу дослідив І. Лозбенев [147]. Спеціальних праць, в яких би розглядалися проблеми формування та функціонування приватного сектору промисловості Москви у роки непу, не виявлено. У 1996 і 1997 рр. журнал "Отечественная история" друкував серію статей у рубриці "До 850-річчя Москви". Зі значної кількості опублікованих статей лише одна, автором якої є М. М. Горінов, присвячена Москві 20-х рр. ХХ ст. [148]. У ній дослідник подає стисло інформацію про заходи місцевої влади, спрямовані на формування приватного сектору промисловості міста, та робить традиційний для радянської історіографії висновок про незначну частку приватного сектору у промисловості Москви.

Важливою складовою процесу вивчення історії нової економічної політики можна вважати наукові конференції, присвячені різним проблемам її реалізації [149; 150]. Особливої уваги заслуговує конференція "Економічні, політичні і соціокультурні аспекти непу", яка відбулася 19 жовтня 2002 р. в Інституті російської історії РАН [151]. Виступи учасників продемонстрували нові важливі тенденції у вивченні непу, засвідчили, що дослідницький інтерес перемістився з політичних та економічних проблем на соціокультурні та соціально-демографічні аспекти. Учасники конференції відзначили необхідність подальшого дослідження багатуокладної економіки 20-х рр. У цілому представлена тематика виступів засвідчила відновлення інтересу істориків до різних аспектів періоду 20-х рр. ХХ ст., відмову від багатьох стереотипів радянської історіографії та появу нових ідеологічних установок і міфів.

Діяльність приватного капіталу у промисловості, сільському господарстві, торгівлі та фінансовій сфері України у період непу досліджували сучасні українські вчені В. В. Лантух [152], В. В. Калініченко [153], Ю. П. Волосник [154], О. М. Бут [155], О. О. Сушко [156], О. А. Пиріг [157]. Варто зауважити, що і українські дослідники приділяють недостатньо уваги висвітленню регіональних особливостей використання приватного підприємництва у промисловості.

Вагомий внесок у дослідження різних аспектів непу здійснив український вчений С. В. Кульчицький [158–160]. У своїх працях він

стверджує, що відмова від політики “воєнного комунізму” та перехід до непу були вимушеним кроком більшовиків, розрахованим на нетривалий строк. Дослідник дійшов висновку, що чіткої програми ведення господарства на нових засадах у правлячої партії не існувало, а здійснювані нею заходи мали імпровізаційний характер. На його думку, результатом впровадження непу стало зміцнення позицій більшовиків.

Даний період позначився виданням у СРСР праць зарубіжних вчених. Філософське розуміння історичних процесів представлено у працях дослідників А. Дж. Тойнбі [161] та Ф. Хайека [162], окремі аспекти промислової політики радянської влади в 20-ті рр. дослідив Е. Карр [163].

Ставлення радянської влади до прошарку “нової буржуазії” висвітлила у своїй статті дослідниця із США Ш. Фіцпатрік [164]. Вона стверджує, що більшовицьке керівництво побоювалося негативного впливу непманів на відповідальних працівників, особливо господарських керівників. Автор констатує той факт, що узаконення діяльності приватників не ліквідувало вороже ставлення в суспільстві до них.

Структуру соціального прошарку непманів дослідив у своїй статті китайський вчений У Еньюань [165]. Він подав класифікацію приватних підприємств у промисловості, поділивши їх на ті, що пройшли реєстрацію, були юридично оформлені та дрібні, проаналізував прибутки різних груп непманської буржуазії та визначив її внесок у відродження промисловості.

Отже, науковий доробок вчених, які досліджували історію нової економічної політики протягом 90-х рр. ХХ ст. та на початку ХХІ ст., відрізняється відмовою від марксистсько-ленінської методології та використанням нових пізнавальних підходів у вивченні подій 20-х рр. ХХ ст., розширенням кола досліджуваних проблем. Була приділена увага вивченню приватного підприємництва у промисловості, його організаційно-господарських форм, системи обмеження та згортання приватного промислового сектору. Історіографію непу розширили дослідження, присвячені вивченню регіональних особливостей впровадження непу. Праці даного періоду мають вищий науковий рівень внаслідок використання при їх написанні широкого кола джерел. У період звільнення від диктату комуністичної партії, поглиблення демократичних процесів у суспільстві та розвитку економіки на ринкових засадах, залучення у ході дослідження додаткового

фактичного матеріалу стало можливим комплексне вивчення приватної промисловості періоду непу та визначення перспектив її існування у централізовано-плановому господарському механізмі. Водночас поза увагою сучасних дослідників залишаються питання функціонування приватної промисловості у таких цілісних господарських одиницях, як міста, одним з яких була Москва 20 – х рр.

1.2. Джерельна база дослідження

Важливою складовою джерельної основи наукового дослідження стали документи правлячої більшовицької партії, яка була ініціатором переходу до нової економічної політики. Саме партійні матеріали допомогли прослідкувати мінливість протягом усього періоду непу поглядів більшовицької верхівки на проблему використання приватного капіталу у промисловості країни. У контексті даної проблеми проаналізовані стенографічні звіти з'їздів РКП(б), в яких подано докладну інформацію щодо складного процесу вироблення політики стосовно приватного капіталу. Зокрема документальне поле дослідження доповнили стенографічні звіти X та XII з'їздів РКП(б) [166, 167], матеріал яких дав змогу дослідити складний процес вироблення нової економічної політики та залучення у господарство країни приватної ініціативи.

Значна частина партійних документів опублікована у багатотомному виданні “КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1890–1970)” [168]. У процесі дослідження обраної проблеми були використані матеріали з'їздів, конференцій, пленумів, які відбулися протягом 1921–1929 рр., та інші документи РКП(б)–ВКП(б), що стосувалися проблеми використання приватного капіталу у промисловості.

Відбір документів, що стосувались економічної політики партії та більшовицького уряду, спрощувало п'ятитомне видання “Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967)”, перший том якого охоплює період з 1917 до 1928 рр. [169]. У ході написання роботи інтерес становили декрети та постанови РНК, рішення з'їздів рад, матеріали з'їздів та конференцій РКП(б)–ВКП(б).

Важливу групу джерел у процесі дослідження приватної промисловості періоду непу становили законодавчі акти, правові документи та матеріали вищих органів влади та управління. Вони публікувалися відразу після їх прийняття у періодичному виданні “Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского

правительства РСФСР” [170], яке з вересня 1924 р. почало виходити під назвою “Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР” [171], та багатотомному виданні “Сборник постановлений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР” [172].

Вивчити передумови проголошення нового економічного курсу, зокрема процес націоналізації у промисловості країни та Москви, допомогли тематичні збірники документів і матеріалів центральних та місцевих органів влади “Документы внешней политики СССР” [173], “Рабочий класс Советской России в первый год диктатуры пролетариата” [174] та “Упрочение Советской власти в Москве и Московской губернии” [175].

З початком нової економічної політики почали видаватися збірники законів, які публікували документи з окремих аспектів непу або ж певних сфер економічного життя країни. До такої групи джерел належать використані у дисертаційному дослідженні видання “Сборник декретов и постановлений по новой экономической политике” [176], “Законодательство о промышленности, торговле, труде и транспорте” [177], “Налоги: Сборник декретов, инструкций и циркуляров на 1921 – 1922 гг.” [178], “Местные финансы. Законодательство, циркуляры, инструкции, справочные материалы по местному бюджету и хозяйству” [179].

Важливою складовою джерельної основи дослідження стали звіти ВРНГ до IX та X Всеросійських з’їздів Рад [180, 181]. Вони складалися співробітниками центральних управлінь ВРНГ, містили ґрунтовний аналіз роботи даного органу та підзвітних йому структур, були насичені багатим фактичним та аналітичним матеріалом, систематизованим за галузями господарства, в тому числі і промисловості та її соціальних секторах. Розділи звітів закінчувалися висновками та узагальненнями без упереджених оцінок окремих явищ в економіці. Дані документи дали змогу дослідити ступінь зацікавленості влади у використанні приватного підприємництва у промисловості, визначити перспективи подальшого розвитку даного сектору економіки. Однак у процесі роботи з цими документами враховувався той факт, що інформацію на подібні форуми “прикрашали” та з ідеологічних міркувань відфільтровували невігідні факти та явища.

У ході дослідження були використані збірники оглядів основних галузей народного господарства, які готувалися до друку ЦСУ,

Наркомфіном, Кон'юнктурним інститутом та редакцією газети "Экономическая жизнь" [182 – 184]. Оглядові матеріали містили значну кількість статистичних даних та їх ґрунтовний аналіз, а також прогнози щодо розвитку окремих галузей виробництва, в тому числі приватного сектору промисловості країни та столиці. Як і всі офіційні документи, вони могла коректуватись у вигідному для влади напрямку, що враховувалось у роботі з ними.

Дослідити процес формування місцевої політики щодо приватного підприємництва дали змогу документи, які готувались органами влади Москви та губернії, їх господарськими структурами. Значна частина таких матеріалів друкувалась у періодичному виданні "Работа Московского совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов" [185]. До нього вміщувалися протоколи засідань Президії Московської ради та матеріали до них, плани роботи орендного управління та фінансового відділу, а також доповіді та звіти про підсумки діяльності названих структур, документи щодо кредитування московського господарства тощо. У більшості названих матеріалів містилися також дані, що стосувалися питань функціонування приватної промисловості міста.

Джерельну базу дисертації доповнювали матеріали і звіти, які готувалися співробітниками МРНГ та Московської губекономради до засідань ВРНГ РСФРР та губернських з'їздів рад [186–188]. Згадані документи, маючи вузьке призначення, містили значний систематизований фактичний матеріал, позбавлений ідеологічного забарвлення. У розділах "Промисловість" подавалося більше інформації про велику націоналізовану промисловість, однак певний її обсяг був присвячений орендному та приватновласницькому секторам, кустарній промисловості. У роботі з даними документами враховувалося, що статистичні дані, вміщені до них, могли коректуватися з метою лакування дійсних процесів, які відбувалися у приватній промисловій сфері.

Соціальну політику держави щодо приватних підприємців допомогли дослідити рішення та постанови органів місцевої влади Москви з питань забезпечення житлом та квартирної плати [189; 190].

У процесі написання монографії широко використовувалися статистичні дані. Вони допомогли прослідкувати основні тенденції функціонування приватної промисловості Москви на різних етапах непу, визначити ступінь ефективності її діяльності та схарактеризувати

технічний стан. Значний інтерес у ході дослідження являли собою розробки статистики за результатами промислових переписів 1918 та 1920 рр. [191; 192] та міського перепису 1923 р. [193]. Перші два переписи містили інформацію про загальну кількість промислових об'єктів та працюючих у них, чисельність діючих закладів та тих, що були бездіяльними, технічний стан та потужність обладнання. Однак враховувалося, що в умовах ведення громадянської війни охопити переписом усі промислові заклади було неможливо, тому статистику даного періоду не можна вважати повною. У матеріалах перепису 1923 р. подано значну за обсягами інформацію про приватний промисловий сектор країни та Москви, однак у них відсутні дані про організаційно-господарські форми приватної промисловості міста.

Окремі дані, які стосувалися проблем функціонування приватної промисловості країни і Москви, вміщувались у статистичних збірниках, складених за матеріалами статистичної та бухгалтерської звітності [194–201]. Інформація про соціальну структуру промисловості міста, її кредитування, надходження податків, розподіл основного капіталу за соціальними секторами і галузями виробництва та його вартість давали можливість всебічно проаналізувати діяльність приватного капіталу у зазначеній сфері економіки.

Більше спеціальної інформації містили статистичні видання, присвячені певним групам промислового виробництва. Зокрема у процесі дослідження було використано статистику, подану в збірниках “Мелкая и кустарно-ремесленная промышленность СССР в 1925 г.” [202] та “Мелкая промышленность СССР: по данным всесоюзной переписи 1929 г.” [203].

Найбільш цінною у роботі над монографією була інформація, яка відображена в статистично-економічних збірниках по Москві та Московській губернії, виданих у 20-ті рр. МРНГ, Московським статистичним відділом та Московським бюро статистики праці [204–208]. На відміну від інших статистичних видань, дана група джерел вміщувала вступні статті та пояснення до таблиць, що спрощувало їх використання. Подана статистика відбивала усі сторони функціонування приватного сектору промисловості та дала можливість визначити його справжнє місце в економіці міста. Недоліком названих видань можна вважати відсутність поділу інформації окремо щодо кожної організаційної форми приватної промисловості.

Цікаву групу джерел, які давали додаткову інформацію про економічний розвиток Москви напередодні та в роки непу, становила довідково-інформаційна література. Зокрема було використано збірник статей довідкового характеру “Красная Москва. 1917–1920” [209], підготовлений за матеріалами статистичного відділу Московської ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Назване видання містить розділи, в яких висвітлюються різні сторони життя столиці, однак найбільший інтерес викликала інформація про фабрично-заводську промисловість, становище праці та соціальну сферу напередодні проголошення непу. У виданні міститься значна кількість статистичних даних, проте, воно не позбавлене пропагандистської спрямованості, оскільки розраховувалося на широке коло читачів.

Із названої групи джерел певний інтерес становить ювілейне довідкове видання “Московский Совет Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов. 1917–1927” [210], в якому подано інформацію про різні сторони діяльності даного місцевого органу влади. Більш цікавими у процесі дослідження виявилися розділи, присвячені фабрично-заводській і кустарній промисловості. Оскільки дана книга виходила друком у 1927 р., в ній традиційно для того періоду непу робилися висновки про мізерну частку приватної промисловості у господарстві міста та тенденцію до її постійного скорочення.

Більш детальну інформацію про кустарну промисловість Москви подано у “Справочнике кустарной промышленности г. Москвы и Московской губернии” [211]. Довідник містить значний за обсягом матеріал про промислову кооперацію, оподаткування дрібних виробників, кількість кустарів Москви в окремих промислах, механізми постачання їх сировиною і матеріалами та реалізації продукції, аналіз документів, які регулювали діяльність кустарів. Недоліком даного видання можна вважати відсутність інформації про існування наприкінці 20-х рр. у Москві значної кількості некооперованих кустарів, які представляли приватний сектор дрібного виробництва міста.

Певний інтерес у процесі дослідження становив збірник “Листовки Московской организации большевиков. 1914–1925 гг.” [212], матеріал якого допоміг з’ясувати пропагандистський напрямок діяльності Московської партійної організації в роки непу.

Значний інтерес при висвітленні проблем, означених у науковому дослідженні, мають матеріали російських архівів. У Центральному муніципальному архіві Москви (ЦМАМ) зберігаються документи періоду 1918–1920 рр., які відображають стан промисловості міста напередодні впровадження непу. Зокрема фонд відділу ремісничо-кустарного виробництва Московської міської РНГ містить джерела про стан дрібної та кустарної промисловості міста, негативні явища в даному секторі та пропонувані заходи щодо його оздоровлення.

Правовий аспект функціонування кустарної та дрібної промисловості міста в означений період допомогли вивчити протоколи засідання комісії, яка діяла при МРНГ, з перегляду декрету від 26 квітня 1919 р. “Про заходи сприяння кустарній промисловості”. Рішення комісії з даної проблеми вже в 1920 р. закладали основи подальшої політики влади щодо даної галузі виробництва.

Найбільш цінний матеріал про приватну промисловість Москви міститься у фондах Центрального державного архіву Московської області (ЦДАМО). Значний інтерес становили документи фонду МРНГ, який містить справи про діяльність Московського орендного управління. Процес формування приватно-орендного сектору промисловості міста допомагали прослідкувати положення, інструкції та постанови з питань передачі промислових об’єктів в оренду, переписка орендного управління з Московською радою, юридичною частиною МРНГ та Мосфінвідділом з проблем оренди, накази орендного управління. З метою з’ясування складнощів орендного процесу у Москві були використані протоколи конфліктно-орендної комісії при МРНГ, рішення якої демонстрували позицію місцевої влади у даному питанні.

Певну інформацію щодо приватної промисловості столиці радянської держави містили загальні списки підприємств, переданих в орендне користування. У них зазначались галузі орендованих об’єктів, їх розміри та строки оренди.

Важливою складовою джерельної бази досліджуваної проблеми стали доповіді і звіти представника орендного управління МРНГ про діяльність даної структури з передачі підприємств в оренду та огляди стану московської промисловості. Дана група документів містила інформацію про широке коло проблем орендного процесу, особливості періодів орендної кампанії та пропозиції шляхів подолання перешкод з урахуванням специфіки регіону та Москви як його

промислового центру. Слід відзначити виключно діловий зміст названих матеріалів, що підвищує їх наукову цінність. Однак у роботі з окремими документами названого фонду існували певні складнощі. Справа в тому, що орендне управління МРНГ керувало орендним процесом як у Москві, так і в губернії, тому в частині матеріалів не було можливості виокремити дані по Москві, що унеможливило їх використання.

Податкову політику центральної та місцевої влади щодо приватного підприємництва допомогли розкрити документи фонду Мосфінвідділу, які також зберігаються у ЦДАМО. На особливу увагу заслуговують справи, в яких подавався аналіз кампаній з проведення оподаткування приватних промислових підприємств протягом окремих бюджетних років. Дані матеріали містять інформацію про абсолютну та відносну кількість приватних промислових закладів, які були охоплені промисловим податком, їх розряди та розміри обігів. В окремих розробках подані дані про кількість платників Москви, обсяги сплачених ними сум та середній розмір на одного платника зі сплати податку на надприбутки, квартирного, військового та прибуткового. У згаданих справах подання статистичної інформації закінчувалося ґрунтовним аналізом проведених кампаній, де називались основні тенденції в оподаткуванні кожного з періодів, недоліки податкової практики та наслідки податкової політики для промисловості.

Окремі справи названого фонду містили переписку Мосфінвідділу з силовими структурами міста з питань притягнення до відповідальності платників-приватників. У документах наводилися дані про види прихованої виробничої діяльності приватного капіталу з метою уникнення оподаткування, види покарань та списки власників підприємств, які порушували податкове законодавство.

При висвітленні теми даного дослідження проаналізовані матеріали Російського державного архіву економіки (РДАЕ). Було використано фонд Московської губекономради, який містить протоколи засідань цієї інстанції. У них розкривалися заходи з передачі промислових підприємств Москви в оренду та повернення їх колишнім власникам. Рішення, зафіксовані протоколами, дають додаткову інформацію про ставлення місцевої влади до проблем формування приватного сектору промисловості міста.

Окремі справи вказаного фонду стосувалися питань функціонування кустарної промисловості Москви. Інформативну базу

доповнили матеріали про заходи щодо сприяння місцевої влади розвитку дрібної та кустарно-ремісничої галузей, передачу кустарям та ремісникам в оренду виробничих приміщень тощо. Негативне ставлення влади до створення об'єднань кустарів на приватній основі продемонструвала переписка Московської губекономнаради з ВРНГ стосовно реєстрації статуту “Ради московських кустарів”.

Дослідити проблему кредитування приватного сектору промисловості Москви у перші роки непу допоміг звіт Московської губекономнаради про діяльність Московської контори Держбанку. Документ подає вичерпну інформацію про розміри поточних рахунків приватних промисловців, обсяги та види наданих кредитів, ступінь задоволення фінансових потреб приватної клієнтури.

У процесі дослідження приватної промисловості Москви періоду непу як джерело було використано матеріали періодичної преси. Найбільший інтерес викликали видання, які були органами керівних господарських структур країни. Широко використовувалися публікації газети “Экономическая жизнь”, яка в різні роки була органом економічних комісаріатів уряду РСФРР, Загально-планової комісії при РПО, ЦСУ, РПО та Економнаради СРСР, Економічної ради РСФРР. Дане видання вміщувало оперативну інформацію, яка стосувалася процесів у приватній промисловості країни та Москви. У вересні 1921 р. В. І Ленін у “Листі до редакції газети “Экономическая жизнь” як негативне явище відзначав, зокрема, публікування виданням необробленого та неаналізованого матеріалу [213]. Однак саме така інформація має для дослідника цінність, що й зумовило її широке використання.

У ході дослідження приватної промисловості Москви в роки непу використовувалися також публікації “Торгово-промышленной газеты” – органу ВРНГ СРСР. Трансформацію офіційної точки зору на проблему використання приватного капіталу у промисловості дали змогу прослідкувати матеріали нарад при ВРНГ та раднаргоспів союзних республік, засідань Економічної ради при ВРНГ та нарад Наркомфіну, які друкувала газета. Однак вказані публікації використовувалися з урахуванням того, що могли бути відкоректовані з урахуванням політичних та ідеологічних вимог. Газета періодично подавала статистичні дані, які характеризували процеси у приватній промисловості Москви, а в періоди посиленого тиску на приватний

капітал вміщувала інформацію про зловживання приватників та радянських чиновників.

Також були використані матеріали газети “Украинский экономист”, органу економнаради УСРР. Її рубрики “По Радянському Союзу” та “Москва. По телефону від власного кореспондента” містили інформацію, яка стосувалася проблем функціонування приватної промисловості Москви.

Допоміжними матеріалами при вивченні системи оподаткування приватної промисловості стали публікації періодичних видань, які були органами Наркомфіну СРСР. “Финансовая газета”, трансформована 1926 р. у журнал “Финансы и народное хозяйство” та журнал “Вестник финансов”, вміщували документи нормативного характеру, інформацію про наради центральних, місцевих фінансових органів та надходження до центрального і місцевих бюджетів податкових платежів.

Пропагандистське призначення мали публікації газет “Правда” – орган ЦК та МК РКП(б), “Известия” – орган ВЦВК та Московської Ради, “Труд” – орган ВЦРПС. Незважаючи на значний суб’єктивізм матеріалів даних видань, їх використання дало можливість продемонструвати упереджене ставлення керівництва країни і столиці до приватного сектору промисловості періоду непу.

Ураховуючи важливість використання періодичної преси при вивченні процесів у приватній промисловості періоду непу, все ж слід пам’ятати про її призначення впливати на формування у суспільстві певних поглядів з тих чи інших проблем, особливо у державі, де почав утверджуватися тоталітарний режим.

Зрозуміти настрої у різних прошарках суспільства, викликаних впровадженням непу, допомогли листи та звернення, написані у 20-ті рр. пересічними громадянами до партійних і державних установ та керівникам більшовицької держави. Вони опубліковані у збірнику “Письма во власть. 1917–1927” [214], мають коментарі та пояснення, посилання на фонди архівів, в яких знаходяться їх оригінали. Використаний у дисертації лист дрібного торговця до М. І. Калініна [215] продемонстрував зацікавленість приватних підприємців у розвитку власної справи та намагання довести владі переваги існування приватного сектору в економіці країни.

Цікаву групу джерел склала мемуарна література. Автори щоденників та спогадів відтворили різні сторони життя суспільства в

роки непу і, будучи представниками різних соціальних груп, дали різноманітні оцінки подіям та процесам даного періоду, в тому числі й економічним.

У процесі дослідження найбільший інтерес викликали щоденникові записи російського історика С. Б. Веселовського [216], які охоплювали період з 1915 по 1923 рр. Слід зазначити, що цінність даного виду джерел полягає у відсутності часового розриву між подіями і їх описом, що мінімізує неточність відтворення. Досить важливим є той факт, що С. Б. Веселовський у даному випадку виступив як у ролі сучасника описаних подій, так і їх дослідником як вчений. У своєму щоденнику він не лише фіксував події, а й давав їм оцінку, висловлював свої судження, проводив аналогії з іншими історичними періодами. У даному джерелі просліджується неприйняття автором більшовицької політики, що й визначало її негативні оцінки.

Уявити картину повсякденного життя столиці радянської держави та загальну атмосферу у суспільстві періоду непу допомогли спогади В. В. Шульгіна [217], С. Голіцина [218] та сучасного російського дослідника, історика Москви Ю. О. Федосюка [219]. Висвітлюючи різні сторони життя тодішньої столиці, вони відзначали також зміни в ньому, пов'язані з допущенням приватного капіталу в економіку країни.

Певний інтерес у процесі дослідження приватної промисловості Москви періоду непу становили спогади ветеранів Московської більшовицької партійної організації, вміщені у збірнику “Первое десятилетие: Воспоминания ветеранов партии-москвичей” [220]. Більшість статей присвячена подіям відбудови об'єктів державної промисловості. Однак у спогадах М. Г. Іванова [221], який у той час працював на посаді заступника голови МРНГ та начальника виробничо-технічного управління, що опікувалось усією московською промисловістю, міститься обмежена інформація про стан промисловості міста на початку 1921 р., про передачу групи підприємств в оренду та приватним власникам. Оскільки збірник було видано на початку 80-х рр. ХХ ст., вміщені до нього спогади написані в традиціях історіографії того часу.

Цінним матеріалом у процесі дослідження періоду “воєнного комунізму” та нової економічної політики стали спогади представників інтелігенції країн Заходу, які в різні роки зазначених періодів відвідали Радянську Росію—СРСР.

Найбільш глибоку критику побаченого подано у книзі англійського філософа та громадського діяча Б. Рассела “Практика и теория большевизма” [222], в якій викладені враження вченого від поїздки до Росії у травні – червні 1920 р. Б. Рассел відкидає більшовицьку теорію, яка коренем усіх бід вважає приватну власність. Аналізуючи політику “воєнного комунізму” та констатуючи її крах, дослідник ще до X з’їзду РКП(б) приходять до висновку про необхідність зміни продовольчої політики. Ще в ті далекі часи вчений передбачав крах “комуністичного експерименту” та поставив питання про його ціну.

Заслуговує також на увагу праця англійського економіста, засновника теорії державного регулювання економіки Дж. Кейнса “Беглый взгляд на Россию” [223], написані після відвідання радянської держави у 1925 р. У другій главі свого дослідження він характеризує економіку Росії у 20-ті рр., наголошуючи, що в ній застосовується метод спроб та помилок, вважає, що підпорядкований релігії (політиці) бізнес стає вкрай неефективним, замість того, щоб розвиватися за своїми незалежними законами. Дж. Кейнс відзначає відсутність балансу у розвитку промисловості та сільського господарства країни. На його думку, більшовицький уряд використовує політику обмеженої терпимості, періодично утискає інтелігенцію та підприємців, не наважуючись позбутись їх остаточно. Своє ставлення до того, що ним було побачено у Росії середини 20-х рр., він висловив фразою: “Дуже багато в Росії такого, що змушує всякого молитись: збав, Боже, мою країну від того, щоб своїх цілей вона досягала подібною ціною” [223, с. 145].

Таким чином, джерельна база дослідження відрізняється видовою та тематичною багатоманітністю, є достатньою і достовірною. Кожен вид джерел має певну цінність та не позбавлений недоліків, що вимагає критичного ставлення до них. Слід враховувати, що частина документів, які створювались у партійних та державних установах, може бути певною мірою сфальсифікована з урахуванням офіційної точки зору на той чи інший процес. Критичного ставлення вимагають матеріали пропагандистського та агітаційного характеру, а також документи, які внаслідок своєї видової приналежності відрізняються значним суб’єктивізмом. У цілому, звернення до різних джерел дало можливість всебічно і достовірно висвітлити поставлені питання.

РОЗДІЛ 2

ПРИЧИНИ ТА ХІД ВІДНОВЛЕННЯ ПРИВАТНО-ОРЕНДНОЇ І ПРИВАТНОВЛАСНИЦЬКОЇ ФОРМ ПРОМИСЛОВОСТІ

2.1. Стан промисловості Москви напередодні проголошення нової економічної політики

Характер процесів, які відбувались у промисловості в період непу, значною мірою залежав від конкретних соціально-економічних умов розвитку певної території напередодні зміни економічного курсу. На хід практичної реалізації нової економічної політики, запропонованої навесні 1921 р., впливали галузева структура господарства, наявність робочої сили та рівень її кваліфікації, компетентність місцевого керівництва, традиції населення тощо.

Розвиток промисловості Москви в період впровадження нової економічної політики, її характерні риси і специфічні особливості визначалися своєрідністю становлення даного сектору економіки міста в попередні роки. Москва була центром розвинутого в промисловому відношенні регіону. Так, за даними промислового перепису 1918 р., який зафіксував ценові підприємства, що мали не менше 16 працюючих за наявності механічного двигуна, та не менше 30 працюючих за його відсутності, в Московській губернії зосереджувалося 17,7 % усіх промислових підприємств та 30,2 % робітників РСФРР. Із вказаної кількості промислових об'єктів губернії на Москву припадало 66,5 % підприємств та 41 % робітників [191, с. VIII, XXI]. У місті було сконцентровано 35,1 % усіх підприємств РСФРР з виробництва одягу, 32,5 % – з обробки вовни, 62,8 % – з обробки змішаних волокнистих речовин, 26,1 % шовкоткацьких фабрик, 43,9 % підприємств машинобудування та металообробної промисловості [191, с. XXI].

Московська промисловість мала характер такої, що працювала на привозній сировині та паливі. Дана обставина в умовах громадянської війни та складного міжнародного становища Радянської Росії негативно вплинула на роботу промислових підприємств міста.

Структура промисловості Москви відрізнялася галузевим розмаїттям, про що свідчать дані таблиці 1, складеної на основі даних промислового перепису 1918 р. [174, с. 6–7]. Промислові підприємства міста належали до різноманітних галузей, які технологічно не були пов'язані між собою. З наведеної в таблиці статистики добре

прослідковується перевага текстильної промисловості серед інших галузей як за кількістю підприємств, так і за чисельністю працюючих на них робітників.

Досить поширеною була також група підприємств з виготовлення одягу та предметів туалету – їх чисельність становила 157 об'єктів. Дані промислові об'єкти надавали робочі місця 15 514 працівникам. Машинобудівну галузь представляли 151 підприємство, де було сконцентровано 15 118 робітників. Якщо до вказаних виробництв додати суміжні їм підприємства з виготовлення металічних виробів та гірничозаводські, то матимемо значну групу промислових об'єктів, пов'язану з обробкою металів, яка за кількістю підприємств перевищувала навіть текстильну галузь. Однак за кількістю робітників дана група все ж дещо поступалася текстильній галузі.

Помітне місце в промисловості Москви належало поліграфічному виробництву, яке об'єднувало 145 промислових підприємств та 12 087 робітників. Приблизно на рівні схарактеризованих виробництв за кількістю промислових одиниць та чисельністю робітників знаходилися підприємства харчосмакової та хімічної галузей. Промислові об'єкти інших галузей були менш чисельними, надаючи робочі місця незначній кількості робітників.

У період, що розглядається, в промисловості Радянської Росії переважали дрібні підприємства, кількість працюючих на яких становила до 100 чоловік. Їх частка у 1918 р. дорівнювала 77,2 %. Аналогічна ситуація спостерігалась і в структурі промисловості Москви – дрібні промислові об'єкти тут становили 71,6 % їх загальної чисельності. Значною була також кількість середніх промислових одиниць з кількістю працюючих від 101 до 500 чоловік. Вони становили 22 % кількості підприємств міста [191, с. 16–17]. Частка великих промислових об'єктів була незначною і становила лише 6,4 %. У той же час у Петрограді великі підприємства становили 10,4 %, в Центрально-промисловому районі їх нараховувалось 11,3 %, а в Московській губернії – 21,5 % [209, стовп. 172].

Незважаючи на значну кількість дрібних підприємств Москви, вони концентрували лише 16,2 % загальної чисельності робітників міста, 83,8 % працюючих зосереджувалося на середніх та великих підприємствах, з яких на великих (з кількістю працюючих більше 500 чоловік) працювало 52 % робітників [209, стовп. 170].

У контексті даної проблеми варто вказати також середні розміри московських промислових підприємств. За промисловим переписом 1918 р., який зафіксував цензові підприємства, середня кількість робітників на діючих підприємствах Москви становила лише 154 особи, у Петрограді – 273 особи, а в 33 губерніях Радянської Росії – в середньому 185 осіб [191, с. 10].

Аналізуючи структуру московської промисловості, варто також вказати на рівень її технічної потужності. Згідно з результатами промислового перепису 1918 р. з 1 146 промислових об'єктів Москви 971, або 84,7 % використовували механічні двигуни, а 175, або 15,3 % організовували виробництво з використанням виключно ручної праці [192, с. 104–105]. Однак потужність у середньому на один промисловий заклад Москви становила лише 242,3 кінських сил, в той час як у Московській губернії цей показник дорівнював 700,7 кінським силам, а в Петрограді – 792,7 кінським силам [191, с. 20–21].

Варто також звернути увагу на ступінь механізації виробничих процесів підприємств різної форми власності. Згідно з результатами промислового перепису 1920 р., який зафіксував великі, середні, дрібні та кустарно-ремісничі промислові об'єкти, із 751 промислового об'єкта, що належали державі, 449, або 59,8 % були оснащені механічними двигунами. Для підприємств інших форм власності цей показник був дещо меншим і становив 55,5 % [191, с. 160–161].

На 1920 р. у структурі промисловості країни досить чисельною була група дрібних підприємств. Зокрема продукція кустарної промисловості становила близько половини загального виробництва [224, с. 48]. У структурі промисловості Москви дрібні та кустарно-ремісничі підприємства також становили значну частку. Тому важливо з'ясувати стан даної групи промислових об'єктів напередодні проголошення непу.

За даними промислового перепису кінця 1920 р. 590 промислових одиниць міста, або 29,17 % з 2 022 діючих підприємств були кустарними без найманих працівників [194, с. 161]. До вказаної кількості промислових об'єктів варто також додати й ті, які належали до категорії дрібних, використовуючи при цьому найману працю. Отже, загалом відсоток дрібних промислових підприємств міста був досить значним.

Важливою складовою досліджуваної проблематики є особлива галузева структура московської кустарно-ремісничої промисловості. На

відміну від багатьох регіонів Росії, де вона базувалася на місцевій сировині, у Москві дана галузь використовувала переважно привізну сировину та напівфабрикати. До особливостей розвитку кустарно-ремісничої галузі міста слід віднести той факт, що дані підприємства були технологічно пов'язані з великими і середніми фабриками та заводами, що зумовлювало їх залежність від роботи останніх.

Стрімке падіння виробництва на державних підприємствах Москви та нестача у зв'язку з цим необхідної продукції спричинили напередодні проголошення непу відродження старих дрібних промислових об'єктів та створили умови для виникнення нових. На відміну від інших регіонів країни, де кустарні промисли часто були підсобними при основному виді діяльності, у Москві вони стали головним заняттям виробників та джерелом їх існування. Працювали кустарі міста, як правило, на замовлення клієнтів, використовуючи при цьому сировину, придбану на вільному ринку [225, арк. 1]. Слід зауважити, що сировина для кустарної промисловості Москви, як і для інших категорій підприємств, була дефіцитною та завезеною з інших регіонів країни.

Вивчаючи становище промисловості Москви напередодні проголошення непу, варто звернутися до проблеми розробки та здійснення правлячою більшовицькою партією промислової політики після приходу її до влади.

У період “воєнного комунізму” почала складатися жорстка централізована соціально-економічна система. Держава підпорядкувала собі трудові, фінансові та матеріальні ресурси, провела масштабну націоналізацію підприємств, у тому числі і дрібних. Економічні чинники управління господарством були відкинуті, а натомість почалося впровадження адміністративно-командного розподілу. Названі заходи не були тимчасовими, а являли собою спробу в найкоротші строки перейти до комунізму.

У Москві до червня 1918 р. під контроль держави перейшли окремі підприємства машинобудівної, металообробної та текстильної галузей промисловості, після чого було здійснено загальну націоналізацію великої промисловості [93, с. 145–146].

Слід зазначити, що підпорядкування державою промислових підприємств здійснювалось у кількох формах. Одну групу становили промислові заклади, які були націоналізовані на підставі декретів та постанов ВРНГ. В іншу входили підприємства, використання яких

регламентувалося державою через механізм складання секвестру, коли за рішенням місцевих органів радянської влади власники промислових об'єктів позбавлялися права розпоряджатись їх майном на власний розсуд. Також існувала група промислових об'єктів з урядовим правлінням та ті, що були підпорядковані Московській обласній раді народного господарства і мали у своїх правліннях уповноважених, інспекторів або комісарів.

На 2 квітня 1918 р. у Москві було усупільнено на різних засадах 32 промислові підприємства [175, с. 243–249]. Найбільш повну інформацію про склад чотирьох груп підприємств Москви, які було усупільнено до червня 1918 р., подає у своєму дослідженні Л. В. Страхов [92, с. 232–233]. На основі його розвідок складено додаток 1. Наведені дані демонструють, що на червень 1918 р. 37 підприємств Москви знаходилися під контролем радянських господарських органів. Це були переважно найбільші підприємства міста, які належали до металообробної, машинобудівної, текстильної та хімічної галузей. До них не зараховані промислові заклади, на яких було встановлено лише робітничий контроль, що існував на всіх великих та середніх підприємствах.

Процес усупільнення промислових підприємств стикнувся з великими складнощами. Адже, отримавши у своє підпорядкування, держава мусила забезпечити їх функціонування. Радянські дослідники запевняли, що націоналізація була підготовлена у ході встановлення робітничого контролю і мала всебічну підтримку керівних органів та робітників [92, с. 225; 109, с. 149]. Однак у 1918 р. існували різні думки стосовно доцільності націоналізації. Так, конференція представників націоналізованих підприємств, яка відбулась у Москві 12–18 травня 1918 р., констатувала факт складної ситуації в промисловості, особливо щодо забезпечення її паливом, металами та продовольством. Професор В. Гриневецький, виступаючи на конференції, висловив думку про несвоєчасність націоналізації та запропонував обмежитися лише трестуванням підприємств [226, с. 36].

Влітку 1918 р. держава прискорила юридичне оформлення своїх стосунків з промисловістю. Загострилося військово-політичне протистояння в країні. Тому основною проблемою у сфері промисловості постала необхідність централізованого контролю, управління та планування [163, с. 540].

28 червня 1918 р. було видано декрет РНК про загальну націоналізацію великої промисловості [227, с. 498–503]. За вказаним декретом націоналізації підлягали промислові підприємства Москви, кількість робітників на яких перевищувала 250 чоловік. Згідно з промисловим та професійним переписом 31 серпня 1918 р. таких підприємств у місті нараховувалося 139, де зосереджувалося 100 тис. працюючих [191, с. 16–17]. Частина з них контролювалася державою ще до прийняття декрету, а вже в липні 1918 р. почала здійснюватися націоналізація заводів, які належали акціонерним та пайовим товариствам, що виготовляли динамо-машини, електромотори, трансформатори, вимірювальні прилади та інше електротехнічне обладнання [228, 31 липня].

Надалі процес націоналізації набирив обертів. По кожному підприємству окремо приймалося рішення щодо його передачі у власність держави [229]. Завершився даний процес у Москві влітку 1919 р. Слід зауважити, що процедура націоналізації не завжди призводила до встановлення абсолютного контролю державних структур над підприємством. Часто колишні власники продовжували керувати виробництвом, адже згідно з декретом націоналізовані об'єкти до особливого розпорядження знаходились у безплатному орендованні користуванні колишніх власників.

Певні підсумки націоналізації промисловості міста підбив промисловий перепис 1920 р. Усього на час перепису у Москві нараховувалося 2 353 підприємства, з яких діючими були 2 022. З останніх 751 промисловий заклад належав державі, що становило 37,1 % [194, с. 160–161]. Аналогічні наслідки націоналізації прослідковуються і в Московській губернії, де підприємства, які належали державі, становили 38,2 % загальної кількості діючих об'єктів [194, с. 168–169]. Значно меншими ці показники були по Московському Промисловому району (15 %) та всіх радянських республіках (18,4 %) [196, с. 153].

Різний ступінь націоналізації в регіонах країни залежав від галузевої структури промисловості в них. Вищезгадані джерела засвідчують, що найбільше промислових об'єктів, які належали державі, нараховувалося на транспорті, в машинобудуванні, електротехнічній, текстильній, хімічній та паперовій галузях. Підприємства саме вказаних галузей були широко представлені в

структурі промисловості Москви, що й визначило вищий показник націоналізованих промислових закладів.

Як вже зазначалося, протягом двох років перебування при владі більшовицька партія за допомогою націоналізації поставила під контроль велику промисловість, так звані “командні висоти”. Стосовно ненаціоналізованих дрібних та кустарно-ремісничих підприємств проводилась особлива політика, яка визначила їх стан напередодні впровадження непу.

В умовах ведення війни, коли гостро відчувався брак товарів, керівництво країни змушене було приділяти певну увагу розвитку і цієї категорії промислових підприємств. У Програмі партії, прийнятій у березні 1919 р., зверталась увага на необхідність підтримки кустарної промисловості, використовуючи при цьому систему державних замовлень та надання кредитів. Вказана допомога надавалася “за умов об’єднання окремих кустарів, кустарних артілей, виробничих кооперативів та дрібних підприємств в більш крупні виробничі і промислові одиниці” [230, с. 50]. Така позиція керівництва країни була спричинена передусім догмами комуністичної ідеології поставити під контроль і в кінцевому результаті підпорядкувати дрібного виробника, а вироблену продукцію використати для державних потреб.

Програмне положення щодо кустарно-ремісничої промисловості було деталізоване у постанові ВЦВК, опублікованій 26 квітня 1919 р. [231, с. 146–147]. Згідно з постановою дрібні підприємства з кількістю працюючих не більше 5 осіб за наявності механічного двигуна та не більше 10 осіб без двигуна, а також кустарно-ремісничі не підлягали ні націоналізації, ні муніципалізації, ані конфіскації. Документ регламентував процес організації виробництва продукції та її збуту, наголошував на необхідності сприяння залученню кустарів та ремісників у трудові виробничі об’єднання та артілі.

Однак визначені постановою заходи не вирішили багатьох проблем функціонування дрібної та кустарно-ремісничої промисловості. На порядок денний постало питання перегляду законодавчої бази щодо підприємств вказаної категорії. При відділі ремісничо-кустарного виробництва МРНГ у цей час почала діяти комісія з перегляду постанови “Про заходи сприяння кустарній промисловості” від 26 квітня 1919 р. На її засіданнях пропонувалося закріпити законодавчо право першочергового забезпечення тих об’єднань

кустарів, які здаватимуть продукцію через кооперативні організації. Вказувалося також на необхідність впровадження преміювання за здавання продукції, виготовленої з власної сировини, на яку не було встановлено державної монополії, та надання особливої підтримки тим кустарям, що працювали на радянські установи [232, арк. 1, 1 зв., 2, 2 зв.].

Спроби центральних та місцевих органів влади регламентувати діяльність підприємств дрібної промисловості не давали суттєвих результатів. Про складну ситуацію у дрібному виробництві Москви в 1920 р. повідомляв відділ ремісничо-кустарного виробництва Московської міської РНГ. Зверталась увага на те, що вказана група підприємств після взяття державою під контроль виробничої сировини і напівфабрикатів та встановлення на окремі їх види монополії звернулася до послуг спекулятивного ринку, де оберталася значна кількість фактично неконтрольованих матеріалів. Відмічалось також, що державні органи, зацікавлені в отриманні певної продукції, часто надавали замовлення та сировину приватникам, тим самим економічно підтримуючи їх та перешкоджаючи справі об'єднання дрібних виробників у кооперативи. Наголошувалось також, що певні недоліки існували і в роботі кооперативів міста. Зокрема вони часто організовувались із підприємницьких елементів, іноді навіть з тих, які не мали відношення до виробничої сфери. Спостерігалися випадки, коли кооперативи не здійснювали виробничої діяльності, а існували лише як роздаткові контори, експлуатуючи працю окремих кустарів та ремісників [225, арк. 1, 1 зв.].

Відділ ремісничо-кустарного виробництва справедливо зауважував, що поза обліком та контролем залишалася значна частина дрібних приватних підприємств міста, яка не підпадала під дію постанови від 26 квітня 1919 р. У зв'язку з ситуацією, що склалася, вказаний керівний орган пропонував систему явочного відкриття ремісничих та дрібних промислових підприємств замінити дозвільною [225, арк. 2]. Цілком очевидно, що така пропозиція була викликана бажанням охопити контролем якнайбільшу кількість промислових одиниць. Пропонувалося заборонити державним органам, які не мали відношення до промисловості, надавати замовлення та сировину дрібним виробникам. Визнавалося за необхідне видати постанову про обов'язкове реєстрування приватними

підприємствами державних замовлень у відповідних виробничих відділах. Також при кустарно-ремісничому відділі пропонувалося створити потужний апарат для встановлення контролю над окремими дрібними промисловцями і кооперативами та цінами на кустарно-ремісничу продукцію [225, арк. 2, 2 зв.].

Отже, на прикладі Москви просліджується ціла низка проблем, які постали перед державними органами в справі встановлення контролю над кустарно-ремісничою та дрібною не націоналізованою промисловістю. В економічній площині вирішення нагальних питань даної галузі (збільшення фінансування, забезпечення сировиною та знаряддями виробництва, налагодження реалізації продукції та ін.) було неможливим через зростаючу кризу в економіці та посилення воєнно-комуністичних методів управління. Тому держава на даному етапі використала жорстку систему регламентації функціонування дрібних підприємств, основні положення якої відобразились у Декреті “Про регулювання кустарних промислів і не націоналізованої промисловості” від 7 вересня 1920 р. [233, с. 130–135].

Згідно з декретом підприємства, які не використовували найманої праці, та ті, що нараховували не більше 5 працюючих за наявності механічного двигуна і не більше 10 за його відсутності підпорядковувались Головкустпрому. Даний орган контролював постачання сировиною та матеріалами вказаної групи виробників і визначав умови реалізації виготовленої ними продукції.

Діяльність усіх інших підприємств, які не були націоналізовані або муніципалізовані на момент опублікування вказаного декрету, регламентувалася виробничими центрами ВРНГ та його місцевими органами. Загальний контроль та ревізія усіх промислових об’єктів, визначених декретом, здійснювалася РСІ.

Таким чином, прослідковується намагання держави стимулювати виробництво продукції кустарно-ремісничої та дрібної промисловості з метою забезпечення населення та Червоної армії необхідною продукцією в умовах товарного голоду. Одночасно спостерігається прагнення регламентувати і підпорядковувати дану галузь виробництва та не допустити розвитку приватної ініціативи.

Однак дрібне виробництво як носій ринкових відносин намагалось уникнути тотального контролю з боку держави, що призвело до розшарування вказаної категорії підприємств на легальні та нелегальні.

На думку Л. М. Суворової прагнення змусити дрібну промисловість працювати на державу та нестача сировини і палива спричинили ситуацію, коли частина промислових закладів, оголосивши про припинення роботи та закриття підприємств, продовжували виробляти продукцію [130, с. 52].

Незважаючи на вказані протиріччя у системі стосунків між державою і промисловістю, особливо дрібною, продовжували набирати обертів воєнно-комуністичні тенденції управління. Підтвердженням даної тези було прийняття 29 листопада 1920 р. постанови ВРНГ “Про націоналізацію дрібної та середньої промисловості” [234, ст. 512]. Але в умовах наростаючої економічної кризи вона не могла ефективно впроваджуватись у життя, і більшість підприємств фактично залишались у приватній власності.

Криза у промисловості Москви напередодні впровадження непу мала багатоаспектний характер. У роки громадянської війни місто не було в безпосередній близькості до фронту і знаходилося, здавалось би, в значно вигіднішому становищі, аніж промислові центри, які декілька разів переходили з рук у руки ворогуючих сторін. У той же час його промисловість вповні відчула негативний вплив воєнних дій даного періоду. Справа в тому, що Москва була економічно пов’язана з регіонами, на території яких точилися бойові дії, та з тими, які виявилися відрізаними від неї в результаті війни. Розірвані економічні зв’язки спричинили падіння промислового виробництва міста.

До негативних явищ у промисловості періоду громадянської війни слід віднести скорочення кількості промислових підприємств та кількості працюючих на них робітників. Таблиця 2, складена за результатами промислового перепису 31 серпня 1918 р. та даними поточної промислової статистики Московського статистичного відділу, ілюструє роботу цензової промисловості Москви у період з серпня 1918 р. до червня 1920 р. [209, с. 179]. Згідно з наведеною таблицею, протягом серпня 1918 р. – червня 1920 р. відбувався процес скорочення загальної кількості промислових об’єктів міста. Якщо в 1918 р. їх налічувалося 1 190, то вже на 1 червня 1919 р. – 1154, а на 1 червня 1920 р. – 1 063. Загалом за вказаний період процент скорочення підприємств становив 10,7. Відбувалося також зменшення кількості працюючих промислових об’єктів. Так, у 1918 р. їх нараховувалося 951, у 1919 р. – 768, а в 1920 р. – 657. Отже, з 1918 до 1920 рр. кількість цієї категорії підприємств скоротилася на 18,1 %.

В окремих галузях промисловості Москви кількість непрацюючих промислових закладів була досить значною. Так, восени 1920 р. припинили роботу 60 поліграфічних підприємств, 54 харчових та 44 хімічних [236, 1 жовтня]. Великий відсоток зупинених фабрик був у шовковій промисловості, який сягав 84,2 % усіх підприємств текстильної галузі. Значно меншого скорочення зазнали виробництва, які виготовляли продукцію для армії. До таких зокрема належали металообробні, де частка непрацюючих промислових закладів становила лише 18,5 % [209, с. 181].

Разом зі скороченням загальної кількості промислових одиниць відбувався процес зменшення чисельності працюючих на них робітників. Якщо в 1918 р. на підприємствах міста були задіяні 155 032 особи, то вже в 1919 р. – 105 210, а в 1920 р. – 87 363.

Слід зауважити, що в умовах економічної кризи в першу чергу припиняли роботу дрібні підприємства. На квітень 1919 р. було закрито 53,5 %, промислових закладів, які мали до 10 робітників, а також 14,8 % з кількістю робітників від 11 до 100 та 9 % заводів і фабрик [104, с. 206].

Велика кількість промислових закладів, не закриваючись повністю, працювала з перебоями, а деякі зупиняли виробничий процес на тривалий строк, надаючи відпустки своїм працівникам. Так, за матеріалами відділу статистики ВРНГ у Москві за період з 1 до 15 липня 1920 р. на колишній фабриці Іванова, яка належала до групи підприємств з обробки харчових та смакових речовин, відсоток простою виробництва становив 74 %, а за вказаний період колишня фабрика Маркова з цієї ж виробничої групи працювала лише 4 дні. У зв'язку з відпустками були закриті до 1 серпня 1920 р. перша державна тютюнова фабрика та друкарня Левенсона, з 10 до 24 липня 1920 р. зупинив роботу металообробний завод (колишній Лист-бутирський) [236, 31 липня]. За даними Московської секції статистики праці фактична кількість робочих днів на одного московського робітника за місяць восени 1920 р. коливалась у межах від 14,6 до 19,8 днів [236, 16 жовтня].

Вказаний режим роботи підприємств міста супроводжувався значним скороченням кількості робітників на працюючих промислових підприємствах. Зокрема, на металообробному заводі (колишньому Добрових і Набгольц) з 12 липня 1920 р. працювало лише 35 робітників

із 564 [236, 31 липня], а на колишньому заводі Гужона з 3 688 робітників, які працювали в 1913 – 1914 рр., залишилося 825 [237, с. 7].

Продовольча криза та зменшення кількості працюючих підприємств змушували цю категорію населення залишати місто, шукаючи роботу та продукти харчування на селі. У Москві означений процес відбувався досить інтенсивно ще й тому, що значну частину фабрично-заводських робітників міста (9/10) становили вихідці з сіл [209, с. 170]. Е. Карр, аналізуючи проблему зменшення кількості працюючих у промисловості, зазначав, що російські робітники, як правило, не поривали зв'язків із селом і в разі кризи в містах або на фабриках масово покидали їх, знову набуваючи статусу селянина. Дослідник також зауважував, що саме тому в Росії не виникала проблема пролетарського безробіття в західному розумінні цього слова [163, с. 555].

Невихід працівників на робочі місця (прогули) все більше поширювався на підприємствах Москви. Так, у квітні 1920 р. з 1 600 робітників майстерень Курської залізниці 130 майже не виходили на роботу, пропустивши в середньому від 10 до 25 робочих днів, а 19 чоловік працювали кожен всього по 2–3 дні на місяць [212, с. 278]. Таке явище розглядалося владою як дезертирство з господарського фронту, для боротьби з яким використовувались як адміністративні заходи, так і карно-репресивні (арешти, ув'язнення, концтабори тощо).

Причинами скорочення чисельності робітників міста були також мобілізації до Червоної армії та залучення їх до роботи в продзагонах. Зокрема, влітку 1918 р. у Москві в продзагони було мобілізовано більше 10 тис. чоловік [83, с. 58], а загалом за 1918–1920 рр. місто виділило для цієї роботи більше 22 тис. робітників [106, с. 351]. Залишаючи московські фабрики та заводи, робітники йшли також працювати в кустарну промисловість, де вони мали змогу отримати певний заробіток [225, арк. 1 зв.]. Оскільки кустарні промисли, як вже зазначалося, дублювали виробництва середньої та великої промисловості, то у робітників була можливість знайти місце роботи за фахом у дрібному виробництві.

У зв'язку зі скороченням кількості працюючих у промисловості Москви виникла ще одна проблема. На підприємствах, які напередодні впровадження непу продовжували працювати, не вистачало робітників. У жовтні 1920 р. московський підвідділ обліку та розподілення робочої сили зареєстрував 18 916 пропозицій робочих рук та 28 899 вільних

робочих місць, тобто на 100 безробітних припадало 152,7 заявлених місця. У листопаді того ж року ситуація із забезпеченням підприємств міста робітниками погіршилася – пропозиція робочих рук становила 20 944, в той час як попит на них – 39 869, тобто на 100 безробітних припадало 190,4 робочих місця [238, 18 січня].

Як різнилися попит та пропозиція робочих рук у різних галузях промисловості Москви в листопаді 1920 р., демонструють дані таблиці 3, складеної за інформацією Московського статистичного відділу [238, 18 січня]. Наведена статистика засвідчує, що в більшості виробництв міста попит значно перевищував пропозицію робочих рук. Найбільші розбіжності даних показників спостерігались у поліграфічній, текстильній та гірничозаводській промисловості. Протилежною була ситуація у швейних та харчових виробництвах, де попит на робочі руки не перевищував їх пропозицію. Загалом, якщо на 1 листопада 1920 р. на підприємствах було зафіксовано 46 021 вільне робоче місце, то вже на кінець місяця їх нараховувалося 60 697. На 1 грудня 1920 р. московський підвідділ обліку та розподілення робочої сили зареєстрував у металообробній промисловості 11 938 вакантних місць, у текстильній – 655, у швейній – 1 043, у шкіряній – 3 560, у хімічній – 172 робочих місця. Подальше скорочення кількості робітників ще більше загострювало ситуацію у промисловості Москви.

Наслідком закриття або скорочення виробництва стало падіння обсягів валової продукції промисловості Москви. Так, якщо в 1913 р. підприємства міста випустили промислової продукції на суму 556 742 тис. золотих крб., то в 1920 р. – лише на 85 683 тис. золотих крб., що становило 15,4 % від рівня 1913 р. [204, с. 2 (додатки)]. Окремі галузі зазнали ще більшого скорочення. Зокрема вартість валової продукції текстильної промисловості становила 10,5 %, металообробної – 12 %, хімічної – 12,5 % рівня 1913 р. [204, с. 15].

У той же час підприємства, які випускали продукцію для воєнних потреб, дещо збільшували обсяги виробництва. Зазначимо, що вартість продукції промислових об'єктів Москви з виготовлення одягу в 1918/1919 р. збільшилася на 0,5 % порівняно з 1913 р., але в наступні роки починається зниження цього показника [204, с. 15]. За 1919/20 р. у місті було відкрито кілька нових фабрик і заводів, продукції яких потребувала Червона армія. Зокрема, в цей час почали діяти Інструментальний завод, Механіко-обозний завод, завод “Моселемент”

та швейна фабрика № 13 [104, с. 207]. Наведені факти змушують погодитися з твердженням, що “громадянська війна ... перетворила усі провідні галузі промисловості в організацію постачання Червоної армії та перетворила промислову політику в частину воєнної стратегії” [163, с. 540].

Знизилася за роки громадянської війни продуктивність праці в московській промисловості. У 1920 р. в текстильній галузі вона становила 24,8 %, в хімічній – 24 %, в шкіряній – 30,8 %, в металообробній – 16,1 % рівня 1913 р. [210, с. 214].

Основними причинами, які зумовили падіння виробництва промислової продукції Москви та сприяли скороченню кількості робітників, стали сировинна, паливна, транспортна та продовольча кризи.

Як вже зазначалося вище, громадянська війна спричинила відрив московського регіону від джерел постачання промислової сировини. Зокрема припинилися поставки шовку з Японії, Китаю, Італії, Франції та Кавказу [243, 15 липня]. Протягом двох останніх років війни на московські фабрики не надходила бавовна з Туркестану та інших регіонів [239, с. 109]. До 1920 р. був недоступним залізородний басейн України (Кривбас). Значно скоротилося постачання продовольчої сировини для харчової промисловості, особливого загострення набула дана проблема у зв’язку з неврожаєм 1920 р. та політикою продрозкладки.

Однак війна не була єдиним чинником, що призвів до сировинної кризи. За твердженням Б. Бруцкуса, на початок непу на фабриках країни зберігалися значні запаси сировини та матеріалів, які Росія отримала для потреб війни від союзників ще до приходу більшовиків до влади [26. – № 10. – С. 146]. Справедливість даної точки зору можна підтвердити численними фактами передачі на початку непу в оренду або власність промислових об’єктів Москви, які мали запаси сировини та матеріалів, про що докладно буде йти мова у наступному розділі. Отже, проблема забезпечення промисловості сировиною виникла як у зв’язку з негативними впливами війни, так і неефективною організацією виробництва на націоналізованих підприємствах.

Особливого загострення набула проблема забезпечення міста паливом. Якщо в 1913 р. Москва споживала 823,4 тис. тонн усіх разом видів палива, то в 1918 р. – 566,9, у 1919 р. – 328,1, в 1920 р. – 263,4 тис. тонн [204, с. 3 (додатки)]. Таке значне скорочення поставок різних видів

палива було пов'язане з проблемою відриву московського регіону від основних місць їх видобування. До кінця 1919 р. припинилося надходження вугілля з Донбасу, оскільки дана територія знаходилась у зоні воєнних дій. З літа 1918 р. до кінця 1919 р. не надходила нафта з бакинських та кавказьких промислів. Хоча в Підмосковному вугільному басейні збільшився видобуток вугілля, але це була лише незначна частка необхідного палива. Тому в паливному балансі міста більше 84 % складала дрова, в той же час питома вага їх у 1914 р. становила лише 36 % [104, с. 207].

Керівництво правлячої більшовицької партії намагалось організувати вирішення даної проблеми. 13 листопада 1919 р. ЦК РКП(б) звернувся з листом, написаним В. Леніним, до партійних організацій з вимогою мобілізувати зусилля на покращення ситуації щодо забезпечення паливом [5, с. 287–290]. Питання стосовно паливної проблеми було внесене до порядку денного Восьмої Всеросійської конференції РКП(б), яка проходила у Москві 2–4 грудня 1919 р. З даного питання було прийнято резолюцію про паливне забезпечення, в якій пропонувалося місцевим радам “залучити до заготівлі та вивезення дров найширші трудові маси; проводити трудову повинність як у містах, так і в селах” [240, с. 119].

Але проблему з паливом не було вирішено і в 1920 р. Виступаючи на III Всеросійському з'їзді рад народного господарства, Московської ради та профспілок 25 січня 1920 р., О. І. Риков зазначав, що “оптимальною нормою для Москви є 400 вагонів дров на добу, але на даний момент не вдалося привезти навіть 300”. Основною проблемою, на думку доповідача, була відсутність транспортних засобів для перевезення цього виду палива [239, с. 111].

Надалі ситуація із забезпеченням Москви паливом лише погіршувалась. Якщо протягом першої половини грудня 1920 р. до міста було завезено 5 863 вагони дров, то за першу половину січня 1921 р. – 5 672 вагони при плановій нормі для даного періоду 7 470 вагонів. Тобто на початку 1921 р. надійшло лише 76 % планового завдання [238, 30 січня].

Паливна проблема, як стверджує один із сучасних російських дослідників непу С. А. Павлюченков, виникла в результаті політики правлячої партії щодо селянства та проведення нею продовольчої політики. Він наголошує, що, відмовившись восени 1920 р. від

лісозаготівель способом господарського підряду, насильницькими методами не вдалося залучити селян до заготівлі дров. Такі дії дали незначний результат – близько 30 % від завдання [143, с. 16].

Висновки дослідника співзвучні спогадам сучасників описуваних подій. Зокрема професор С. Б. Веселовський також вважав паливну проблему результатом невдалої політики більшовиків. Він писав у своєму щоденнику 18 лютого 1920 р., що “дрова зникли і стали абсолютно недоступними з тих пір, як їх взяли на облік. Тут те ж саме, що і в інших сферах життя. Бажання захопити все паливо для фабрик, що зупинялись, та залізниць змусило більшовиків заборонити приватну заготівлю дров” [216. – № 9. – С. 122]. Б. Рассел, аналізуючи побачене в Радянській Росії, також зробив висновок, що паливна проблема виникла в результаті неефективної політики уряду. Він підтверджував наявність у країні достатньої кількості коней для перевезення дров та звертав увагу на те, що Москва знаходилась у місцевості, багатій лісами [222, с. 49]. Незважаючи на певний суб’єктивізм наведених висновків, їх варто враховувати, даючи оцінку ситуації, яка складалась в економіці країни періоду “воєнного комунізму”. Вони заперечують типове та єдине твердження радянських дослідників про те, що кризові явища даного періоду були викликані виключно проблемами воєнного часу.

Паралельно паливній проблемі набирала обертів і транспортна, в результаті чого до столиці припинялося постачання продовольства, палива, промислової сировини тощо. Слід зазначити, що проблема перевезень досить гостро стояла в усій Радянській Республіці [83, с. 104].

Транспортна криза була спричинена кількома факторами. По-перше, залізниця недоотримувала належної кількості палива. Інший бік проблеми стосувався забезпечення залізничного транспорту паровозами та вагонами. Так, на московській залізниці з 10 паровозів були в змозі рухатися лише 4 [212, с. 278]. Як наслідок, у місто надходила значно менша кількість необхідних вантажів.

Незадовільна ситуація на транспорті ускладнювала розв’язання інших важливих питань, особливо пов’язаних з роботою промисловості. Тому дана проблема та шляхи її подолання стали об’єктом уваги керівництва Радянської держави. 14 січня 1920 р. ЦК РКП(б) направив усім місцевим партійним організаціям циркулярного листа з вимогою мобілізації сил

на відновлення транспорту [241, с. 138–140]. Дев'ятий з'їзд РКП(б), який відбувався 29 березня – 5 квітня 1920 р., прийняв резолюцію “Про чергові завдання господарського будівництва”, в якій пропонував здійснити заходи щодо налагодження випуску запасних частин для ремонту паровозів, а надалі забезпечити виробництво власних паровозів, оскільки міжнародна ситуація унеможливлювала їх імпорт [242, с. 157].

На рішення центральних органів влади відреагувало керівництво Москви. У квітні 1920 р. Московський комітет РКП(б) в опублікованих у пресі тезах зазначав, що добове розвантаження на московській залізниці становило 150–170 вагонів. Тому першочерговим завданням було визначено налагодження роботи транспорту та забезпечення його дровами. Зверталась увага на необхідність організації ремонту паровозів та вагонів [243, 15 квітня]. Також керівний орган міської парторганізації у квітні 1920 р. випустив листівку, в якій закликав насамперед всі зусилля спрямувати на відновлення нормальної роботи транспорту [212, с. 275–276].

Однією з причин транспортної кризи були значні руйнування залізничних колій. З 70 тис. верст залізниць в європейській частині Росії лише 15 тис. на кінець громадянської війни залишалися незруйнованими [163, с. 555].

З паливною та транспортною кризами була тісно пов'язана продовольча проблема. У зв'язку з недопостачанням продовольства у Москві в 1920 р. вдалися до обмеження норми видачі хліба населенню, хоча вона була недостатньою і в попередні роки. Так, у 1919 р. робітники міста чверть продуктів отримували за картками, а три чверті – добували на “чорному ринку”. Службовці за картками отримували лише п'яту частину необхідного хліба [210, с. 174]. “Старі шляхи і засоби добування товарів та харчів зруйновані, а замість нових введені картки, за якими поки що нічого не дають. Все, починаючи від чорного хліба і солі і закінчуючи такими предметами “розкошу”, як мило, обиватель, якщо не бажає померти, повинен добувати нелегально”, – писав С. Б. Веселовський [216. – № 9. – С. 116].

Проблема поліпшення забезпечення міста продовольством розглядалася на пленумі Московської ради 2 червня 1920 р. У доповіді про економічне становище робітників відзначалося, що “спостерігаються невдоволення серед окремих груп робітників у зв'язку з продовольчими складнощами”. Також повідомлялося, що робітники окремих промислових підприємств вимагають, щоб тим, кому надали відпустки,

дозволили поїхати у провінцію за продовольством. Однак представники Наркомату шляхів сполучення заявили на пленумі, що залізниця не в змозі перевезти таку кількість робітників [243, 3 червня]. Про незадовільну роботу транспорту та неможливість у зв'язку з цим покращити продовольчу ситуацію в Москві писав Б. Рассел: “Черги за дозволами на поїздку звична річ у Москві, часто необхідно кілька днів, щоб отримати дозвіл. Потім після його отримання можна ще більше часу витратити в черзі за квитком на поїзд. ... Москвичі виїждять до села при першій нагоді та отриманні дозволу, адже там вони можуть хоча б наїстися” [222, с. 54].

На фоні вищезгаданих проблем вражає демагогічним змістом листівка Московського комітету РКП(б), випущена до третьої річниці Жовтневої революції, в якій зокрема зазначалось: “... наші залізниці не стоять, стають до ладу зупинені фабрики і заводи; будуються електричні станції, і в цілій низці сіл і містечок запалені електричні лампочки; прокладаються нові рейкові шляхи, добування дров'яного, кам'яного та рідкого палива зростає; ожив Донецький басейн, забили нафтові фонтани в Баку та Грозному; налагоджено постачання бавовни з Туркестану, залізної руди з Уралу та іншої сировини; удосконалюється продовольчий апарат, безперервно збільшуючи збирання хліба, розширюючи коло споживачів та покращуючи розподіл продовольства” [212, с. 306]]. Як-то кажуть: бажане видали за дійсне.

Отже, наведені факти підтверджують думку про те, що більшовицький уряд “усі свої сили витрачає в першу чергу на вирішення двох завдань: війна та пропаганда, в той час як для промисловості залишається набагато менше енергії та розумових сил” [222, с. 50].

Аналізуючи дії влади, в тому числі і керівництва Москви наприкінці 1920 р., можна погодитись з І.Б. Орловим, який зауважує, що радянський уряд почувався досить впевнено в останні місяці 1920 р., сподіваючись на бездоганну роботу системи управління господарством, яка склалась в роки “воєнного комунізму”. Перебільшенням реальних можливостей країни дослідник вважає рішення VIII з'їзду Рад (грудень 1920 р.), який намітив відновлення великої промисловості на засадах “воєнного комунізму”, до весни наступного року [144, с. 121].

Проте підстав для цього не було. Газети кінця 1920 – початку 1921 р. постійно публікували повідомлення про кризові явища в

промисловості. Так, у Москві 25 грудня 1920 р. на державному Московському заводі № 9 (колишньому Гужона) відбулася конференція, на якій повідомлялося про невиконання виробничої програми через відсутність достатньої кількості кваліфікованих робітників та палива [244, 1 січня]. На воєнно-обмундирувальній фабриці “Марс” спостерігалися крадіжки, прогули та виготовлення бракованої продукції, кількість якої іноді сягала 70 % [244, 1, 6 січня]. Про незадовільний стан промисловості міста писав у своїх спогадах і М. Г. Іванов, який у 1921 р. обіймав посаду заступника голови Московської РНГ: “Об’їжджаючи московські заводи, я бачив напівзруйновані корпуси, засмічені території, запустіння та бруд. Лише де-не-де в цехах хтось вештався, виготовляючи запальнички та різний житейський дріб’язок” [221, с. 91]. Свідчення радянського чиновника не можна вважати упередженими, скоріше вони відображали реальну картину подій, були досить об’єктивними.

Ситуація в промисловості Москви загострювалася з кожним днем, у той час як керівництво міста вдавалося лише до деяких організаційних заходів з метою поліпшення вже існуючої “воєнно-комуністичної” системи управління народним господарством. Зокрема, 4 січня 1921 р. президія Московської ради затвердила комісію, яка мусила вивчити стан господарства міста та губернії і надати свої пропозиції щодо його поліпшення. У кінці січня з метою організації єдиного управління промисловістю було скликано економічну нараду [109, с. 260]. Найгостріші проблеми – паливна, продовольча, транспортна – потрапили в поле зору партійних та державних органів лише тоді, коли в січні було припинено постачання хліба в Москву. Як з’ясувалося, його запаси в Європейській Росії були вичерпані, існувала лише можливість завезення з Сибіру, Північного Кавказу та України, але перешкождала транспортна проблема.

Наприкінці місяця комісія з постачання столиць при РПО прийняла рішення про забезпечення надходження до Москви вантажів, які знаходилися в районі 500 верст навколо міста. Пропонувалося в першу чергу пропустити потяги з хлібом, а для здійснення контролю за їх просуванням до столиці на залізницю були відряджені члени Президії Московської ради Богуславський, Дрожжин, Хлебтовський і Клигін [244, 30 січня].

Проблеми забезпечення міста паливом та продовольством, а також транспортне питання постійно розглядалися на пленумах

Московської Ради. 1 лютого 1921 р. голова Московської Ради Л. Каменев доповідав про погіршення постачання Москви продовольством через поглиблення транспортної проблеми та повідомив про наміри скоротити продовольчі пайки робітникам підприємств групи “А” на третину, а радянським службовцям – на половину. На цьому ж засіданні голова Головтопу Ломов звернув увагу присутніх, що завдання по заготівлі дров виконувалися на 35 %, а по їх завезенню до столиці – на 22 % [238, 2, 3 лютого]. Отже, в лютому 1921 р. ситуація із забезпеченням міста паливом та продовольством продовжувала загострюватись. Зростало соціальне напруження.

На початку лютого 1921 р. у Москві почалися страйки металістів, які продовжувалися три тижні. Під тиском страйкуючих та за пропозицією Московської ради РНК скасував привілейовані раднаркомівські та академічні продовольчі пайки з метою покращення забезпечення міста продовольством [238, 16 лютого]. У середині лютого було прийняте рішення про забезпечення Москви паливом за рахунок Московської губернії та надання палива в першу чергу промисловим підприємствам, скоротивши його обсяги для потреб опалення житла [244, 16 лютого].

Незважаючи на вказані заходи, ситуацію не вдалося покращити. Тому Президія Московської Ради, не чекаючи дозволу центральної влади та Наркомпроду, на початку березня прийняла рішення про зняття в Московській губернії загороджувальних загонів [238, 6 березня]. Вказаний факт засвідчував надзвичайну складність ситуації, вихід з якої був можливим тільки при відмові від попередньої економічної політики “воєнного комунізму”.

Таким чином, у промисловості Москви наприкінці 1920-го – на початку 1921 рр. спостерігалася глибока криза, яка виявилась у скороченні кількості промислових об’єктів, зменшенні кількості працюючих на виробництві, недопостачанні міста паливом, продовольством та сировиною. “Воєнно-комуністичні” методи управління в кінцевому результаті призвели до протистояння між владою і суспільством.

2.2. Приватно-орендна форма у промисловості

Утопічна політика радянської влади, спрямована на ліквідацію капіталістичного укладу в економіці країни в роки “воєнного комунізму”, призвела до глибокої соціально-політичної кризи.

Націоналізувавши наприкінці 1920 р. значну кількість промислових об'єктів, держава не зуміла створити умови для їх повноцінного функціонування. Побоюючись соціального вибуху та прагнучи втриматися при владі, більшовики змушені були вдатися до використання елементів ринкової економіки, зокрема у промисловості. Держава, як одноосібний власник промислових об'єктів країни, певну їх частину передала у користування або власність приватним суб'єктам господарювання. У період, що розглядається, були використані приватно-орендна та приватновласницька організаційно-господарські форми промисловості.

У ході реалізації нової економічної політики у Москві сформувався досить потужний приватний промисловий сектор. У середині 1924/25 р. товарообіг приватної промисловості міста становив близько 15 % усього приватного промислового обігу СРСР, в той час як для усієї України даний показник дорівнював близько 23 % [38, с. 195].

Приватноорендна форма володіння набула поширення серед приватних підприємств фабрично-заводської промисловості Москви. У дрібній та кустарно-ремісничій галузях більше була представлена приватновласницька форма. Враховуючи зазначені тенденції, важливою видається проблема формування даних організаційних форм промисловості столиці в період непу.

Пропозиції передати частину підприємств у користування приватним особам почали лунаати ще до прийняття відповідних документів. Зокрема, виступаючи з доповіддю на IV з'їзді РНК 18 травня 1921 р. О. І. Риков зазначав, що, не вдаючись до денационалізації, "доведеться цілу низку підприємств, які зупинено або погано працюють, передавати для експлуатації товариствам, кооперативам чи окремим особам" [245, с. 186]. 27 травня 1921 р. на X Всеросійській конференції РКП(б) було прийнято резолюцію "Про економічну політику", в якій визначалася можливість "передачі в оренду приватним особам, кооперативам, артілям та товариствам державних підприємств" [246, с. 235]. В умовах соціальної напруги VI Московська губернська конференція РКП(б), яка відбулася 25–28 червня 1921 р., також рекомендувала Московській Раді передати дрібні підприємства в оренду [109, с. 263]. Узаконила процес передачі підприємств в оренду постанова РНК від 5 липня 1921 р. про оренду та ряд інших документів,

які її доповнювали та конкретизували [247, ст. 313; 176, с. 175-179; 248, с. 244–248; 249, ст. 455].

Місцеві господарські органи, керуючись цими постановами, формували структури, які займалися питаннями організації та проведення орендної кампанії, виробляли власні інструкції з урахуванням місцевих особливостей. Так, при економічному відділі МРНГ було створено комісію з передачі підприємств в оренду, у складі якої діяли підкомісії за видом виробництв, до яких входили представники виробничого управління, економічного відділу відповідного господарського управління, представники від профспілки та робітничо-селянської інспекції. Підкомісії повинні були вести переговори з питань оренди, складати списки намічених до передачі в оренду підприємств, встановлювати строки подачі заяв на оренду. Спірні питання розглядалися лише центральною комісією [238, 23 вересня]. Питаннями реалізації продукції, отриманої як орендна плата, займався Мосторг. Окремими структурами здійснювався виробничий та технічний нагляд орендованих підприємств [238, 8 грудня].

Отже, різними аспектами орендного процесу займалися різні структури, що в цілому негативно позначилося на результатах роботи. Загалом по країні процес передачі підприємств в оренду значною мірою відбувався без достатньої організаційної підготовки.

Залишаючись власником промислових об'єктів, держава передавала їх у приватне користування, сподіваючись у такий спосіб вирішити цілу низку проблем. По-перше, відновити основний капітал певної частини промислових закладів та залучити у виробництво паливо і сировину, які в них знаходилися; по-друге, збільшити обсяги промислової продукції та наситити нею ринок; по-третє, накопичити кошти за рахунок орендної плати та скоротити свої витрати на консервацію непрацюючих підприємств. Оскільки промислові заклади, які передавалися в оренду, були переважно дрібними та середніми, держава могла використовувати їх як підсобні великій промисловості через надання замовлень. І, нарешті, передаючи підприємства в орендне користування, державний апарат звільнявся від необхідності опікуватися значною кількістю до цього не працюючих об'єктів.

Приватники, вступаючи в орендні відносини з державою, сподівалися у майбутньому набути або відновити право власності на орендоване підприємство. Напевно, саме така мотивація і спричинила зацікавленість

орендою колишніми власниками. Однак у 20-ті рр. пропагувалося твердження, що приватні особи вбачали в оренді легкий спосіб наживи за рахунок розпродажу матеріалів, обладнання та сировини, які знаходилися на підприємствах орендного фонду. Зокрема, на підтвердження даної тези Г. Наумов наводив дані, які демонстрували більшу зацікавленість приватника не працюючими об'єктами, аніж тими, що були на ходу. Дослідник зазначав, що в країні частка приватних капіталів в оренді промислових закладів, які були придатні до експлуатації, становила 49 %, а на підприємствах, що не працювали, – 57 %. Іншим його аргументом був той факт, що 57 % приватних підприємців орендували промислові підприємства, забезпечені сировиною та паливом, а 41 % підприємців – без наявності останніх [29, с. 326]. Більш категоричними були висновки І. С. Кундурушкіна, який стверджував, що приватна оренда в промисловості протягом 1921–1922 рр. являла собою “виключно рвацтво, бажання приватника просто отримати в оренду підприємство і обікрасти його” [58, с. 217].

Наведені висновки були продиктовані ворожим ставленням переважної частини більшовиків до нової буржуазії та небажанням зрозуміти доцільність використання приватної ініціативи в справі відродження промисловості країни. Існували й інші оцінки перших результатів проведення орендної кампанії в країні. Зокрема у звіті до IX Всеросійського з'їзду Рад, який відбувся у грудні 1921 р., зазначалося, що підстав для твердження про існування орендного “авантюризму” дуже мало, а основним засобом боротьби з ним повинен стати ретельний відбір потенційних орендарів, наведення про них точних довідок та вживання різних запобіжних заходів [180, с. LXI].

З приводу означеної проблеми не можна робити однозначних висновків, а слід враховувати всі обставини, які супроводжували орендний процес. Приватник змушений був перевагу надавати підприємствам, які мали певні запаси сировини та палива. За інструкцією ВРНГ при передачі промислових закладів в оренду сировину та паливо, які знаходилися в них, необхідно було вивезти на державні склади або відповідні державні підприємства. У разі неможливості їх вивезення, наприклад, через нестачу транспортних засобів, орендар мусив сплатити за них за ринковими цінами або ж відшкодувати вартість відповідними еквівалентами виробництва [176, с. 175–179].

Місцеві господарські органи конкретизували згадане положення з урахуванням регіональних особливостей. Так, конференція РНГ Центрально-промислового району, центром якого була Москва, з питання про забезпечення промисловості паливом прийняла рішення перевести великі промислові об'єкти, які передавались в оренду приватним особам, на самозабезпечення паливом шляхом виділення державою достатніх лісових площ та торф'яних розробок. Дрібна промисловість повинна була забезпечувати себе паливом через організацію самозаготівель. За рішенням МРНГ орендар мусив самостійно добувати сировину, сплачуючи при цьому більш низький процент за передане йому підприємство [40, с. 242].

Отримавши загалом малосприятливі умови для організації виробництва, приватник прагнув взяти в орендне користування промисловий об'єкт, який мав певні матеріальні фонди. Слід зауважити, що заходи щодо виведення промисловості з кризи у перший рік непу мали переважно імпровізаційний характер. Це сприяло зловживанням, у тому числі і в справі передачі підприємств в оренду. Приватник прагнув максимально скористатись усіма можливостями, щоб покращити умови організації своєї справи, не виключаючи і протиправні дії. Були випадки, коли промислові об'єкти Москви, що передавались в оренду, потребували значного дообладнання та сировини. Згідно з чинним законодавством за них орендарі мусили сплачувати нижчий відсоток. Після підписання угод на оренду на цих підприємствах відразу ж з'являлись обладнання, сировина і навіть фабрикати, які раніше були приховані і про їх існування не знав місцевий раднаргосп [40, с. 242]. Але стверджувати про численні порушення у справі передачі промислових закладів в оренду немає підстав, оскільки джерела дають недостатньо такої інформації.

Цілком зрозуміло, що вступаючи в орендні відносини, і радянська держава, і приватні підприємці прагнули отримати якнайбільше вигоди. Проте методи її досягнення були різними. Відмовившись підтримувати приватних орендарів у їх справі і навіть створивши певні перешкоди, керівництво країни тим самим змушувало приватників вдаватися до незаконних дій. Тому з самого початку орендні відносини розвивались в атмосфері протистояння держави та приватних підприємців за принципом "хто кого".

Початок орендної кампанії в країні фактично припадає на серпень 1921 р. Але в Москві, як і в губернії в цілому, процес передачі підприємств в оренду відбувався повільно і фактично розпочався у вересні. Аналізуючи роботу Московської губекономради у цій справі, газета “Экономическая жизнь” у жовтні 1921 р. писала: “Столична губернія, яка повинна подавати приклад усім іншим губерніям Росії, дуже відстала у проведенні основ нової економічної політики. До цього часу не лише не почали переводити промисловість на нові засади, але й саме питання знаходиться на первинній стадії. Досі ще ведеться розподіл підприємств на групи” [238, 4 жовтня]. Така ситуація пояснювалася стриманим ставленням місцевого керівництва до процесу залучення приватного капіталу у справу відродження середньої та дрібної промисловості. Як і в попередні роки значна увага приділялася великим націоналізованим підприємствам.

Очікувальна позиція була спричинена неоднозначним сприйняттям серед більшовиків у цілому та правлячих колах зокрема постанови РНК про оренду. Одні вважали, що допущення оренди сприятиме зміцненню позицій капіталістичних елементів в економіці країни, розширить їх права та можливості. Інші побоювалися, що орендар розбазарить державні запаси, спекулюючи ними, та створить загрозливу ситуацію для великої націоналізованої промисловості. Внаслідок існування означених позицій щодо використання орендних відносин виникла атмосфера невпевненості у справі передачі промислових об'єктів в оренду.

Надалі були здійснені певні підготовчі заходи. МРНГ визначила порядок передачі промислових закладів в оренду. Відповідно до списку оголошених до передачі в оренду підприємств, зацікавлені особи мусили подати заяви за певним зразком, де вказувався промисловий об'єкт, який приймався в оренду, виробнича програма, розмір орендної плати та технічний кошторис на ремонт. Надалі підкомісія по даному виду виробництва розглядала ці заяви, оголошувала конкурс (торги) на зазначені підприємства, встановлювала мінімальну виробничу програму та процент відрахування за оренду. Якщо комісія приймала позитивне рішення, орендар повинен був сплатити аванс у розмірі 10 млн. крб. у грошових одиницях 1921 р. для забезпечення підписання договору. У разі його укладання протягом трьох днів аванс повертався [238, 18 жовтня].

Питання оренди перебували також у полі зору Московської губекономнаради. Секретаріат цієї структури пропонував МРНГ передавати в оренду лише ті будівлі, які знаходилися на території даного підприємства та були безпосередньо пов'язані з виробництвом [250, арк. 20].

Все ж після прийняття вже згаданих документів про оренду промислових підприємств та здійснення перших кроків місцевою владою у справі передачі їх в оренду дана форма володіння власністю стала реальністю і з нею треба було рахуватись. Так, вчений-економіст Є. Варга пропонував раднаргоспам, які передали промислові об'єкти в тимчасове володіння, вивчати їх роботу і з'ясувати, чому дані промислові заклади не працювали, коли знаходились у підпорядкуванні державних органів, як орендар долає усі труднощі, звідки бере сировину, машини, паливо, які зміни вносить в організацію виробництва, як здійснює контроль, як до різних нововведень ставляться робітники, які зміни відбуваються в оплаті праці та її продуктивності, якими є результати виробництва (покращення якості продукції, прибуток, збільшення виробництва). Завершуючи свої пропозиції, Є. Варга зазначав: "Ми сплачуємо буржуазії за навчання високу плату, тому повинні прагнути набути якнайбільше знань" [238, 20 жовтня].

Незважаючи на зволікання у справі передачі підприємств в оренду, цей процес набирав обертів, про що свідчать дані таблиці 4 [238, 18 жовтня, 2 листопада, 16 грудня; 251, 14 січня]. Найбільш інтенсивно у Москві він відбувався протягом жовтня – середини грудня 1921 р., коли в орендне користування було передано 253 підприємства. Починаючи з середини грудня даний процес уповільнюється і надалі стає стабільним. Так, на 1 січня 1922 р. в місті налічувалося 285 орендованих промислових об'єктів, а на 1 лютого 1922 р. – 323 підприємства [186, с. 29]. Загалом по Російській Федерації орендна кампанія мала найбільші темпи протягом вересня – листопада 1921 р., а уповільнилась з січня 1922 р. [181, с. ХСVIII].

Невдоволення проведенням орендної кампанії та незначним залученням до цієї справи приватних капіталів прозвучало навесні 1922 р. на XII з'їзді РКП(б) у доповіді Г. Є. Зінов'єва [167, с. 23]. Керівництво ВРНГ також було розчароване невдалим залученням додаткових капіталів, особливо приватних, у справу відродження

промисловості. Голова ВРНГ РСФРР П. А. Богданов зазначав з цього приводу: "... Ми спочатку приділяли багато уваги виявленню приватної ініціативи щодо промисловості, і ми сподівались, що значна частина промисловості, оскільки вона буде визнана нецікавою для держави, або яку нам було б не під силу підтримувати, перейде в руки приватного капіталу. У цьому відношенні рік, що закінчився, приніс значне розчарування: великих капіталів за цей час не з'явилося, і жодне з великих підприємств нами в оренду не передано; що ж стосується дрібної промисловості, то тут процес передачі в оренду, дійшовши до певного рівня, зупинився" [30, с. 9–10].

З часом процес передачі підприємств в оренду потребував більшої уваги. Щоб його оптимізувати та налагодити більш ефективний контроль, в липні 1922 р. при МРНГ було створене орендне управління. Дана структура мусила вести точний облік промислових закладів, що підлягали передачі в оренду, здійснювати контроль за їх функціонуванням та виконанням орендарями договірних зобов'язань [252, с. 26]. При сплаті орендної плати орендне управління вимагало від орендаря надання виробничих звітів, у випадку їх відсутності договори на оренду розривались. Управління також надавало інформацію про стан ремонтних робіт на орендованих підприємствах, заборгованість з орендної плати та слідкувало за дотриманням строків оренди промислових об'єктів міста [253, арк. 8, 11].

Орендне управління мусило також дбати про охорону не переданих в оренду підприємств, займатися реалізацією сировини, напівфабрикатів, готових товарів та іншого майна, що залишилося після націоналізації та знаходилося як на не переданих в оренду об'єктах, так і на тих, що вже перебували у користуванні орендарів. У компетенцію даного органу входили також питання щодо ліквідації майна, яке ще не мало власника, та демонтажу промислових закладів, що втратили виробниче значення [252, с. 26].

Питання затвердження договорів на оренду, строків оренди, орендної плати, виконання договорів та передачі у користування будівель розглядала конфліктно-орендна комісія, створена при МРНГ. Головував у ній начальник орендного управління [254]. Юридична частина МРНГ з подання орендного управління розглядала спірні питання оренди [255, арк. 1–152].

Про підготовчі заходи щодо розвитку орендних процесів свідчило і те, що МРНГ було розроблено типову угоду про оренду. Вона зобов'язувала орендаря протягом зазначеного строку провести на підприємстві ремонт згідно з технічним кошторисом, який розраховувався і узгоджувався орендарем та представником МРНГ. У випадку, якщо орендар не зміг організувати виробництво у визначений строк, він мусив сплатити МРНГ відшкодування у розмірі 1/12 частини річної орендної плати за кожний прострочений місяць. Угода зобов'язувала користувача вести бухгалтерську звітність. МРНГ мала право протягом усього строку оренди вести нагляд за правильністю використання промислового об'єкта та відрахування фабрикатів за оренду. Згідно з угодою орендар повинен був подавати виробничий звіт не пізніше як 5-го числа кожного місяця і не мав права передавати договір на оренду іншим особам без дозволу названої інстанції. При виконанні угоди у повному обсязі орендар після закінчення строку оренди отримував перевагу перед іншими претендентами при поновленні оренди на умовах нової угоди з МРНГ [238, 18 жовтня].

Слід зауважити, що останній пункт угоди передбачався інструкцією ВРНГ про оренду [176, с. 17–179]. У той же час приймалися рішення, які вступали в протиріччя з цими документами. Так, в “Інструкції підкомісії з передачі промислових підприємств в оренду”, розробленою МРНГ, зазначалося, що в разі подання на певний об'єкт заяви державного органу, вона мусила розглядатися технічним та економічним відділом Московського виробничо-технічного управління, і у випадку прийняття позитивного рішення підприємство необхідно було зняти з торгів та передати державному органу [256, арк. 18, 18 зв.]. Через наявність такого становища приватні орендарі не були впевнені, що, виконавши умови договору, при підписанні оренди на наступний строк перевагу нададуть саме їм. На дану проблему звертав увагу начальник орендного управління В. Ф. Клок у доповіді на пленумі секції Московської ради. Аналізуючи результати орендної кампанії протягом 1921 – жовтня 1922 рр., він зазначав, що “є факти, коли ціла низка держустанов, не дивлячись на те, що орендар відновив підприємство і конкурує з держтрестом, прагне відібрати підприємство від орендаря” [257, арк. 15 зв.]. Саме тому, щоб не привернути увагу претендентів на підприємство серед державних органів, орендарі не прагнули організувати бездоганну роботу наданого їм у користування

об'єкта [100, с. 80]. Очевидно, що така “конкуренція” не сприяла економічному розвитку орендованих підприємств.

Певна категорія підприємств передавалась в оренду на особливих умовах. Так, на московському хіміко-фармацевтичному заводі колишньому “Арс”, орендованому групою службовців цього заводу, вся наркотична продукція за умовами договору поступала в розпорядження держави, а інша – орендарям. У випадку збільшення виробництва вказаного виду продукції на 20 % держава зобов'язувалася постачати паливо, необхідне для її випуску [238, 5 листопада]. Надалі робота підприємств даної галузі підлягала ще більшій регламентації, про що свідчили Декрет РНК від 5 липня 1922 р. “Про порядок виробництва медикаментів” та інструкція “Про порядок відкриття виробництва хіміко-фармацевтичних препаратів” [177, с. 218, 219–220].

Згідно з інструкцією ВРНГ про оренду місцеві раднаргоспи мусили здійснювати контроль за експлуатацією орендарем підприємства та правильним виконанням угоди. При цьому наголошувалося, що контроль не повинен був переривати нормальної роботи промислового закладу [176, с. 178]. Такий підхід є достатньо актуальним і для сучасного етапу розвитку.

У випадку виявлення незаконних дій орендаря раднаргосп повинен був приймати запобіжні заходи з метою недопущення порушень. Контролювалася також закупівля орендарем різних матеріалів за кордоном та їх подальшим використанням. З метою точного вирахування еквівалента за експлуатацію підприємства раднаргоспам дозволялося перевіряти виробничу документацію, де фіксувались угоди підряду та поставок, а також обсяги виробленої продукції [176, с. 179].

Згідно зі згаданою інструкцією раднаргосп мав слідкувати за дотриманням орендного законодавства та не допускати участі радянських службовців в орендованих підприємствах. Початок орендної кампанії підтвердив важливість вказаного цього пункта, оскільки іноді передача об'єктів в оренду здійснювалася з порушенням законодавства саме при сприянні державних чиновників. Так, у Москві в середині серпня 1921 р. група робітників звернулася у виробниче управління з клопотанням про оренду електрозаводу № 1. Підприємство не працювало вже півтора року, а Головелектро затримував передачу його в оренду. Як з'ясувалося, вказаний промисловий об'єкт до націоналізації належав кампанії акціонерів, серед яких був і один з

керівників Головелектро Хабаров. У місті також було виявлено фабрику, яку передбачалося передати в оренду зі складами та усім майном на них, що заборонялось пунктом 5 згадуваної інструкції ВРНГ [40, с. 247].

Положення вищезгаданих документів були недостатніми для організації контролю за розвитком приватного сектору промисловості. На це звертали увагу місцеві господарські органи, які займалися практичною діяльністю з передачі промислових закладів в оренду. У 1921 р. МРНГ пропонувала як додатковий і необхідний захід призначити на орендовані підприємства представників Московської губернської ради профспілок з метою постійного контролю за їх технічним станом. Ґрунтовні пропозиції щодо забезпечення функціонування приватно-орендного сектору промисловості були відображені в резолюції конференції РНГ Центрального району (1921 р.). У ній зазначалося, що вказаних документами положень недостатньо для розвитку приватної промисловості на засадах оренди, наголошувалося на необхідності створення правових гарантій для функціонування приватної ініціативи, відновлення в певних межах права успадкування, кредиту, вексельного обігу та цивільного суду для вирішення суперечок, які могли виникнути на ґрунті майнових стосунків [40, с. 246, 247].

Прагнення керівних структур у центрі і на місцях поставити під контроль справу передачі підприємств в оренду було продиктоване також тією обставиною, що орендарями частіше виступали приватні підприємці. Як вже згадувалося, постанова РНК та інструкція ВРНГ про оренду рекомендували надавати перевагу кооперативним об'єднанням. На думку голови ВРНГ РСФРР П. А. Богданова, орендний процес у серпні–вересні 1921 р. почався саме з передачі промислових об'єктів кооперативним організаціям [180, с. LX]. Однак, не маючи достатніх оборотних коштів, вони цікавилися переважно підприємствами харчової промисловості, робота яких була пов'язана з торговельною діяльністю.

Місцеві господарські органи, займаючись безпосередньо орендним процесом, не завжди дотримувалися вказаних рекомендацій, досить часто йдучи навіть на їх свідоме порушення. Зокрема Курська РНГ була категорично проти огульної передачі підприємств в оренду кооперативам і наполягала, щоб перевагу надавати тим особам або установам, які своїм досвідом, знанням та енергією допоможуть цій справі. Українська РНГ відхилила пропозицію

підписати генеральний договір з приводу оренди з Вукопспілкою [40, с. 241]. Не відрізнялася від згаданих вище РНГ і позиція Московської губекономнаради та Президії Московської ради, які в січні 1922 р. рекомендували МРНГ при передачі підприємств в оренду підходити до вирішення питання не лише з юридичного боку, а й з ділового, не зупиняючись при цьому навіть перед деякими формальними порушеннями [258, арк. 7 зв., 11 зв.].

Унаслідок саме такої позиції місцевих господарських органів значна частина промислових закладів орендного фонду передавалась у користування приватникам, переважно колишнім власникам, які мали кошти та досвід організації виробництва. Державні установи мало користувалися орендним правом, оскільки необхідні їм підприємства вони могли отримати безкоштовно.

Протягом усього періоду використання орендних відносин частка орендарів-приватників змінювалась. На початку 1922 р. у Москві 45 % підприємств орендного фонду було передано приватним особам, 45 % – кооперації та близько 10 % – державним установам [251, 14 січня]. Протягом 1922 р. відсоток приватних орендарів дещо збільшився і становив близько 50 %, кооперативам було передано 40 % підприємств, державним установам – 10 % промислових закладів [251, 2 листопада]. Загалом по республіці на січень 1923 р. частка орендарів-приватників становила 66 % без трудових артілей [32, с. 51].

Дещо менший показник кількості приватних підприємців серед орендарів Москви можна пояснити кількома обставинами. Досить часто до категорії “кооперативні організації” зараховували різні товариства та артілі, які являли собою об’єднання приватних власників. Так, у місті діяло Промислове кооперативне товариство хлібопечення, так званий “Калачний трест”, до складу якого увійшли старі московські булочники Титов, Тихомиров, Чуєв, Артем’єв та інші [251, 5 лютого]. З березня 1922 р. почало функціонувати Московське текстильне товариство. Його засновники – колишні фабриканти та спеціалісти даних виробництв – орендували у МРНГ строком на 6 років кілька невеликих текстильних фабрик у Москві [259, 26 вересня]. Враховуючи таку тенденцію, можна констатувати, що відсоток приватників в орендній справі був більшим, ніж 50 %.

Існувала й інша обставина, яка впливала на меншу зацікавленість приватних осіб підприємствами орендного фонду Москви на початковому

етапі непу. Спершу в оренду передавалися дрібні промислові об'єкти, а приватників, особливо колишніх власників, більше цікавили промислові заклади текстильної та металообробної галузей, які були більшими за розмірами [186, с. 14–15].

Протягом 1923/24 р. в РСФРР спостерігалось зменшення частки приватних орендних підприємств на 1 %, а кількість діючих з них – на 6,5 % з одночасним збільшенням працюючих на них робітників на 23,9 %. Відрізнялася від вказаних загальнореспубліканських тенденцій Центрально-промислова область, де за означений період кількість приватно-орендних промислових закладів та працюючих на них збільшилася на 3 %. По Московській губернії збільшення кількості промислових об'єктів даної категорії становило 7,8 %, а кількості робітників – 9 %. У результаті на жовтень 1923 р. в губернії участь приватних орендарів сягала 80 % [41, с. 64, 66–67].

Одночасно зі збільшенням кількості приватних орендарів відбувалося зменшення частки кооперативів та збільшення державної частки. Вказану тенденцію, яка спостерігалася протягом 1921–1923 рр., Л. М. Лютов пояснює державною політикою, яка спрямовувалася на поділ кооперації на ту, що контролювалася державними органами, та ту, яка розвивалася на приватній основі [141, с. 17]. Якщо при підрахунках частки контрагентів в орендному процесі останню зараховували до приватних, то кооперацію, підпорядковану державним органам, – до державних.

Наведений висновок дослідника можна підтвердити фактами, пов'язаними з хлібопекарською справою в Москві. У перші місяці орендної кампанії в місті виникла значна кількість артілей та кооперативів цієї галузі, серед яких, за повідомленнями газети “Экономическая жизнь”, 95 % були псевдокооперативами [251, 5 лютого]. При підписанні договорів на оренду такі об'єднання підприємців реєструвались як кооперативні, а згодом, коли контролюючі органи виявляли їх справжню природу, вони зараховувалися до категорії приватних орендарів. Дослідники 20-х рр., аналізуючи дану проблему, звертали увагу на недостатність матеріалів, що й зумовлювало неточність зроблених висновків [37; 41; 48].

Протягом другої половини 20-х рр. частка приватників в оренді промислових об'єктів РСФРР починає скорочуватися внаслідок збільшення частки орендарів-держорганів. Така ситуація була

викликана загальною політикою держави, спрямованою на витіснення приватних підприємців з промисловості при одночасній підтримці державного сектору в ній. Тому вже з 1924/25 р. частка приватних орендарів по всій промисловості МРНГ скорочується до 51,5 %, водночас кількість орендарів-держорганів збільшується до 28,9 %, частка кооперації становила 19,6 % [48, с. 23]. А в жовтні 1927 р. питома вага підприємств, орендованих приватними особами, становила лише 11,3 % [101, с. 218].

У перший рік орендної кампанії серед приватних орендарів Москви переважали колишні власники [251, 14 січня]. Як вже зазначалося, їх участь в орендному процесі пояснювалася сподіваннями відновити у майбутньому право власності на орендований промисловий об'єкт. На думку О. О. Сушка, колишні власники заради збереження обладнання на фабриках, заводах та в майстернях, що в минулому їм належали, погоджувалися на не вигідні умови оренди [156, с. 116]. Іншою причиною можна вважати прагнення залучити в обіг кошти, які вдалося зберегти в роки “воєнного комунізму”, та отримувати певний прибуток. Орендарями виступали колишні власники безпосередньо, через підставних осіб або в якій-небудь “кооперативній” чи “трудовій” комбінації [29, с. 326]. За різними джерелами частка колишніх власників в оренді промислових підприємств по РСФРР у 1922 р. становила 25,6 % [33, с. 503], 26,6 % [181, с. CVII] та 31 % [29, с. 326] їх загальної кількості. Причому в тих галузях, де домінував приватний капітал (металообробна, деревообробна, текстильна, паперова), частка колишніх власників сягала 75 % [29, с. 326].

З часом умови оренди та загальна політика держави щодо приватного капіталу зумовили падіння частки приватних осіб в оренді промислових підприємств, і вже в угодах за 1923/24 р. на колишніх власників припадало лише 10 % [33, с. 504].

Аналізуючи процес передачі підприємств в оренду та його наслідки, варто враховувати якісні характеристики об'єктів, що складала орендний фонд. Із 323 переданих в оренду до початку 1922 р. промислових закладів Москви 207 на цей момент були працюючими, а 86 – не працювали. Причому до непрацюючих належали ті, на яких ще не було відновлено виробничий процес у зв'язку з ремонтом та нестачею сировини і палива. У той же час 30 підприємств були закриті внаслідок порушення умов договору [186, с. 29]. Таким чином, з усіх

промислових об'єктів, переданих в оренду, на початку 1922 р. відновили свою виробничу діяльність 64,1 %, 26,6 % знаходилися на стадії підготовки до пуску і 9,3 % – були непрацюючими. Загалом частка промислових закладів Москви, які були придатні до роботи, становила 90,7 %. По РСФРР цей показник був дещо нижчим і становив близько 82 % [181, с. CVII]. В окремих галузях промисловості міста відсоток непрацюючих об'єктів був значно вищим. Так, у текстильній галузі з 16 орендованих підприємств не працювало 12, у деревообробній – з 8 не працювало 5, у хімічній – з 19 не працювало 6 [186, с. 28].

У групу підприємств, які передбачалося передати в оренду, входили переважно дрібні промислові об'єкти, а також певна кількість середніх. За даними дослідників 20-х рр., на початку орендної кампанії середня кількість робітників і службовців на одне підприємство орендного фонду РСФРР становила 16 чоловік [29, с. 327; 41, с. 60; 32, с. 51]. Для промислових закладів Москви цей показник був вищим і дорівнював 25,9 чоловік [186, с. 16]. Однак залежно від галузі, до якої належало підприємство, середня кількість працюючих на один заклад дуже різнилась. Наприклад, на швацьких виробництвах вона становила 6 чоловік, на харчових – 9, в той час як у промислових закладах силікатної промисловості – 63, текстильної – 59, поліграфічної – 39, хімічної – 27 чоловік [181, с. C-CV]. З часом відбувалось укрупнення підприємств орендного фонду МРНГ. Так, на кінець 1923/24 р. середня кількість працюючих на один промисловий об'єкт усіх соціальних секторів орендної промисловості міста становила близько 50 чоловік [41, с. 66]. Приватні орендні підприємства були дещо меншими за розмірами і відповідно мали менш чисельний штат працюючих. У 1927 р. на таке підприємство припадало в середньому 33 робітники [59, с. 77].

Важливо також врахувати технічний стан промислових об'єктів, які передавалися в оренду. За промисловим переписом 1918 р. загальна потужність фабрик і заводів Москви дорівнювала 238 901,1 кінських сил [191, с. 20–21]. На 1 квітня 1922 р. цей показник для підприємств орендного фонду міста становив 4 792 кінські сили, що становило лише 2 % потужності усіх промислових закладів столиці. Середня потужність на одне орендоване підприємство становила 23,1 кінських сил [186, с. 16–17], що значно менше середньої потужності московського промислового закладу в 1918 р., яка дорівнювала 242,3 кінських сил [191, с. 20–21].

Про потужність підприємств орендного фонду свідчать дані щодо вартості їх основного капіталу. Середня вартість орендованого об'єкта по країні на 01.10.1923 р. становила 50 474 черв. крб. По Московській промисловості цей показник дорівнював 83 000 черв. крб., а по Ленінградській губернії, де концентрувались найбільш цінні за обладнанням підприємства металообробної, хімічної та поліграфічної галузей – 130 171 черв. крб. [41, с. 63–64]. Серед орендованих промислових закладів Москви найбільшим основним капіталом володіли державні органи, частка яких становила 47,8 %. На приватні орендовані підприємства припадало 31,1 % основних капіталів, решта 21,1 % – на кооперативні. Слід зазначити, що найбільший основний капітал був сконцентрований у текстильній (47 %), металообробній (18 %), харчовій (10 %) галузях, де, як вже зазначалося, домінували приватні орендарі. Найменші основні капітали були представлені в деревообробній промисловості і становили 1,5 % [48, с. 22].

Загальна кількість підприємств, переданих в орендне користування, залежала від співвідношення у структурі промисловості дрібних, середніх та великих об'єктів. Зокрема у Москві, де переважали дрібні та середні промислові заклади, кількість орендованих підприємств була значно більшою, ніж у Петрограді, який відрізнявся домінуванням великої промисловості. Так, якщо на жовтень 1922 р. у Москві було орендовано 435 промислових закладів [251, 3 жовтня], то в Петрограді на цей же час – лише 109 [128, с. 16].

Темпи орендної кампанії залежали від галузевої приналежності підприємств орендного фонду. У Москві приватна ініціатива спершу виявила зацікавленість промисловими об'єктами харчової промисловості, які на 1 лютого 1922 р. становили 57 % переданих в оренду закладів [186, с. 28]. Така ситуація пояснювалася суто економічними чинниками, адже саме в цій галузі відновлення основного капіталу не вимагало значних коштів, а постійний попит на продукцію сприяв швидкому обігу капіталу та отриманню додаткових прибутків. Саме тому в перші місяці проведення орендної кампанії підприємці зацікавилися хлібопекарськими закладами. На початку 1922 р. в місті було орендовано 106 пекарень [186, с. 28], з яких близько 100 використовувалися приватниками [251, 5 лютого].

Початок 1922 р., як вже зазначалося, характеризувався уповільненням темпів передачі підприємств в оренду. Водночас

зменшується зацікавленість приватника орендою хлібопекарських промислових закладів, колишні власники починають виявляти інтерес до дещо більших об'єктів текстильної та металообробної галузей. У результаті на 1 жовтня 1923 р. серед підприємств московської промисловості, переданих в оренду, 53 % становили харчові виробництва, переважно пекарні, 13 % – текстильні, 10 % – металообробні, 7 % – шкіряні, 5,5 % – поліграфічні, 4,5 % – хімічні, 3,6 % – деревообробні, 3,4 % – силікатні виробництва [260, арк. 3].

Зовсім іншим був галузевий склад орендованих підприємств Петрограда, де переважали виробництва металообробної, хімічної та поліграфічної галузей, у той час як промислові заклади, що виготовляли продукцію широкого вжитку, були нечисельними. На думку В. І. Секушина, така досить парадоксальна ситуація була зумовлена, по-перше, віддаленістю міста від харчосировинних регіонів країни, по-друге, існуванням значної кількості металообробних підприємств та робітників даної галузі, по-третє, наявністю чисельної групи кустарів вказаних галузей [128, с. 16–17].

Варто звернути увагу на той факт, що серед об'єктів орендного фонду Москви, які залишалися поза увагою орендарів, переважали текстильні та силікатні підприємства [260, арк. 3]. Незадовільна ситуація щодо передачі в оренду текстильних промислових закладів пояснювалася недопостачанням вказаних виробництв сировиною, оскільки наприкінці 1922 р. організації, що її постачали, припинили надання бавовни та вовни приватним особам [251, 8 грудня]. Затримувалася передача в оренду також тих підприємств, що потребували значних обсягів ремонтних робіт, які не можна було виконати протягом незначного терміну оренди [261, 5 квітня].

У столиці, як і загалом у Радянській Росії, до середини 20-х рр. приватні орендарі домінували в харчовій, текстильній, металообробній та шкіряній галузях промисловості. Державні та кооперативні установи як орендарі були представлені в основному в силікатній, деревообробній та поліграфічній галузях, які обслуговували їх потреби [41, с. 64]. Однак, хоча приватник і переважав в окремих галузях промисловості, все ж його продукція доповнювала асортимент виробів, що випускали державні підприємства, а не конкурувала з ними. Зокрема в текстильному виробництві на приватних орендних підприємствах виготовляли стрічки, марлю, білизну, вату, тобто ту

продукцію, яка майже не випускалася державними промисловими заводами [262, с. 288].

Орендна кампанія більш послідовно проводилась у центрі, а також у промислово розвинутих регіонах. Так, у Центрально-промисловій області частка підприємств, які було передано в оренду на 1 жовтня 1923 р., становила 48,4 % усієї орендної промисловості РСФРР, де концентрувалося 51,7 % робітників даного сектору промисловості республіки. У Московській губернії дані показники дорівнювали відповідно 33,2 % та 39,4 % [41, с. 63]. Така ситуація була результатом того, що місцеве керівництво зважало в першу чергу на господарську доцільність передачі підприємств в оренду. Так, питання про план експлуатації бездіяльних промислових об'єктів, що знаходились у підпорядкуванні МРНГ, розглядалося на засіданні Московської губекономради у 1922 р. Виступаючи з доповіддю по даному питанню, голова МРНГ В. М. Лихачов зазначав, що робота з передачі вказаної категорії підприємств в оренду гальмується і може призвести до їх руйнування та розкрадання обладнання. Прийнята з даного питання постанова рекомендувала МРНГ в терміновому порядку почати роботи з вирішення означених проблем [258, арк. 11 зв.]

На вигідності передачі промислових об'єктів в оренду наголошував і начальник Московського орендного управління, виступаючи в 1922 р. на секції Московської ради з доповіддю про роботу підпорядкованої йому структури. Він зазначав, що “для Московської Ради краще менше, але отримувати, ніж сплачувати за охорону та замість ремонту чекати остаточного руйнування...підприємств” [257, арк. 14].

Вжиті організаційні заходи сприяли пошвидленню процесу передачі підприємств в оренду, але вже зі зниженими темпами. У результаті на 1 жовтня 1922 р. в орендне користування було передано 435 промислових закладів Москви, на 1 листопада 1922 р. – 495 [251, 3 жовтня, 2 листопада], на 1 січня 1923 р. – 634, на 1 січня 1924 р. – 714 промислових закладів [261, 5 квітня]. Таким чином, за перший рік проведення кампанії в оренду було передано майже 61 % підприємств, а наступними двома роками – решту 39 %. Надалі кількість промислових об'єктів, які складали орендний фонд МРНГ, скоротилась, оскільки протягом 1923/24 р. вони активно передавалися повітовим та районним виконкомам. Тому, враховуючи дану обставину, не можна робити висновки про загальне скорочення орендної

практики, беручи до уваги лише ті підприємства, які залишалися на той час у підпорядкуванні обласних та губернських органів ВРНГ.

Розглядаючи процес формування приватно-орендної організаційної форми промисловості, варто з'ясувати характер відносин між державою та орендарем, які склалися на основі орендних договорів. Важливою складовою договорів були умови щодо строків використання орендованих підприємств. Як відомо, орендний фонд комплектувався переважно промисловими об'єктами, які були напівзруйновані та мали невпорядковане обладнання. При визначенні строків оренди враховувалися масштаби ремонтних робіт, обсяги переобладнання підприємств та темпи розгортання виробництва. На початковому етапі проведення орендної кампанії строки оренди в основному не перевищували 6 років. У разі надання в користування об'єкту на більш тривалий термін необхідно було звертатися за дозволом до президії ВРНГ [176, с. 177].

На 1922 р. по РСФРР в орендне користування строком до 1-го року було передано 21,1 % підприємств, до 3 років – 51,5 %, до 6 років – 26,3 % і на строк більше 6 років – всього 1,1 % [181, с. СІХ]. Таким чином, більше 70 % промислових закладів передавались в оренду строком до 3 років.

У Москві в перший рік впровадження орендних відносин договори на оренду були також переважно короткотерміновими. Зокрема в 1922 р. пекарні, яких серед орендованих підприємств була значна кількість, у більшості випадків передавались у користування терміном на півроку, харчові виробництва, окрім кондитерських фабрик, поліграфічні та металообробні – на 2–3 роки. Терміни оренди в текстильній, хімічній, шкіряній, деревообробній промисловості, у швацьких виробництвах та кондитерських фабриках були більш тривалими і становили 4–6 років [263, арк. 1–21].

Нетривалі терміни оренди були спричинені прагненням господарських органів прискорити процес відновлення промислових об'єктів за рахунок використання максимальної підприємливості орендарів. Короткочасний термін оренди також давав можливість виправити помилки у разі неправильного визначення категорії підприємств, що пропонувались для оренди. Стимулювався процес передачі об'єктів в оренду відсутністю достатньої інформації про контингент потенційних орендарів.

Можливо, на початку справи така позиція була виправданою, але одночасно вона створила додаткові проблеми. Справа в тому, що 30 % підприємств республіки, намічені для передачі в оренду, потребували значного ремонту, витрати на який не окупувалися в короткий строк. Тому вже на початку 1922 р. в конфліктно-орендну комісію МРНГ орендарі зверталися з проханням подовжити строки оренди, однак частіше вони не задовольнялися [254, арк. 15, 15 зв., 16, 16 зв.]. А вже у жовтні 1922 р. начальник орендного управління В. Ф. Клок доповідав на пленумі секції Московської ради, що ціла низка орендарів почали повертати отримані в оренду підприємства, оскільки вони потребували значних обсягів ремонтних робіт, виконання яких було можливим лише у разі довгострокової оренди [257, арк. 14].

Звичайно, господарські органи, які опікувалися забезпеченням функціонування підпорядкованих їм підприємств, вказана тенденція не могла задовольнити, і вони змушені були піти назустріч орендареві. Уже навесні 1923 р. орендне управління повідомляло в Московську Раду та Мосфінвідділ про підписання орендних договорів на більш тривалі строки, окрім пекарень [264, арк. 1]. У план роботи управління на 1923/24 р. було внесено пункт про необхідність подовження строків оренди з метою стимулювання орендаря до відновлення роботи підприємства [252, с. 28], а на початку 1924 р. дана структура порушила клопотання перед МРНГ з цього питання [265, с. 77]. Цілком очевидно, що аналогічні кроки були здійснені і в масштабах республіки, адже на 1 жовтня 1924 р. кількість підприємств, що передавалися в оренду строком на 5–10 років, становила 19,9 % усіх укладених договорів, в той час як на початку орендної кампанії цей показник не перевищував 1 % [41, с. 65].

Важливим аспектом орендних відносин стала проблема проведення ремонтних робіт. Відповідно до пункту 8 інструкції ВРНГ про оренду користувач промисловим закладом повинен був привести приміщення та обладнання в такий стан, щоб можна було здійснювати виробництво у визначеному договором розмірі, а протягом усього строку оренди – проводити поточний ремонт [176, с. 177].

Підприємства орендного фонду МРНГ були зношені в середньому на 50–60 % [42, с. 79]. Звичайно, в перші місяці орендної кампанії передавалися у користування об'єкти на ходу та ті, що не потребували значних обсягів ремонтних робіт і могли стати до ладу через 3–4 місяці [238, 23 вересня]. З часом орендарям пропонувалися промислові

заклади, які потребували капітального ремонту, у зв'язку з чим виникло дві проблеми. По-перше, орендар не встигав здійснити масштабні роботи в короткі строки, а по-друге, він не бажав витратити значні кошти саме на такий ремонт, обмежуючись заходами, що забезпечували пуск виробництва.

Подовження строків оренди сприяло збільшенню обсягів ремонтних робіт, виконаних орендарями. За даними інспектури орендного управління МРНГ за 1922/23 р. випадки невиконання ремонту були досить нечисленними [257, арк. 53 зв.]. 2/3 обсягу робіт становив так званий "договірний" ремонт, тобто той, що забезпечував запуск виробництва. Коштів на відновлювальний, модернізуючий ремонт орендарі не мали або не бажали витратити. На нараді в Московському орендному управлінні 19 березня 1926 р. вони пропонували здійснювати закупівлі нового обладнання за кордоном, оскільки його вартість становила б стільки ж, а іноді й дешевше, ніж повний відновлювальний ремонт [42, с. 79]. Слід також зауважити, що переобладнання підприємства новим устаткуванням, на відміну від ремонту, підвищило б технічний рівень виробництва. Але в орендаря не було стимулу вдаватися до таких заходів, адже, згідно з законодавством, все дообладнання переходило у власність держави. Відновленню підприємств орендного фонду заважало також і те, що амортизаційні відрахування, які входили в орендну плату, використовувалися не за призначенням.

Незважаючи на певні проблеми, роботи по відновленню підприємств здійснювались, іноді навіть у значних обсягах. Прикладом може слугувати діяльність Московського текстильного товариства. Так, взявши навесні 1922 р. в оренду у МРНГ 6 напівзруйнованих фабрик (одну з них, колишню Лук'янова, передбачалося ліквідувати), орендарі, колишні фабриканти, відновили їх діяльність через рік, налагодивши випуск продукції, яка конкурувала на ринку з продукцією відповідних державних трестів [259, 26 вересня]. Загалом на орендованих підприємствах МРНГ вартість капітальних ремонтів у 1924/25 р. становила 10 % вартості їх основного капіталу. На таку ж суму передбачалося виконати ремонтних робіт і в 1925/26 р. [48, с. 24].

Слід зауважити, що найбільші обсяги ремонтних робіт виконувалися приватними орендарями, а найменші – державними. Зокрема по МРНГ вартість капітальних ремонтів, здійснених приватниками, становила 11,2 % вартості основних фондів даної

категорії підприємств, кооперативними орендарями – 10,9 %, державними – 8,9 % [262, с. 291]. Такі цифри були зумовлені не тільки тією обставиною, що приватним особам в орендне користування передавалися найбільш зруйновані промислові об'єкти, а й тим, що приватник за результатами обстеження РСІ був найбільш добросовісним у виконанні орендних зобов'язань. У той же час промислові заклади, передані в оренду державним органам, поверталися після її закінчення в кращому випадку у своєму первісному стані, а дуже часто в більш гіршому [41, с. 6–69].

Наведені факти свідчать, що виконання ремонту отриманих в орендне користування промислових об'єктів було для підприємців великою проблемою. Такий висновок вступає в протиріччя з думкою окремих представників радянської історіографії, які у своїх дослідженнях запевняли, що орендарі отримували від держави готове до експлуатації підприємство з повним обладнанням і мусили здійснювати лише поточний ремонт [95, с. 53, 61].

У ході орендної кампанії найбільш складним виявилось питання сплати за використання орендованого об'єкта. Згідно з інструкцією ВРНГ про оренду за право експлуатації промислового об'єкта орендар мусив сплатити державі певний еквівалент залежно від вартості отриманого майна. При розрахунках даного еквівалента враховувалася попередня продуктивність підприємства (довоєнна чи воєнна), витрати орендаря на капітальний ремонт, розширення виробництва, зведені будівлі тощо.

З початку орендної кампанії орендна плата була визначена у вигляді процентних відрахувань натуральної продукції. Однак були випадки, коли за оренду сплачували грошима. Так, у Москві заводи мінеральних вод у 1921 р. були передані в оренду з оплатою в золотих карбованцях, але також могли розраховуватися і виробами цих заводів або ж сировиною за оптовими цінами 1914 р. [40, с. 245]. Переважання натуральної форми орендної плати пояснювалося прагненням поповнити товарний фонд держави. У той же час наслідком процентних відрахувань було зростання орендної плати пропорційно зростанню продуктивності підприємства, що не спонукало орендаря до організації ефективного виробництва. Залежно від галузі промисловості та місцезнаходження орендованого підприємства процент відрахувань

восени 1921 р. у Москві коливався від 6 % у харчових виробництвах до 20 % – у поліграфічних та хімічних [238, 23 вересня].

На початку орендної кампанії існували сподівання, що надходження від орендної плати становитимуть значну суму в бюджеті МРНГ. Однак на шляху виконання намічених планів постало кілька проблем. Орендні платежі надходили у вигляді натуральних відрахувань продукції, для зберігання якої необхідні були складські приміщення та спеціальні сховища для продукції, що швидко псувалась. Тому досить часто орендна плата вилучалася лише тоді, коли знаходився покупець. Не вистачало також організованості апарату економічного відділу МРНГ, оскільки значна його частина була зайнята справою передачі підприємств в оренду [254, арк. 16].

У зв'язку з тим, що визначення процента відрахувань за оренду відбувалося поспіхом, не завжди точно здійснювався опис та оцінка переданого в користування майна, орендар був не в змозі сплатити встановлену договором суму. Тому на початку 1922 р. у виробничо-технічне управління МРНГ орендарі зверталися з проханням зменшити розміри відрахувань [254, арк. 16, 16 зв.].

Вказані недоліки в роботі призвели до скорочення надходжень орендної плати. За даними МРНГ на 3 березня 1922 р. за весь час оренди було сплачено 6 млрд. 170 млн. крб., у той час як у переводі вартості відрахувань на радянські карбованці за один лише лютий 1922 р. мусило поступити 56 млрд. крб. [186, с. 26].

Зазначені проблеми стали об'єктом розгляду на засіданні Московської губекономради 20 травня 1922 р. У результаті обговорення питань були прийняті рішення про переведення орендної плати з 1 квітня 1922 р. на грошову основу, а справа її вилучення передавалась Мосфінвідділу. Також пропонувалося при вилученні орендної плати застосовувати суворі адміністративні заходи, а розгляд у суді використовувати лише у крайніх випадках [258, арк. 14].

Надалі були більше диференційовані процентні відрахування з підприємств різних галузей. У хлібопекарських виробництвах вони становили 3 %, текстильних та шкіряних – 4–6 %, взуттєвих – 5–8 %, хімічних – 9 %, деревообробних та металообробних – 10 %, поліграфічних – 20 % [251, 8 грудня].

Все ж проблеми у справі вилучення орендної плати залишалися і після внесення певних коректив у роботу. Зокрема не вдалося в повному

обсязі отримувати платежі за оренду. На лютий 1923 р. вони становили по МРНГ 63 % від запланованої суми [259, 22 лютого]. По країні цей показник був ще меншим – 35 % [266, 29 вересня].

Криза збуту 1923 р. змусила підприємців частково згорнути виробництва, що негативно позначилося на виконанні орендних договорів. Тому господарські органи на місцях вдалися, зокрема, до посилення контролю за сплатою орендних відрахувань. Президія Московської ради в серпні 1923 р. вимагала від орендного управління активізувати роботу по вилученню орендної плати, в тому числі і в судовому порядку [255, арк. 70]. З орендарів-боржників були стягнені штрафи, а подальшу роботу з недобросовісними платниками здійснювала створена у вересні 1923 р. спеціальна комісія [259, 22 вересня].

У контексті вказаних проблем варто зазначити, що серед орендарів найбільш недобросовісними платниками були державні установи, які сплачували за оренду 55,4 % визначеної для них суми, кооперація здійснювала платежі на 80,2 %, трудові артілі – на 76,1 %. Найбільший відсоток з платежів давали приватні орендарі – 84,5 %, з яких колишні власники – 98,8 % [41, с. 64].

Вдаючись до адміністративних методів вилучення орендної плати, місцеві господарські органи також пропонували змінити способи її обчислення, враховуючи при цьому економічну доцільність. На початку 1924 р. Московське орендне управління пропонувало встановити мінімальну орендну плату, збільшуючи її не прогресивно з розвитком виробництва, як це здійснювалося раніше, а пропорційно [265, с. 77]. Інструкція ВРНГ про порядок передачі в оренду держпідприємств, які не входили до складу трестів, прийнята у вересні 1924 р., визначала новий метод обрахування орендної плати. Він базувався на обліку вартості амортизації майна та чистого прибутку (ренти) [33, с. 500].

На думку окремих дослідників, названі нововведення не змінили ситуацію на краще, на місцях продовжували використовувати старі методи обрахування орендної плати [42, с. 82–83; 141, с. 25]. Водночас надходження від орендної плати поповнювали місцеві бюджети, складаючи від 4 % до 15 % їх загальної суми, а в окремих випадках навіть більше [267, 23 серпня]. За даними Мосфінвідділу, прибуток МРНГ від орендної промисловості у 1924/25 р. становив 1,5 млн. крб. [48, с. 25], а

в 1925/26 р. – 2 млн. крб., що засвідчує тенденцію до його зростання [187, с. 13].

Таким чином, орендна плата і надалі залишалася гальмом на шляху розвитку виробництва, оскільки її визначення не було економічно обґрунтованим. Але вона стала певним доповненням до місцевих бюджетів, компенсуючи витрати на консервацію бездіяльних підприємств орендного фонду.

До середини 20-х рр. орендна організаційна форма приватної промисловості країни мала позитивну тенденцію розвитку. Збільшувалася кількість переданих у користування промислових підприємств, зростала роль орендної промисловості у справі насичення ринку товарами широкого вжитку та поповненні місцевих бюджетів. За свідченням А. М. Гінзбурга, в даному секторі промисловості країни були задіяні незначні обігові капітали, лише 1 % тих, що вкладалися в державну промисловість, однак роль її визначалася швидким обігом коштів, більшою гнучкістю та рентабельністю [268, 16 квітня].

Вирішальну роль у долі приватної оренди зіграла позиція центральних керівних органів, які наполягали передавати в оренду підприємства в першу чергу виробничій кооперації [270, с. 3]. Також продовжувалася практика розширення пільг для державних та кооперативних орендарів. Зокрема в 1925/26 р. передбачалася 25 % скидка з рентного обкладання для кооперативних організацій [48, с. 25].

Дослідники В. І. Секушин та С. А. Уразова стверджують, що відправною точкою падіння приватного підприємництва в орендній промисловості став 1926 р. [128, с. 32–33; 138, с. 12]. З цього часу, вичерпавши економічні методи тиску на орендарів, держава все частіше вдавалася до використання адміністративних та карно-репресивних.

Таким чином, намагаючись вивести країну з економічної кризи, радянська держава в роки непу зробила спробу використати нові організаційні форми промисловості. Однією з них стала приватна оренда державних підприємств. Однак через низку причин дана форма не набула широкого розвитку. Процес передачі промислових об'єктів у приватне користування гальмувався ворожим ставленням до цієї справи радянського керівництва внаслідок існування ідеологічних установок щодо приватної форми власності та жорсткої регламентації даного процесу з боку держави. Негативними чинниками орендного

процесу стали економічно необґрунтовані умови договорів, які спонукали приватних орендарів до зловживань. Однак через існування регіональних особливостей стану та структури промисловості в даний період, процес передачі підприємств в орендне користування набував специфічного забарвлення, про що свідчить приклад такої господарської одиниці, як Москва. Приватна оренда, не ставши поширеною організаційною формою в промисловості, все ж виконала певні функції з виведення економіки з кризи, насичення ринку необхідною продукцією, залучивши у виробництво додаткові кошти та підприємницьку ініціативу приватників.

2.3. Приватна дрібна та кустарно-ремісничка промисловість

Нова економічна політика, яка мусила сприяти відновленню зруйнованого господарства, поставила перед дрібною та кустарно-ремісничою промисловістю низку завдань. Відроджена галузь повинна була залучити у виробництво сировину, яку була не здатна переробити велика промисловість, постачати останній вироби та напівфабрикати і сприяти тим самим відродженню споріднених галузей, наповнити товарами споживчий ринок. Оскільки дрібний виробник досить точно реагував на кон'юнктуру ринку і пропонував лише рентабельну продукцію, тому накопичення у даній галузі могли бути використані на розвиток великої промисловості. Галузь дрібного виробництва мусила також стати споживачем продукції відновленої великої промисловості та поглинути значну кількість безробітних.

Варто зазначити, що процес відновлення дрібної та кустарно-ремісничої промисловості в нових умовах мав можливість швидко здійснюватися через те, що не потребував значних основних та обігових капіталів, мало контролювався державою і тому не зазнавав прямих утисків з її боку.

На X з'їзді РКП(б) було прийняте рішення про заміну розкладки натуральним податком, яке передбачало залучення в товарообмін продукції дрібної та кустарно-ремісничої промисловості [166, с. 609]. Тим самим на порядок денний ставилося питання подальшого розвитку галузі дрібного виробництва.

Аналізуючи проблеми, пов'язані із запровадженням нової економічної політики, В. І. Ленін звертав увагу на необхідність у даних

умовах “зробити кілька кроків” у напрямку розвитку дрібної промисловості. Він наголошував, що в умовах неможливості швидкого відродження великої індустрії, варто спрямувати зусилля на розвиток саме дрібного виробництва, яке не потребує додаткових зусиль держави та значних коштів. Однак слід зауважити, що більшовицький лідер звертався до питання піднесення дрібної промисловості лише в контексті проблеми забезпечення селянства необхідною продукцією [6, с. 173; 7, с. 202, 211, 223; 9, с. 284, 309]. У зв’язку з цим можна погодитися з твердженням Е. Карра про те, що “нова економічна політика за своїм внутрішнім змістом була розрахована на сільське господарство, за своїм задумом – на внутрішню торгівлю, а не на промисловість” [163, с. 632].

Ще до прийняття спеціальних документів у пресі обговорювалися проблеми функціонування галузі дрібного виробництва. Зокрема пропонувалось змінити окремі положення декретів від 7 вересня та 29 листопада 1920 р. Зазначалося, що необґрунтована націоналізація великої кількості дрібних підприємств в кінцевому підсумку призводила до їх ліквідації. Тому, враховуючи недоліки попереднього періоду, наголошувалося на необхідності сприяння розвитку самодіяльності кустарів та дрібних виробників, надання їм права розпоряджатися своєю продукцією та вільно здійснювати її продаж. У той же час відкидалися пропозиції надати дрібній і кустарній промисловості повну свободу [238, 7 травня].

Початком формування законодавчої бази функціонування дрібного та кустарного виробництва в нових умовах стало видання декрету РНК від 17 травня 1921 р. [271, с. 232–233]. Документ надавав право розвивати вказану категорію промислових об’єктів як у приватній, так і в кооперативній формі, пропонував уникати зайвої регламентації та формалізму, які б обмежували господарський почин, закликав заохочувати дрібних виробників до кооперування, надаючи їм пільги в отриманні замовлень, авансів у грошовій та сировинній формах, у придбанні приміщень та інструментів.

Основні положення вищезгаданого декрету було конкретизовано та доповнено Декретом ВЦВК та РНК від 7 липня 1921 р. “Про кустарну та дрібну промисловість” [247, ст. 323] та пунктом 7 “Наказу РНК про проведення в життя початків нової економічної політики” від 9 серпня 1921 р. [248, с. 246].

Отже, всі зазначені документи пропонували заходи, спрямовані на розвиток дрібного виробництва, надаючи перевагу при цьому кооперативній формі його функціонування. Хоча законодавчо закріплювалося право власності на підприємства з кількістю робітників до 20 чоловік [272, ст. 155, 156, 292, 293], все ж приватна ініціатива залишалася поза державним протекціонізмом.

Дрібна та кустарна промисловість стала об'єктом уваги і місцевих органів влади та державного управління. Питання її розвитку були розглянуті на VI Московській губернській партійній конференції (червень 1921 р.), яка рекомендувала створити сприятливі умови для відновлення ефективної діяльності даної галузі промисловості [109, с. 263]. З метою обліку та регулювання дрібного виробництва міста в серпні 1922 р. при Московському виробничо-технічному управлінні було створено секцію кустарної промисловості з одночасною ліквідацією такого воєнно-комуністичного органу, як Москустпром [251, 10 серпня].

Протягом 20-х рр. дрібна промисловість в цілому була представлена дрібними (нижче цензовими) підприємствами та кустарно-ремісничими промислами. Кустарями та ремісниками вважалися ті, хто працював самостійно, з членами сім'ї або з найманими робітниками не більше 3-х чоловік. Кустар відрізнявся від дрібного промисловця тим, що останній не брав участі у процесі виробництва, а лише здійснював керівництво ним. У літературі досить часто названу категорію підприємств називають узагальнюючим терміном "дрібна промисловість", який було використано і в даному дослідженні.

Варто звернути увагу, що дрібне виробництво не було однорідним з точки зору його приналежності до того чи іншого соціального сектору промисловості. Як вже зазначалося, в роки "воєнного комунізму" відбувався процес кооперування дрібних приватників, у чому була зацікавлена як держава, так і виробники. Держава, здійснюючи "червоногвардійську атаку на капітал", прагнула встановити тотальний контроль над виробництвом, в тому числі і над дрібним за допомогою створення артилей. У свою чергу, за образним висловом проф. Є. Петрова, "при дії сорокаградусного морозу воєнного комунізму лише в артилі кустареві могло бути тепло" [45, с. 9]. Отже, вступ до артилі був для кустаря вимушеним кроком в умовах, що на той час склались.

Однак процес кооперування не подолав приватновласницьку сутність дрібного виробника, що й призвело до виникнення значної кількості псевдо кооперативних об'єднань. З переходом до непу артилі більше, ніж на 50 % скоротились, і дрібні промислові об'єкти почали

функціонувати самостійно. На кінець 1921 р. в країні 33 % усіх працюючих у дрібному виробництві було охоплено промислово-кооперативним рухом, і лише 38 % артілей об'єднувались у союзи, тобто контролювалися державою [43, с. 48]. Таким чином, значна кількість дрібних виробників представляла приватний сектор даної групи промислових підприємств.

Спеціального обстеження промислових об'єктів дрібної промисловості до 1925 р. не здійснювалося. Тому кількість підприємств, що належали до приватного сектору у 1921 р. можна було визначити за допомогою патентної статистики. Згідно з нею у Москві в 1921 р. кількість дрібних промислових закладів 1–6 розрядів (підприємства з кількістю робітників не більше 25) становила 5 173 одиниці, або 98,7 % загальної кількості промислових об'єктів міста, з яких підприємств 1-го розряду, де працювало до 3 робітників, нараховувалося 3 978 або 76,9 %. До вказаної групи промислових закладів також слід додати 2 894 суб'єкти підприємницької діяльності, які отримували патенти на право займатись особистими промислами [43, с. 48]. Чисельність останніх була незначною, оскільки в 1921 р. податковим установам ще не вдалося врахувати всіх виробників-одинаків.

У дрібній промисловості приватний сектор переважав державний і кооперативний за обсягами валової продукції, кількістю працюючих у ньому та чисельністю виробничих одиниць. Причому в перші роки непу ці показники мали тенденцію до збільшення. Так, якщо в 1920 р. вартість валової продукції приватних підприємств дрібної промисловості країни без борошномельно-круп'яної галузі становила 78,5 %, державних – 10,2 %, кооперативних – 11,3 % [235, с. 20], то в 1923/24 р. ці показники дорівнювали відповідно 86,6 %, 4,4 % та 7 % [96, с. 134]. Протягом 1924/25-1926/27 рр. частка приватника у валовій продукції зменшилася до 77,5 % з одночасним падінням частки державних підприємств до 2,3 % та суттєвим підвищенням частки кооперативних об'єктів до 20,2 % [235, с. 20].

У приватній дрібній промисловості була сконцентрована значна кількість працюючих. Так, за даними наркомату РСІ СРСР, в цілому по країні в 1923/24 р. в приватному секторі були задіяні 93,8 % працюючих, в той час як у державному – 1,7 %, а в кооперативному – 4,5 % [96, с. 134].

Приватні підприємства були також чисельною групою в системі дрібного виробництва порівняно з державними та кооперативними. Так у Москві протягом 1923/24 р. кількість їх зросла з 8 573 до 9 542

одиниць, однак питома вага за вказаний період зменшилась з 97,7 % до 94,4 %. З 1924/25 до 1925/26 рр. вказана тенденція зберігалася, що призвело до падіння зазначеного показника до 81 %, і лише у другій половині 1925/26 р. він піднявся до 83,3 %. Важливо відзначити, що в означений період значно зросла кількість кооперативів у дрібній промисловості Москви – з 1 % у 1923/24 р. до 18,4 % у 1925/26 р. [70, с. 88].

Останній факт свідчив про те, що держава не відмовилася від започаткованого в роки “воєнного комунізму” прагнення поставити під контроль дрібне виробництво країни. Використовувався при цьому відомий спосіб – розширення мережі кооперативів, що контролювалися державою. Саме тому починаючи з 1923 р. усі постанови стосувалися лише промислової кооперації, а дрібний приватний підприємець при цьому залишався сам на сам з проблемами контрольованого ринку.

Серед дрібних приватних підприємств радянська статистика виділяла ті, що організовували виробництво з використанням найманої праці та без її застосування. Основну їх масу становили ті, що працювали без найманих працівників. По країні за кількістю задіяних осіб їх частка дорівнювала 84,3 % [62, с. 130], а валова продукція без урахування сировини замовника – 56,55 %. У господарствах, що працювали з використанням найманої праці, нараховувалося 9,98 % працюючих, а їх валова продукція становила 20,96 % [202, с. 388–391].

У Москві за результатами обстеження дрібної та кустарно-ремісничої промисловості у 1925 р. нараховувалося 43 268 виробничих одиниць. З них 2 025 працювали з використанням найманої праці, де загальна кількість робітників і службовців становила 7 738 чоловік або 13 % загальної кількості працюючих у даній промисловій сфері. Решта 41 243 промислові одиниці організовували виробництво без залучення найманих працівників і становили 95,3 % їх загальної кількості. У Московській губернії названий показник був дещо меншим і дорівнював 90,8 %. Варто також вказати, що у складі останньої категорії промислових закладів міста 2 878 підприємців працювали з членами власних родин та 38 365 були кустарями-одинаками [202, с. 308].

Означене розшарування у дрібному виробництві Москви зберігалось і у наступні роки, однак співвідношення кількості суб'єктів підприємницької діяльності у різних групах змінювалось. Так, протягом другого півріччя 1924/25 р. – першого півріччя 1925/26 р. кількість

дрібних нецензових підприємств міста збільшилась на 217 %, кількість працюючих в них – на 154 %, валовий обіг – на 200 % За вказаний період кількість ремісників Москви зросла на 14 % [57, с. 114]. Надалі цей процес уповільнився і вже протягом 1925/26 – першої половини 1926/27 рр. кількість приватних підприємств 1-го розряду з найманими працівниками не більше 3 чоловік збільшилась у місті лише на 23,5 % з одночасним незначним збільшенням кількості кооперативних та державних закладів [70, с. 90–91].

Слід зазначити, що в середовищі дрібного виробництва країни в цілому та Москви зокрема спостерігалася тенденція укрупнення промислових закладів. Так, за даними ЦСУ на 1925 р. у країні підприємства з кількістю працюючих до 2-х осіб концентрували лише 7 % найманих працівників, від 3 до 5 осіб – 20 %, від 6 до 10 осіб – 52 %, від 11 до 15 осіб – 64 % найманих працівників [62, с. 130].

Названі процеси були зумовлені кількома факторами. Кустарі-одинаки в разі вдалої організації свого виробництва могли переходити у більш заможні прошарки, розширюючи виробництво. Інші внаслідок неспроможності витримати конкуренцію втрачали статус самостійних господарів і ставали безробітними або ж найманими працівниками. Певна частина кустарів-одинаків поповнювала лави кооперації, однак, за твердженням В. Жиромської, таких виробників було небагато [127, с. 96].

Збільшення кількості дрібних нецензових підприємств мало свої причини. З середини 20-х рр. відбувався процес витіснення приватного капіталу із середовища цензової промисловості. Однак приватники, маючи певний основний капітал, не відмовлялися від можливості вкладати його у виробництво, але вже змінювали форму та масштаби роботи. Вони створювали “дикі” (не об’єднані в союзи) артілі зі своїх же робітників та родичів або ж подрібнювали виробництво, розподіляючи нові промислові об’єкти між компаньйонами. Причому в останньому випадку промислові заклади створювалися під такий розряд патенту, щоб можна було отримати статус кустаря і уникнути оподаткування [273, 15 лютого]. Кількість дрібних промислових об’єктів збільшувалася також у результаті діяльності приватних торговців зі створення власної промислової бази.

Дрібна та кустарно-реміснича промисловість Москви була представлена галузями, які використовували у виробництві переважно

дефіцитну сировину та напівфабрикати. Тому особливістю даної категорії підприємств був їх зв'язок з великою фабрично-заводською промисловістю. Саме великі фабрики постачали їм сировину та підпорядковували окремі стадії виробництва своєму регулюючому та контролюючому нагляду. Вказана особливість сприяла концентрації дрібної промисловості в роки непу саме у Москві. На середину 20-х рр. у місті працювало 64,1 % робітників нецензових підприємств [207, с. 177] та діяло 75 % кустарно-ремісничих об'єктів губернії [274, с. 80]. У той же час промисли, які орієнтувалися на місцеву сільськогосподарську сировину, відрізнялися незначною питомою вагою та не мали тенденції до збільшення [67, с. 28].

Цікавим є той факт, що сучасні процеси розвитку малого бізнесу у виробничій сфері Московської області мають аналогічну тенденцію, зокрема, діяльність більшості дрібних підприємств технологічно пов'язана з великими та середніми промисловими об'єктами Москви [275, с. 50].

Інформацію про галузі дрібного виробництва Москви в 1925 р. та кількість працюючих у них подано в таблиці 5 [202, с. 308–309; 211, стовп. 20]. Наведені дані свідчать про те, що групи виробництв дрібної промисловості дублювали групи виробництв великої (цензової) промисловості міста. Найбільше промислових одиниць налічували галузі з виробництва одягу та предметів туалету, з обробки металів та деревини, з виробництва харчових продуктів, науково-художньої, шкіряної і хутряної промисловості. Названі виробництва відрізнялися також значною загальною кількістю працюючих у них. Однак, зробивши розрахунки з використанням даних таблиці, слід відзначити, що за кількістю робітників на одне підприємство лідерами були заклади машинобудівної, харчосмакової, хімічної та текстильної галузей.

Особливістю галузевої структури московської дрібної промисловості можна вважати той факт, що із 12 193 кустарів та ремісників Москви, які працювали з членами родини, членів артілей, 1 493 займались обробкою металу, 840 – обробкою дерева, 1 348 – виготовленням текстильних виробів, 2 204 – швацьким виробництвом, 1 920 – шкіряно-взуттєвим та 1 823 – виробництвом харчових продуктів. Причому в перерахованих шести виробництвах були задіяні більше 80 % кустарів та ремісників вказаної категорії, решта розподілялися між іншими виробництвами та заняттями. Переважна більшість кустарів-

одинаків займалася виготовленням одягу та предметів туалету [71, с. 54].

Слід також відмітити, що окремі виробництва дрібної промисловості країни (цегляне, колісно-ободне, вірвовочне, овчинно-шубне, чоботарське, з виробництва твердої тари) працювали виключно на місцевий ринок, у той час як продукція дрібної промисловості Москви надходила не лише на місцевий ринок, а поширювалася і на ринки усього Союзу [44, с. 3].

Дрібні промислові підприємства Москви різнилися за своєю прибутковістю. Найменші прибутки мали ремісники-одинаки, заможнішими були ті, хто працював з членами своєї сім'ї. Загалом майже половина усіх кустарів міста у 1926 р. належала до категорії з низькими прибутками – до 1 200 крб. на рік. Незначною (1,6 %) була питома вага дрібних виробників, річні прибутки яких становили більше 6 000 крб., в той же час вони давали чверть загальної суми чистого прибутку усіх кустарів міста [182, с. 87]. Про значне соціальне розшарування в даному секторі промисловості свідчать також заробітки кустарів та ремісників Москви за місяць, які коливались у межах від 10 до 600–800 крб. [273, 28 лютого].

За період з 1921 р. до 1922 р. загалом по країні обсяги продукції дрібної промисловості збільшилися на 60 %, в той час як великої і середньої – на 43 % [63, с. 20]. Однак інтенсивне нарощування потужностей великої промисловості призвело до певного падіння її частки в загальносоюзному промисловому виробництві. Так, якщо в 1920 р., як вже зазначалося, вартість валової продукції дрібної промисловості становила близько 50 % загальної вартості промислової продукції країни, то в 1923/24 р. – 39,9 % з вартістю сировини замовника, або 26,8 % без останньої. В той же час розмір капіталів дрібного виробництва становив лише 12 % усього промислового капіталу країни [276, с. 66]. Зважаючи на вказані факти, можна стверджувати, що в означений період дрібна та кустарно-ремісничка промисловість мали помітну питому вагу в загальному промисловому балансі СРСР.

Москва належала до категорії міст промислово розвинутих регіонів, де дрібна промисловість була менш чисельною, ніж у містах тих районів, в господарстві яких переважав аграрний сектор. У Москві питома вага дрібної буржуазії коливалась у межах від 6 до 10 %, в той час

як у регіонах з домінуванням сільського господарства вона сягала 30 – 50 % [118, с. 57].

У період, що досліджується, у Москві також відбувався процес зростання дрібного виробництва. Зокрема реміснича галузь міста за кількістю зайнятого в ній населення уже в 1923 р. перевищила довоєнні показники, а переписом 1926 р. було зафіксовано на 65 % більше кустарів і ремісників, які не використовували найманої праці, порівняно з 1912 р. [71, с. 53].

Незважаючи на вищезгадані процеси, дрібна промисловість Москви за кількістю задіяних на виробництві працівників та вартістю виробленої продукції становила незначну частку промисловості міста. Так, у 1924/25 господарському році кількість працюючих у нецензових підприємствах становила 2,2 % загальної кількості робітників міста, в кустарно-ремісничій галузі їх налічувалося 5,1 %, а вартість валової продукції складала відповідно 3 % та 5,8 % [67, с. 34].

Ураховуючи постійний товарний голод, держава була зацікавлена у розвитку дрібної та кустарно-ремісничої промисловості. З метою стимулювання цього процесу 12 травня 1925 р. приймається постанова ВЦВК і РНК СРСР “Про податкові пільги для міських кустарів та ремісників” [277, ст. 213]. Приділялась увага даній галузі і на III з’їзді Рад СРСР, де у постанові про стан промисловості наголошувалося на необхідності не лише пом’якшення оподаткування, а й надання кредитів, постачання сировиною, напівфабрикатами і матеріалами, організації збуту кустарних виробів тощо [278, с. 487–490].

У зв’язку з прийняттям названих документів певною мірою активізувалася робота і на місцях. 2 червня 1925 р. при Московському губплані було створено комітет сприяння кустарній промисловості. Його завданням було обстежити промисли та виявити загальну кількість, майнове положення, соціальний склад кустарів, їх розподіл по окремих промислах, умови виробництва, ринки збуту і закупівлі сировини та знарядь виробництва, умови фінансування та фінансові зв’язки з торгівельними, промисловими та кредитними державними органами і підприємствами. Одним із важливих завдань було визначення кількості кооперованих кустарів та кустарів-одинаків, а також розробка загального плану удосконалення виробничої діяльності [279, с. 68].

З метою досягнення поставлених завдань створений комітет співпрацював з Мосфінвідділом, отримуючи від нього дані про кількість вибраних патентів кустарями та ремісниками Москви. На зборах членів

Московської ради і районних рад у комітет були обрані представники від кустарів міста, які вносили на розгляд питання про вирішення нагальних проблем, таких як квартирна плата, сплата за навчання, за електроенергію, надання медичної допомоги, соціальне страхування, організація профспілки та низка інших питань [47, с. 78] Кінцевою метою намічених заходів стало об'єднання якнайбільшої кількості артільей та окремих кустарів у союзи.

Своє бачення політики щодо дрібної та кустарної промисловості висловив Ф. Е. Дзержинський у передмові до збірника “Кустарная промышленность в СССР”, який вийшов друком у 1925 р. Він писав: “Стосовно дрібної та кустарної промисловості основна наша мета полягає в тому, щоб шляхом кооперування та встановлення тісних господарських стосунків з державною промисловістю і торгівлею ввести цю форму промисловості в єдину систему планового господарства і зробити її фактором соціалістичного будівництва народного господарства” [280, с. 239].

Для досягнення поставленої мети використовувалися планове постачання та реалізація продукції кустарної промисловості, різні види кредитування. У другій половині 20-х рр. промислову кооперацію стали розглядати як елемент усупільненого сектору народного господарства і тому взяли курс на розвиток такої організаційної форми, як артіль із загальною майстернею. У такий спосіб відбувався перехід промислової кооперації на принципи діяльності державних підприємств з усіма відомими наслідками.

Однак кустарі та ремісники не поспішали вступати до кооперативів, об'єднаних у союзи, а організовували виробництво самостійно або ж створювали кооперативні організації та інші об'єднання на основі приватного капіталу. Останні в літературі та джерелах 20-х рр. отримали назву “диких” кооперативів.

Будь-яка консолідація дрібних підприємців з метою вирішення виробничих проблем заперечувалася державою, якщо їх діяльність була незалежною від союзів промислової кооперації. Так, у Москві восени 1921 р. група кустарів зверталася до Москустпрому з клопотанням про реєстрацію статуту “Ради московських кустарів”. Однак згадана установа відхилила клопотання, аргументуючи свою позицію тим, що вказане об'єднання схоже на акціонерне товариство, де особиста праця членів не обов'язкова, а кількість голосів при

голосуванні залежить від кількості паїв [281, арк. 3]. Отже, верх взяли ідеологічні мотиви, а не мотиви прагматичні.

Внаслідок вище згаданих причин повільними були темпи кооперування московських дрібних виробників. Так, на 1 січня 1922 р. у місті нараховувалося 1 352 артілі [195, с. 108]. На 1 липня 1923 р. лише 176 з них були об'єднані в союзи, а до 1 жовтня 1924 р. їх кількість збільшилася на 189 одиниць і становила 365 артілей. Протягом 1924/25 р. спостерігалось стрімке зростання чисельності кооперативів і на 1 жовтня 1925 р. у Москві їх уже нараховувалося 918. Надалі темпи залучення артілей у союзи помітно скоротилися, за 1925/26 р. їх кількість збільшилася лише на 97 одиниць [211, с. 23].

У результаті прослідковувалася наступна динаміка відносної кількості кооперованих кустарів та ремісників. За даними на листопад 1923 р. в Московській губернії у кооперативи було об'єднано лише 12 % їх загальної кількості [274, с. 80]. У 1925 р. до складу Москопромсоюзу вже входило 25,7 % дрібних виробників [54, с. 69], в той час як по РСФРР цей показник становив 20 %, а в УСРР – 15 % [63, с. 28]. На 1927 р. з 38 тис. кустарів міста було кооперовано 18 тис., тобто 47 % [66, с. 89], проте в Московській губернії даний показник був дещо меншим і становив 45 % [188, с. 11].

Враховуючи той факт, що серед зареєстрованих кооперативів існувала значна кількість псевдокооперативів [269, 2 липня; 273, 28 лютого, 24 травня, 15 червня], можна стверджувати, що відсоток кооперованих дрібних виробників у Москві був нижчим. Основна їх маса представляла приватний сектор кустарно-ремісничої промисловості.

Ступінь кооперування дрібних виробників залежав від галузі, в якій вони працювали. Кустарна промисловість Москви частково або ж повністю постачалася сировиною та напівфабрикатами, які пропонували державні фабрики і заводи. У процесі зміцнення великої державної промисловості посилювалася залежність від неї дрібного виробництва у питаннях постачання. Так, уже в 1923/24 р. дрібна промисловість країни близько 70 % промислової сировини отримувала від великої державної промисловості, а окремі її галузі постачалися лише державними підприємствами [94, с. 197].

У Москві найбільшим був ступінь кооперування у текстильній та металообробній галузях, які пряжу та метал отримували тільки з

державних підприємств міста. Водночас деревообробні та шкіряно-взуттєві підприємства об'єднувались у кооперативи більш повільними темпами, оскільки сировину купували на ринку [273, 3 лютого]. Таким чином, володіючи великою фабрично-заводською промисловістю, держава могла регулювати постачання дрібного виробника, надаючи перевагу при цьому кооперативам і тим самим впливаючи на процес їх створення. Опинившись в умовах сировинного голоду, кустарі та ремісники іноді змушені були вступати в кооперативи.

Існував також фактор, який впливав на незначний ступінь кооперування кустарів. Справа в тому, що кооперативна система в перші роки непу була недосконалою, діяла неефективно. Так, журнал "Экономическое строительство" за січень 1924 р., подаючи інформацію про стан кустарної промисловості Московської губернії, констатував, що приватні підприємства у господарському відношенні міцніші від промислових кооперативів, і випадки їх закриття були поодинокими, в той час як за 1923 р. припинили своє існування 295 кооперативів [274, с. 80]. Наступними роками некооперовані кустарі залишалися групою виробників, яка, за твердженням проф. Є. П. Петрова, як правило, була "технологічно більш кваліфікованою, краще підготовленою до ринкової діяльності, з кращим обладнанням" [66, с. 89].

Найважливішим аспектом організації роботи дрібного виробництва було забезпечення його сировиною та напівфабрикатами, а також збут готової продукції. У роки "воєнного комунізму" кустарі та ремісники через Головкустпром отримували замовлення на виготовлення продукції та сировину для її виробництва. Однак після проголошення непу, коли у сфері обігу став можливим вибір, дрібні виробники значною мірою почали користуватися послугами приватних посередників.

У літературі 20-х рр. зверталась увага на те, що проблему добування сировини та збуту продукції кустарі переважно мусили вирішувати самостійно. Зокрема наголошувалося, що лише половина з них отримували замовлення від державних органів та кооперації, решта співробітничали з приватним капіталом [39, с. 42]. Остання обставина була спричинена недостатнім розвитком таких видів кооперації, як збутова, кредитна, постачальницька, послугами яких міг би користуватися дрібний виробник, особливо кустар-одинак.

До справи постачання дрібних виробників долучалися також і банки. Зокрема у Москві в 1925 р. Державний та Міський банки здійснювали постачання пряжі артілям та некооперованим кустарям-одинакам, але вже в 1926 р., коли намітився відхід від ринкових методів у народному господарстві, ці операції було припинено [211, с. 51].

Наслідком постійного існування проблеми забезпечення дрібних виробників сировиною став той факт, що у середині 20-х рр. в цілому по країні кустарна промисловість була завантажена роботою лише на 25 % [44, с. 8].

Ситуація складалася таким чином, що приватний посередник ставав у даних умовах необхідною постаттю у процесі забезпечення функціонування дрібного виробництва, і “не стільки скупник шукав кустаря, скільки кустар шукав скупника” [282, 17 липня]. Хоча радянська історіографія наполегливо трактувала дії приватного капіталу як прагнення поставити кустаря в кабальну залежність [96, с. 135; 95, с. 87; 127, с. 96–97]. У даному випадку варто погодитися з сучасними дослідниками процесів розвитку дрібного виробництва в роки непу, які стверджують, що через посередництво приватного капіталу відбувалося “прогресивне в цілому для народного господарства залучення в господарський обіг багатьох омертвілих воєнно-комуністичним одержавленням ресурсів” [126, с. 72].

Для московських ремісників та кустарів питання постачання були досить складними, оскільки у виробництві вони використовували дефіцитну сировину та напівфабрикати. Значно простіше дана проблема вирішувалась у тих регіонах, де промисли базувалися на місцевій сировині. Будучи технологічно пов’язаними з державними великими фабриками і заводами, дрібні виробники міста, які не входили в систему промкооперації, 40 % сировини отримували від державних органів. Частка приватника в цих операціях також була досить значною і становила 40 %, від замовника надходило 20 % сировини [210, с. 233–234]. Навіть кооперовані кустарі Москви на 32,3 % постачалися приватними підприємцями, а по окремих галузях ще більшою мірою: текстильно-трикотажній – на 53 %, меблево-деревобробній – на 34 %, шкіряно-взуттєвій – на 33 % [66, с. 91].

Питання постачання дрібного виробництва сировиною та напівфабрикатами залишалось актуальним і в другій половині 20-х рр. Як

і раніше, основними постачальниками товарів широкого вжитку залишалися дрібні виробники. Тому, взявши курс на індустріалізацію, радянське керівництво мусило подбати про організацію постачання кустарів та ремісників сировиною з метою насичення споживчого ринку країни товарами. Дана проблема стала об'єктом обговорення на Всесоюзній нараді з питань кустарної промисловості в лютому 1926 р. [283, 21, 25 лютого] та на засіданні колегії головного економічного управління союзного ВРНГ у жовтні того ж року [284, 13 жовтня], де пропонувалось особливу увагу приділити питанням постачання дрібних виробників сировиною. Однак, задекларовані з офіційних трибун проблеми не знайшли практичного вирішення і залишалися невирішеними до кінця 20-х рр.

Не менш важливим було питання організації збуту продукції дрібних виробників. Частина з них самостійно реалізовувала свої вироби на ринку, інші збували продукцію через державні та кооперативні організації. Однак більшість кустарів здійснювала зв'язок з ринком через посередництво приватних підприємців. За підрахунками кустарного комітету ВРНГ СРСР на середину 20-х рр. не менше 60 % усієї кустарної продукції країни збувалось приватникам [62, с. 130].

Приватні підприємці, співпрацюючи з дрібним виробником, отримували суттєві прибутки, в той же час їх діяльність погано піддавалась обліку, контролю та правильному оподаткуванню. Важливим фактором була відсутність у даній справі конкуренції та тиску з боку державних та кооперативних організацій.

Слід також зауважити, що роль посередника між дрібним виробником і ринком скупник досить добре виконував. Він мав достатню кількість готівки для розрахунків за товар та надання кредитів кустарям під майбутню продукцію. Не маючи достатніх коштів, інші контрагенти не могли поводитись аналогічно. З цього приводу газета "Экономическая жизнь" писала: "Не змінюючи умов договору з кустарем, державні та кооперативні організації просто не купують вироби, коли у них немає грошей, а грошей у них не буває дуже часто" [282, 17 липня].

Перевагою приватника було і те, що при здійсненні грошових розрахунків з ним не було тяганини, чим постійно грішили його конкуренти, і сплачував він більше, ніж кооперація [39, с. 42]. Приватний скупник досить добре знав ринки, використовував старі

торговельні зв'язки та був більш оперативним, ніж кооперація та держоргани, щодо відновлення контактів з дальніми ринками. Остання обставина була важливою для московських кустарів, оскільки їх продукція, як уже зазначалося, користувалася попитом на ринках країни.

Через названі обставини московські некооперовані кустарі в операціях по збуту своєї продукції більше тяжіли до приватних посередників. У середині 20-х рр. останнім вони реалізовували 55 % виробів [210, с. 233–234], а за окремими твердженнями навіть 77 % продукції [66, с. 90]. Решта товарів збувалася державним органам і кооперації (20 %) та безпосередньо споживачеві (25 %) [210, с. 233–234]. Навіть кооперовані дрібні виробники Москви у справі реалізації продукції зверталися до послуг приватних підприємців. За даними суцільного обстеження МРНГ кустарної промисловості міста 47 % їх продукції збувалось саме приватним посередникам, а по текстильно-трикотажних виробництвах даний показник був ще вищим і становив 50,9 % [66, с. 90–91].

Отже, питання постачання дрібних виробників сировиною та організації збуту їх продукції залишалися не вирішеними державою і надалі.

У грудні 1926 р. в президії ради синдикатів обговорювалося питання про участь приватного капіталу в сировинних заготівлях, відзначалася його “дезорганізуюча” роль. Зокрема стверджувалося, що на ринку шкіряної сировини розмір приватних кустарних заготівель перевищував 50 % їх загальних обсягів, а обертання приватного капіталу в даній галузі співвідносилось майже як 3:1 відносно обертання капіталу державних заготівельників [284, 4 грудня].

Отже, приватний капітал все більше ставав зайвою фігурою у процесі формування адміністративно-командної (планово-директивної) економіки. Як стверджує І. А. Козлов, з початком індустріалізації виникла проблема “первісного накопичення”, в ході якого відбувався нееквівалентний обмін на користь державної промисловості [126, с. 79–80]. На шляху цього процесу ставала сфера діяльності вільного підприємництва. Тому було взято курс на витіснення приватного капіталу з торгівлі, цензової промисловості, зі сфери діяльності посередницьких, заготівельних та кредитних організацій. Така політика негативно позначилася на дрібному виробництві, яке було міцно пов'язане з вищезгаданими сферами обертання приватного капіталу.

Відчуваючи наростаючий тиск з боку держави, приватний капітал у сфері дрібного виробництва змушений був вдаватися до організації замкненої системи підприємництва, тобто своєму впливові підпорядковувати усі стадії виробництва, починаючи від виготовлення сировини та її заготівлі і закінчуючи збутом готової продукції. Частково прикладом налагодження саме таких зв'язків може слугувати діяльність кредитного кооперативного товариства кустарів Москви "Москредкооп", членами якого були відомі фабриканти та власники різних підприємств. Отримуючи від Всекопромсоюзу сировину, дане об'єднання перепродавало її в першу чергу приватникам. Так, протягом першої половини 1926/27 р. їм було надано товарів та сировини на суму 900 тис. крб., що становило 82 % річного обороту товариства [269, 2 липня].

Однак, здійснивши масштабний наступ на приватний капітал у сфері ценової промисловості і торгівлі та розпочавши виконання плану індустріалізації, радянська держава змушена була визнати неспроможність великої фабрично-заводської промисловості в найближчий час забезпечити товарами споживчий ринок. Такий висновок містився у постанові РНК СРСР від 3 травня 1927 р. "Про кустарно-ремісничу промисловість та промислову кооперацію" [285, с. 639–648]. Цей документ пропонував центральним та місцевим органам влади переглянути їх політику щодо кустарно-ремісничої промисловості та надалі сприяти її розвитку, удосконаливши питання постачання та збуту, фінансування, покращення техніки кустарних промислів тощо. Однак ця постанова так і не була втілена в життя.

У матеріалах XV з'їзду ВКП(б), що відбувся у грудні 1927 р., пропонувалося при складанні п'ятирічного плану звернути увагу на дрібну та кустарно-ремісничу промисловість, яка повинна була стати доповненням великої державної промисловості та сприяти ліквідації товарного дефіциту і пом'якшенню безробіття. Одночасно наголошувалося на необхідності посилити темпи кооперування дрібних виробників з метою "відвоювання їх від приватного скупника, роздавальника, лихваря" [286, с. 38]. Кооперування, звісно, відбулося згодом примусовими методами.

Державними органами було запропоновано диференціювати політику стосовно різних груп кустарної промисловості. Найбільш сприятливі умови передбачалося створити для промислів, які

базувалися переважно на ручній праці, використовували недефіцитну сировину та були трудомісткими. У той же час до виробництв з використанням дефіцитної сировини (саме вони були представлені в кустарній промисловості Москви) застосовували певні обмеження. Сировина та напівфабрикати їм відпускалися лише по лінії промислової кооперації, ціни на продукцію регулювалися державними органами, за якісними показниками виробу не повинні були поступатися продукції державної промисловості, а їх асортимент мусив доповнювати асортимент виробів останньої, і, нарешті, весь обсяг товарів, виготовлених із дефіцитної сировини, мусив реалізовуватися лише по лінії державних та кооперативних споживачів [64, с. 10–11].

Надалі зміна політики щодо кустарної промисловості доповнилась тиском на некооперовану, а отже неконтрольовану державою, її частину із застосуванням як економічних, так і адміністративних методів. Справджувалися прогнози С. Г. Струмліна, який, виступаючи з доповіддю на з'їзді планових органів РСР у березні 1926 р. та аналізуючи перспективи розвитку дрібної промисловості, наголошував, що соціалістичні позиції будуть з кожним роком зміцнюватися і розширюватися за рахунок приватнокапіталістичних [287, с. 363].

Слід зауважити, що значна частина дрібних виробників на завершальному етапі непу не входила до складу промкооперації, а представляла приватний сектор. Не була винятком у даному відношенні і московська промисловість. На 1 жовтня 1927 р. 47 % продукції кустарної промисловості випускалося виробниками, об'єднаними в союзи, а 53 % припадало на некооперованих кустарів [187, с. 14].

Таким чином, галузь дрібного виробництва, будучи широко представленою як у промисловості Радянської Росії, так і Москви відіграла значну роль в роки нової економічної політики. Саме на неї керівництво країни робило ставку у справі подолання товарного голоду. Значна частина дрібних виробників представляла приватний сектор і недостатньо контролювалася державою, тому зусилля останньої спрямовувалися на підпорядкування даного сектору промисловості шляхом створення кооперативів. Однак не маючи можливості повною мірою використовувати матеріальні стимули (постачання сировиною, напівфабрикатами, надання кредитів тощо), держава не змогла витіснити з дрібного виробництва приватну ініціативу, яка протягом 20-х рр. домінувала в даній сфері економіки. На прикладі дрібної

промисловості Москви простежуються всі складнощі та специфіка функціонування даної категорії підприємств у роки нової економічної політики.

РОЗДІЛ 3

ЗГОРТАННЯ ПРИВАТНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

3.1. Основні етапи та напрямки обмеження і згортання приватної промисловості

Зважаючи на складну економічну та політичну ситуацію, керівництво держави з початком непу змушене було перейти від політики абсолютного заперечення приватної власності до більш поміркованого ставлення до неї. Влада стала на шлях дозволу приватного підприємництва з одночасним використанням елементів його обмеження. Таким чином, не відмовляючись від стратегічної лінії на ліквідацію капіталістичних елементів в економіці, радянська держава вдалася на даному етапі до більш гнучких методів боротьби з ними.

Вже перші документи, якими допускалася приватна ініціатива в промисловості, містили положення, що ставили дану категорію підприємств у нерівні, менш вигідні умови порівняно з іншими суб'єктами господарської діяльності. Зокрема Декрет РНК від 17 травня 1921 р. "Про дрібну та кустарну промисловість" пропонував заохочувати дрібних виробників до кооперування, а при розподілі замовлень, сировини, коштів, приміщень та ін. перевагу надавати кооперативним організаціям, а не приватним особам [271, с. 232–233]. У ході передачі промислових об'єктів в оренду місцеві господарські органи також у першу чергу повинні були розглядати заяви кооперативних організацій [247, ст. 313]. Засобом обмежувального характеру щодо діяльності приватних підприємств можна також вважати право на затвердження органами раднаргоспів виробничих програм орендованих промислових закладів [176, с. 175–179].

Менш вигідними для приватних контрагентів були умови закупівлі сировини та матеріалів. Так, згідно з пунктом 8 декрету РНК від 27 жовтня 1921 р. підприємства, які могли вільно збувати свою продукцію на ринку, повинні були дотримуватися черги виконання замовлень придбавачів їхньої продукції. Спершу задовольнялися заявки державних та кооперативних установ, і лише в останню чергу – приватних організацій та осіб [288, ст. 577]. Дана обставина особливо ускладнювала виробничу діяльність приватних промисловців Москви, які мусили закуповувати дефіцитну сировину та матеріали у великих державних підприємств.

Зважаючи на зазначені перешкоди з боку держави у питаннях забезпечення сировиною, приватні промисловці з метою вирішення даних проблем зверталися до послуг приватних постачальників. Досить часто останні встановлювали на сировину нижчі ціни, оскільки закуповували її безпосередньо у виробника, що зменшувало собівартість виробленої з неї продукції та давало можливість успішно маневрувати в ринковій кон'юнктурі [267, 29 липня].

До заходів, які перешкождали розвитку приватного підприємництва, слід також віднести видання Декрету ВЦВК від 25 жовтня 1921 р. "Про надання кооперативними та приватними підприємствами відомостей економічного характеру", який скасовував комерційну таємницю та унеможливував створення ефективного конкурентного середовища [177, с. 254].

Одним із засобів обмеження капіталістичних елементів та перерозподілу накопичень на користь соціалістичного сектору економіки стала в роки непу система сплати за транспортні послуги. Зокрема в 1922 р. були введені знижені пільгові тарифи за перевезення залізничним транспортом вантажів державної промисловості, що давало їй можливість впливати на ціни та ринковий обмін [87, с. 25].

Ефективним засобом тиску на приватну промисловість стала податкова система, в основу якої було покладено класовий принцип. Особливо значним фінансовим навантаженням для приватників стали на той час промисловий та прибутково-майновий податки, а також орендна плата.

До контролю за приватнопідприємницькою діяльністю долучалися не лише господарські органи, а й силові відомства. Зокрема створене ще 23 січня 1921 р. Економічне управління при Всеросійській Надзвичайній Комісії в нових умовах мусило здійснювати контроль за приватним підприємництвом у сфері виробництва. Вказана структура слідувала за тим, щоб в оренду передавалися лише ті підприємства, які були збитковими та на відновлення яких держава не мала коштів. Завданням Економічного управління було також недопущення передачі в оренду промислових закладів об'єднанням колишніх власників. Губернські надзвичайні комісії повинні були щомісяця подавати інформацію про орендовані підприємства в управління з вказівкою щодо виявлених порушень. У сфері дрібної та кустарної промисловості згадані органи слідували за тим, щоб дана категорія

підприємств не постачалася державними органами на шкоду державним промисловим об'єктам [289, с. 96–97].

Незважаючи на вказані окремі заходи обмежувального характеру, приватні підприємства іноді досить ефективно діяли на споживчому ринку. Так, у Москві орендовані текстильні підприємства за короткий термін змогли самостійно організувати постачання сировини та налагодити виробництво продукції, яка користувалася підвищеним попитом на місцевому та віддалених ринках. Пропоновані модні на той час тканини були досить привабливими для покупців ще й відносно низькими цінами порівняно з цінами на аналогічний товар державних трестів [259, 26 вересня]. Більш ефективну роботу підприємств приватного сектору визнавав на початку 1923 р. навіть противник приватного підприємництва Є. Преображенський [291, 22 лютого].

Однак бурхливий розвиток приватного сектору промисловості збігся в часі з першим серйозним наступом радянської держави на капітал. У лютому 1922 р. В.І. Ленін, звертаючись листом до наркому юстиції Д. І. Курського, зазначав: “Ми нічого “приватного” не визнаємо, для нас усе в галузі господарства є публічно-правове, а не приватне. Ми допускаємо капіталізм тільки державний, а держава – це ми...”. У зв'язку з такою позицією лідер правлячої більшовицької партії ставив завдання “обмежити, приборкати, контролювати, ловити на місці злочину, карати відчутно всякий капіталізм, що виходить за рамки державного капіталізму” [12, с. 381–382].

З критикою ленінського визначення державного капіталізму виступив у 20-ті рр. російський економіст-ринковик Б. Бруцкус. Він стверджував, що “і історія походження державного капіталізму, і сам термін показують, що під нього можна підвести лише таке економічне утворення, яке більшою або меншою мірою керується інтересами приватного капіталу” [26, с. 136]. Однак радянське керівництво мало зважало на інтереси приватника, все більше обмежуючи його економічну діяльність. Тактика держави щодо приватного капіталу була визначена досить категоричною фразою В. І. Леніна: “Величезна помилка думати, що неп поклав край тероріві. Ми ще повернемося до терору і до терору економічного” [13, с. 412].

У березні 1922 р. на XI з'їзді РКП(б) В. І. Ленін оголосив, що поступки приватногосподарському капіталізму, які були протягом попереднього року, вичерпані, і відступ держави у даному питанні закінчується [292,

с. 298]. Надалі відбулося законодавче оформлення проголошеної з'їздом політики шляхом прийняття декрету ВЦВК "Про основи приватних майнових прав" (22 травня 1922 р.), Цивільного кодексу (31 жовтня 1922 р.) та Кодексу законів про працю (9 листопада 1922 р.) [293, ст. 423; 294, ст. 904; 295, ст. 203.].

У плані контролю за приватною підприємницькою діяльністю досить активно поводити себе профспілки. 5 серпня 1921 р. на нараді при організаційному відділі ВЦРПС були прийняті рішення щодо створення профспілок на приватних підприємствах, визначені умови найму, звільнення працюючих, норми заробітної плати та умови праці [238, 17 серпня].

Політика обмеження функціонування приватного капіталу визначала також напрямок діяльності даних організацій. Так, вже 1921 р. профспілками Москви було обстежено 219 приватних підприємств та виявлено 480 порушень, які стосувалися в основному охорони праці [108, с. 112]. Однак слід враховувати, що підприємці, отримавши у власність чи користування напівзруйновані об'єкти, не мали змоги за короткий термін забезпечити їх належний санітарно-технічний стан. У даній ситуації судові процеси з виявлених порушень та штрафи перешкоджали налагодженню ефективного виробництва.

У матеріалах Московського бюро статистики праці за 1922/23 р. зазначалося, що "інспекція праці має перед собою завдання охопити насамперед зростаючі приватні підприємства" [208, с. 99]. Отже, підвищений інтерес до приватних промислових об'єктів з боку контролюючих інстанцій був результатом недовірливого, підозрілого, а іноді навіть ворожого ставлення до використання приватного капіталу в промисловості, що в кінцевому підсумку сприяло зростанню соціальної нетерпимості до приватників.

У наступні роки продовжувалася практика тиску з боку профспілок на приватних підприємців. Так, за 6 місяців 1923 р. з 2 500 обстежених підприємств Москви приватних нараховувалося 1 602 [208, с. 99]. Восени 1924 р. у пресі з'явилися численні повідомлення про результати обстеження приватних підприємств міста. Зокрема у Краснопресненському районі Москви в результаті перевірок було виявлено незадовільний санітарний стан приміщень, порушення правил безпеки праці, подовження робочого дня для підлітків, відсутність розрахункових книжок та порушення правил видачі заробітної плати, несвоєчасне перерахування

підприємцями коштів на соціальне страхування працівників [296, 30 листопада].

Порушення були зафіксовані на лакофарбному заводі Фрідлендера, заводі металічних виробів Фольмана, колишньому заводі “Ейтінтон” і полягали у підвищенні норм виробітку, несплаті за додаткову роботу, перешкоджанні власниками окремих приватних підприємств в отриманні робітниками споживчих кредитів, а також у буцімто незаконному звільненні робітників-комуністів [296, 12, 13 вересня, 23 жовтня, 4 грудня].

Звертає на себе увагу той факт, що на фоні численних повідомлень у пресі про порушення у приватних промислових закладах майже відсутньою була аналогічна інформація про об’єкти усупільненого сектору. Дана обставина ще раз підтверджує упереджене ставлення більшовиків до приватних підприємців та прагнення сформувати їх негативний образ. Однак не варто відкидати можливості зловживань у сфері підприємницької діяльності з боку самих промисловців.

Дії держави, спрямовані на обмеження діяльності приватного капіталу у промисловості, викликали протидію останнього у вигляді зміни масштабів чи сфери діяльності або ж призводили до його незаконного функціонування. Приватні промисловці намагалися підтримувати виробництво у масштабах, які дозволяли швидко його згорнути на випадок необхідності. Саме тому з другої половини 1922 р. спостерігалось здрібніння приватних підприємств та стрімке збільшення їх чисельності.

Протягом липня 1922 р. – першого півріччя 1923/24 р. загальна кількість промислових об’єктів приватного сектору промисловості країни постійно зростала. Так, з кінця 1922 р. до початку 1923 р. чисельність їх збільшилась на 64 %, за квітень–вересень 1923 р. збільшення становило 21 %, а в жовтні–березні 1923/24 р. – 7 %. При цьому безперервне зростання абсолютної кількості спостерігалось лише у промислових закладах першого розряду [38, с. 25].

У Москві розвивалися аналогічні процеси. За даними патентної статистики, загальна кількість промислових підприємств міста за другу половину 1922 р. збільшилася на 62,3 %, у тому числі закладів першого розряду – на 43 % [259, 12 травня]. Протягом 1923/24 р. цей процес у місті продовжувався, чисельність промислових об’єктів даного соціального сектору зросла на 10,6 % [70, с. 87].

У другій половині 1922 р. спостерігався відтік приватних капіталів з промисловості та поширювалася система надання роботи, яка виконувалася робітниками вдома (надомництво). У результаті порівняно з 1920 р. середня кількість працюючих на одному приватному підприємстві значно зменшилась. За даними ЦСУ у грудні 1922 р. їх середня кількість по країні зменшилася на 24,5 %, у Москві – на 44,9 % [296, 19 грудня].

Відповіддю держави на такий крок підприємців було видання 2 липня 1923 р. декрету, який визнавав надомників найманими працівниками [211, стовп. 86]. Приватні підприємці, не бажаючи відмовлятися від вкладання коштів у виробництво, викупували для таких робітників патенти на особисті промисли, тим самим переводячи їх до категорії ремісників. Даний процес у Москві активно відбувався у першій половині 1923/24 р. і набув поширення у шкіряній промисловості та швацькому виробництві [37, с. 17, 96, 100].

Значну кількість дрібних приватних виробників держава прагнула поставити під контроль за допомогою об'єднання їх у кооперативи, використовуючи при цьому різні адміністративні механізми регулювання постачання сировини і матеріалів, збуту продукції, надання кредитів тощо. Щоб скористатися усіма пільгами, визначеними для кооперації, дрібні виробники створювали артілі та товариства, які зовні відповідали усім вимогам кооперативної організації, а насправді мали приватновласницьку природу. Вказані об'єднання отримали в той час назву псевдокооперативи, а їх ознаками вважались експлуатація найманої праці групою осіб, фінансове підпорядкування кооперативного товариства одному з його членів та кооперування торгівлі за відсутності трудової діяльності членів товариства.

Контролюючі інстанції (РСІ, інспекція праці, податкові органи) протягом усього періоду непу прагнули виявити такі кооперативні організації. Вже в 1921 р. у Москві та Московській губернії було ліквідовано 325 псевдокооперативів [118, с. 138.].

З посиленням тиску держави на приватний капітал у сфері промисловості підприємці все більше вдавалися до незаконної або завуальованої діяльності. Не бажаючи переводити капітали з виробництва в інші сектори економіки, вони протягом 1922–1924 рр. активно створювали на базі своїх підприємств псевдо кооперативи. Чисельність їх зростала також у зв'язку з витісненням приватного

капіталу з торгівлі та впровадженням у 1925 р. пільгового оподаткування для кооперації. За даними Ю. Ларіна, до 1925/26 р. кількість псевдокооперативів по країні становила 2/3 усієї виробничо-промислової кооперації [56, с. 117].

У Москві за результатами обстеження губернського інспектора будівельних працівників та губернської РСІ у 1925 р. було виявлено приватновласницьку природу усієї будівельної трудової кооперації. Цього ж року стало відомо про діяльність Московського об'єднання кустарних артілей та промислових підприємств (Разкустпром), до якого входили швацькі артілі, що належали приватним підприємцям [297, с. 231].

Масштабний наступ на приватний капітал у промисловості протягом 1922–1924 рр. став причиною згортання його діяльності. Так, у Москві за перше півріччя 1924/25 р. кількість приватних промислових підприємств зменшилася на 22,1 %. Причому кількість великих промислових об'єктів за період з 1923/24 до 1924/25 рр. зменшилася з 24,4 до 6 %, середніх – з 57,2 до 35,5 % та дрібних – з 97,7 до 86 % [70, с. 87–88.].

Однак на фоні зменшення чисельності приватних підприємств спостерігалось збільшення вартості валової продукції даного сектору промисловості. Так, якщо у 1923/24 р. цей показник по країні дорівнював 1 728 млн. черв. крб., то у 1924/25 р. – 1 970 млн. черв. крб. [298, с. 44.]. У Москві також виникла аналогічна ситуація – з 1923/24 до 1924/25 рр. вартість валової продукції приватних ценових підприємств збільшилася з 42,2 до 45,6 млн. черв. крб. [205, с. 318–319].

Отже, незважаючи на заходи держави, спрямовані на обмеження діяльності приватного підприємництва, воно знаходило різні шляхи подолання перешкод і мало тенденцію до збільшення абсолютних показників розвитку. Зокрема, враховуючи ринкову кон'юнктуру, приватні промисловці переходили із однієї галузі виробництва в іншу. Так, у Москві протягом 1924/25 р. підвищений попит на металічні вироби спричинив активізацію приватного капіталу саме в цій галузі, а недостатнє постачання населення текстильною продукцією на початку 1925/26 р. стало причиною збільшення вкладання приватних коштів у текстильну промисловість.

Всередині окремих галузей приватний капітал мігрував у виробництва, які випускали ходову продукцію більшої вартості та яку не

виробляла державна промисловість. У Москві приватними були підприємства, що виготовляли галантерейні вироби, трикотаж високих ґатунків та модельне взуття [204, с. 37]. Окремі промислові заклади зберігали високі обсяги виробництва завдяки наявності у них державних замовлень.

В умовах економічних проблем початку 1925 р. питання подальшої долі приватного підприємництва потрапили в поле зору економістів та партійно-державного керівництва країни. Одні з них пропонували використовувати лише економічні методи регулювання приватного капіталу, відмовитися від практики боротьби з ним та не розглядати з точки зору його шкідливості для економіки. Інші стверджували, що державні підприємства не є конкурентоспроможними на ринку, і тому наполягали на необхідності витіснення з нього приватних конкурентів адміністративними методами [132, с. 26–27].

Ураховуючи реалії часу, керівництво країни визнало необхідність використання на даному етапі приватної ініціативи в економіці, вдалося, зокрема, до обмеженого послаблення податкового тиску та розширення кредитування. Вжиті заходи сприяли зменшенню частки податків у прибутках приватних підприємств. Так, за даними Мосфінвідділу, якщо у першому півріччі 1924/25 р податки в приватній промисловості становили 41,9 % прибутків даної категорії підприємств, то вже у другому півріччі цього ж року вони знизилися до 35 % [73, с. 196].

Поліпшення умов функціонування приватного сектору промисловості спонукало підприємців до вкладання коштів у справу, що в кінцевому підсумку призвело до значного зростання валової продукції даної категорії об'єктів. Так, якщо у 1924/25 р. вартість валової продукції приватної промисловості країни становила 1 970 млн. черв. крб., то в 1925/26 р. вона вже дорівнювала 2 334 млн. черв. крб., що в середньому становило 21,6 % загальної вартості промислової продукції країни [298, с. 44]. При цьому приватний сектор концентрував на той час лише 1,3 % основного капіталу промисловості країни [200, с. 29]. Наведені показники ще раз підтверджують той факт, що результативність виробництва визначається не лише вартістю основних фондів, а й тим, наскільки ефективно вони використовуються.

Аналогічна тенденція спостерігалась у приватній ценовій промисловості Москви. За вказаний вище період вартість валової продукції даної групи підприємств міста збільшилась із 45,6 до 78,2

млн. черв. крб. І це при тому, що протягом 1924/25 р. кількість таких промислових закладів скоротилася на 37 одиниць, а наступного року (1925/26 р.) збільшилася лише на 12 одиниць [204, с. 44].

Таким чином, приватна промисловість демонструвала вміння долати складнощі не за допомогою створення державою ідеальних умов ведення виробництва, а більшою гнучкістю, мобільністю та ефективним використанням засобів виробництва. Висвітлені вище процеси заперечували твердження М. Бухаріна про те, що неп буде подолано не шляхом розгрому лавок у Москві та у провінції, а шляхом конкуренції та зростанням державної промисловості [299, с. 79].

Отже, приватні промисловці, незважаючи на малосприятливі умови ведення своєї справи, налагоджували роботу підприємств та мали в результаті цього певні накопичення коштів, які могли бути вкладені у виробництво. Однак як держава, так і приватники не мали намірів до співпраці. Переважання державної власності у промисловості та формування адміністративно-планової системи управління нею вступали у протиріччя з елементами ринкових відносин, яких потребувало приватне підприємництво. Ситуація, яка складалася, змушувала державу надалі відмовитися від дозованих поступок капіталізму. С. В. Цакунов стверджує (і з його думкою можна цілком погодитися), що “кожна поступка капіталізму (якщо вона не залишалася на папері і ледве-ледве реалізовувалась у життя) була загрозливою для режиму і означала його подальше розхитування та руйнування” [131, с. 108].

Існували також суто економічні причини, які унеможливлювали розвиток промисловості у майбутньому на приватній основі. У перші роки непу держава вкладала кошти лише з метою оживити основний капітал, не дбаючи при цьому про його амортизацію. У результаті в середині 20-х рр. постала проблема оновлення зношеного устаткування. Якщо у державній промисловості дану проблему передбачалося вирішити за допомогою проведення індустріалізації, то в приватну необхідно було вкласти додаткові приватні кошти. Однак внаслідок зазначених вище процесів підприємці не пішли на це, а вдалися до згорання виробництва або використовували незаконні форми його організації.

Зростання абсолютних показників обсягів валової продукції приватної промисловості свідчило про збільшення прибутків підприємців. Наведені офіційною статистикою показники скоріше були навіть нижчими від реальних. Адже у середині 20-х рр. почала формуватися замкнена система функціонування приватного капіталу,

яка перешкоджала точному визначенню обсягів виробництва. Зокрема у Москві з середини 1926 р. були поширені торговельні операції між приватниками-торгівцями та приватниками-виробниками, за допомогою яких приховувалася певна частина прибутків [56, с. 293].

Факт існування у приватних промисловців значних капіталів засвідчував член правління Центрального сільськогосподарського банку СРСР Я. О. Галяшкін. На початку 1926 р. він заявляв: “Наявність приватного капіталу в країні ніким не заперечується. Навпаки, голос самого приватного грошового ринку підтверджує, що приватний капітал не лише існує, але існує у вільному стані і в досить значних розмірах” [283, 3 березня].

Існування приватних капіталів у країні підтвердили і результати анонімного анкетування приватників, проведеного “Торгово-промисловою газетою” у кінці лютого 1926 р. На запитання про більш вигідні сфери вкладання коштів усі респонденти називали саме промислову галузь. Однак, маючи низку перешкод у даній справі, приватні капітали на даному етапі, за свідченням опитаних, спрямовувалися у так звані “земельні банки”, коли валюта і коштовності закопувалися у землю; залучалися у дисконтні операції, прибутки від яких “проїдались і пропивались”; накопичувалися у вигляді валюти та спрямовувалися за кордон; у прихованій формі вкладалися у промисловість СРСР під прикриттям іноземних концесіонерів [283, 25 лютого].

Про бажання приватних підприємців вкладати капітали у промисловість та неможливість цього в умовах тиску і обмежень у цій справі з боку держави засвідчували голова Московського облікового товариства взаємного кредиту Д. М. Чегодаєв та голова Московського будівельно-промислового товариства взаємного кредиту В. В. Тарновський [283, 25 лютого].

Варто зауважити, що самі приватні промисловці були зацікавлені у розвитку своєї справи та прихильному ставленні держави до їх діяльності. Цікавим підтвердженням такої позиції був лист торговця Ш. М. Данькіна до М. І. Калініна від 15 липня 1926 р., в якому автор досить образно виклав своє бачення користі приватного підприємництва для держави. Зокрема він писав: “Приватний торгово-промисловець корисний у державному господарстві, як корисна вівця у доброму господарстві, яка корму потребує мало, піклування про неї нескладне, а користі багато: вовна довга, шуба тепла і м'ясо жирне.

Приватні торгово-промисловці, як бджоли, літають по полях, луках та лісах, збирають мед, несуть його начебто у свої вулики, а фактично несуть мед господареві, який забирає, має користь” [215, с. 506].

Наведені факти свідчать, що приватні підприємці мали можливість і бажання вкладати кошти у промисловість. Однак умови для їх виробничої діяльності не були створені державою. У політичних колах країни в даний період утвердилася думка про необхідність витіснення приватника з економіки країни.

Завдання наступу на приватний капітал прозвучало вже у квітні 1926 р. на пленумі ЦК ВКП(б). У прийнятій резолюції наголошувалося на необхідності забезпечення зростання продуктивних сил країни у напрямку збільшення питомої ваги соціалістичних елементів у народному господарстві та зміцнення планових засад в економіці. Зазначалося також, що однією з умов накопичення коштів на розвиток індустрії країни є “експропріація непродуктивних класів” [300, с. 514–516].

Підштовхували до дій проти приватного капіталу заяви опозиції. В одному з її документів, датованого 27 липня 1927 р., зазначалося: “В країні швидко зростають класи, панування яких було ліквідовано або підірвано в дні Жовтня: зростає і примножується непман, куркуль, бюрократ... Накопичення і споживання у приватному господарстві випереджають у своєму зростанні темп накопичення державного господарства” [19, с. 137].

Наступові на приватний капітал передувала робота зі з’ясування його масштабів. Так, за розпорядженням Ф. Е. Дзержинського, Головне економічне управління та торговельна комісія при ВРНГ СРСР на початку березня 1926 р. розпочали спеціальну роботу по вивченню ролі приватного капіталу у народному господарстві країни. У ході роботи передбачалося використання матеріалів ЦСУ, НКФ, ВЦРПС та даних, які мусили надійти у результаті проведення спеціального анкетування. Господарським органам було надіслано анкету, в якій пропонувалося надати інформацію про мережу приватних промислових підприємств, роль кустарів у певній галузі промисловості та наявність прихованих форм роботи приватного капіталу у дрібному виробництві, джерела постачання та механізми збуту продукції, технічне оснащення, існування чи відсутність конкуренції приватних підприємств з державними та

перспективи приватного капіталу у різних галузях промисловості [283, 3 березня].

Проблемам вивчення ролі приватного підприємництва в промисловості та торгівлі була присвячена нарада при ВРНГ СРСР представників господарських органів, яка відбулась у березні 1926 р. У виступах наголошувалося на необхідності вивчення питання про доцільність використання приватного капіталу в інтересах народного господарства, про можливість його розвитку в одних галузях і усунення з інших та використання з метою збільшення товарної продукції і зменшення безробіття [268, 9 березня]. Аналогічні проблеми були розглянуті на Всесоюзній нараді президій ВРНГ СРСР та союзних республік у квітні 1926 р. [301, с. 119–129].

У 1926 р. продовжувалося абсолютне зростання капіталістичного сектору промисловості, зумовлене послабленням тиску на нього протягом 1925 – початку 1926 рр. Однак з другої половини 1926 р. почалася нова хвиля наступу на приватний капітал, що й стало причиною падіння показників його розвитку.

У Москві протягом 1926/27 р. відбулося скорочення кількості приватних промислових об'єктів усіх розрядів. В означений період кількість підприємств X–XV розрядів скоротилася з 13 до 6 одиниць (на 53,7 %), VI–X розрядів – зі 143 до 98 (на 32,9 %) та I–V розрядів – з 6 019 до 5 943 одиниць (на 1,3 %) [302, с. 25]. Слід зауважити, що процес згортання приватної промисловості Москви протікав більш інтенсивніше, аніж у повітах Московської губернії, оскільки в місті були сконцентровані дрібніші, а отже, і менш стійкі промислові заклади [204, с. 44].

Як засвідчує наведена вище статистика, суттєвого скорочення зазнала цензова промисловість. У 1925/26 р. вартість валової продукції даної категорії підприємств Москви становила 78,2 млн. черв. крб. (найвищий показник за роки непу), в 1926/27 р. вона вже дорівнювала 50,9 млн. черв. крб., а в 1827/28 р. – 24,6 млн. черв. крб., тобто з 6,7 % загальної вартості валової продукції цензової промисловості міста знизилася до 1,4 % [205, с. 318-319]. Частка приватної цензової промисловості країни у виробництві знизилась протягом 1926/27 р. до 2,6 % [26, с. 134].

Як вже зазначалося у попередньому розділі, більшість приватних цензових підприємств Москви було передано в орендне користування.

Однак дана організаційна форма не набула широкого розвитку внаслідок відсутності на даному етапі економічно обґрунтованих засад її використання (строки оренди, умови договорів, орендна плата), а в умовах зростання тиску держави на приватний капітал орендарі пришвидшили згортання своїх виробництв.

У середині 1927 р. за результатами обстеження орендного управління МРНГ у Москві в приватному орендному користуванні перебувала значна кількість добре обладнаних промислових закладів текстильної, харчової, металургійної та шкіряної галузей, які мали сприятливі умови щодо забезпечення сировиною та реалізації продукції. У цей час ще лунали пропозиції передавати в оренду на пільгових умовах дрібні бездіяльні підприємства та використовувати за призначенням амортизаційні відрахування. Як і в попередні роки, наголошувалось, що кооперація повинна мати переваги перед приватними особами в отриманні об'єктів у користування [269, 6 квітня, 22 червня].

Але на даному етапі приватники вже не наважувалися вступати в орендні відносини з державою, а ті, що орендували промислові об'єкти, поступово згортали виробництво. Так, у Москві протягом 1926/27–1927/28 рр. вартість валової продукції підприємств приватно-орендного сектору скоротилася з 39 млн. до 17,5 млн. черв. крб., тобто на 55 % [207, с. 130]. Мізерними були капіталовкладення в дану групу промислових закладів міста. За 1927/28 р. вони дорівнювали 129 тис. черв. крб., що становило лише 0,1% від загальної суми капіталовкладень у промисловість Москви [207, с. 78–79]. Планами МРНГ передбачалася поступова передача орендованих підприємств державним установам та кооперації [187, с. 14].

Курс правлячої більшовицької партії на витіснення приватника з усіх сфер економічного життя та невпевненість у зв'язку з цим підприємців у завтрашньому дні призвели до вичерпання можливостей використання такої організаційної форми в промисловості, як оренда. Постановою РНК від 15 травня 1928 р. вона була повністю припинена [303, ст. 307]. У 1929 р. здійснили перевірку виконання договорів про приватну оренду, яка зафіксувала численні факти зловживань, ухилення орендарів від сплати орендної плати, невиконання зобов'язань з ремонту приміщень і обладнання. У результаті значна кількість договорів була достроково скасована [101, с. 219].

Як і в попередні роки, протягом 1926–1929 рр. ефективним засобом тиску на приватну промисловість залишалася податкова система. В означений період її було реформовано та доповнено кількома новими податками. Зміни в оподаткуванні вносилися з метою збільшення податкового навантаження на заможні верстви населення, в тому числі і на приватних промисловців, з одночасним розширенням пільг для державних та кооперативних промислових підприємств. Нові податки створювалися переважно з урахуванням класових інтересів пролетарської держави і спрямовувалися проти так званого нетрудового елементу [докл. див.: 304]. Постійне зростання податкового тиску, економічно необґрунтоване по своїй суті, в кінцевому підсумку перетворилось у механізм адміністративного тиску на приватника.

Одним із вагомих засобів витіснення приватної промисловості у другій половині 20-х рр. стала політика держави в галузі сировини. Існування інституту приватних посередників у її постачанні, з одного боку, спричинило виникнення незалежної системи забезпечення приватного виробництва. З іншого боку, приватні заготівельники створювали ситуацію недовантаження нею державних підприємств окремих галузей. Щоб запобігти таким явищам, держава встановлювала монополію на окремі види сировини, що негативно позначалося на роботі приватної промисловості.

Так, монополізм держави на ринку бавовни призвів до закриття вже в грудні 1926 р. приватних текстильних підприємств Москви – текстильного товариства, яке орендувало 5 фабрик, та товариства “Універсель”, що мало в орендному користуванні 2 фабрики [284, 19 грудня]. А до середини 1928 р. у місті припинили діяльність усі приватні кустарні заклади, які використовували у виробництві бавовняну сировину та напівфабрикати [273, 8 серпня].

Ті сировинні ринки, які держава не монополізувала, регулювалися нею за допомогою низки обмежень. Щоб витіснити приватний капітал з ринку шкіряної сировини, було введено обов’язкове засолювання шкіри на спеціальних пунктах, заборонено кредитування, збільшено оподаткування зрівнювальним збором, встановлено обов’язковий ветеринарний нагляд за перевезенням гужелі, заборонено відпуск дубителів та приватне постачання кустарів, підвищено залізничні тарифи. У результаті запровадження вказаних обмежень у Москві з приблизно 40 шкіряних приватних підприємств на серпень 1928 р. залишилося лише

3, які належали власникам – Шкапову, Волкову та Левштейну [273, 8 серпня, 6 грудня].

Обмежувальні заходи було застосовано до приватного капіталу також на ринку овечої вовни. Встановлювалися норми постачання сировини для кустарів та визначалися стандарти валяльно-войлочних виробів, заборонялись авансування приватників та залізничні і водні перевезення вовни з промислових районів без особливих дозволів.

У результаті названих обмежень та низки інших несприятливих чинників окремі підприємства з виготовлення суконних тканин припиняли своє існування. У Москві в 1928 р. такими стали орендована фабрика “1 Мая” та товариство “Меркурій”. Але у зв’язку з нестачею вказаного типу тканин на ринку більшість промислових закладів даної галузі продовжували працювати, замінюючи одні види сировини іншими та пристосовуючи свої виробництва до сезонних вимог ринку [273, 8 серпня, 6 грудня].

Отже, приватні підприємці, дбаючи про кінцевий результат роботи, максимально використовували навіть досить обмежені можливості щодо забезпечення їх виробництв сировиною, демонстрували вміння маневрувати в найскладніших умовах. У даному випадку варто нагадати слова англійського філософа А. Дж. Тойнбі, який стверджував: “У кінці кінців у промисловості одержимість сировинною базою є безрезультатною. Вдалий промисловець – це людина, яка першою передбачає економічний попит на той чи інший товар або послугу і починає у зв’язку з цим інтенсивно переробляти сировину, використовуючи робочу силу. Причому ні сировина, ні робоча сила самі по собі не являють для нього ніякого інтересу. Іншими словами, він господар, а не раб природних ресурсів; він капітан промислового корабля, що прокладає шлях у майбутнє” [161, с. 16].

Витіснення приватника зі сфери виробництва здійснювалося через підвищення тарифів на транспортні перевезення. З 1 грудня 1926 р. для усіх вантажів неусуспільненого сектору були встановлені надбавки до тарифів у розмірі від 50 до 100 %. Окремі тарифи встановлювалися для вантажів приватновласницьких, кооперативних та державних установ і підприємств. 1928 р. було визначено особливий пільговий тариф для промислових закладів усуспільненого сектору, а з 1930 р. до загального тарифу для приватних підприємств встановлювалися диференційовані надбавки від 50 до 400 % [87, с. 25].

Таким чином, окрім значного фінансового навантаження, вказана політика у визначенні вартості перевезень вантажів обмежувала мобільність приватних промисловців у придбанні сировини і матеріалів, реалізації продукції. Наслідками таких дій влади стало скорочення обсягів перевезень вантажів приватного сектору економіки. У Москві протягом 1926/27 р. відправлення вантажів приватних контрагентів залізничним транспортом скоротилися з 7 до 5,8 % загальних обсягів вказаних операцій, а прибуття – з 20,3 до 10,1 % [205, с. 456–457].

Класовий принцип використовувався радянською державою при вирішенні проблем, пов'язаних із соціальною сферою. Друга половина 20-х рр. характеризувалася нарощуванням промислових потужностей у містах, що спричинило зростання попиту на житло. Керівництво Москви вирішувало дану проблему шляхом вилучення надлишків житлової площі. До 1926 р. у місті було вилучено 40 233 кімнати, в які заселилося близько 75 тис. мешканців [305, с. 26]. Звичайно, що таке традиційне для тих часів ущільнення при заселенні здійснювалося за рахунок колишніх власників великих помешкань, в тому числі і приватних промисловців.

Вирішуючи проблему забезпечення населення житлом, нарощували житлове будівництво, а також продовжували використовувати вже відомий спосіб – виселяти з квартир представників заможних верств. Так, 8 квітня 1929 р. була прийнята постанова ВЦВК та РНК “Про обмеження проживання осіб нетрудових категорій у муніципалізованих і націоналізованих будинках та про виселення колишніх домовласників із націоналізованих та муніципалізованих будинків” [306, 20 квітня]. 31 травня 1929 р. Московська рада прийняла аналогічну постанову [189, с. 37–41].

З моменту видання документа заборонялось у муніципалізованих та націоналізованих будинках міста надавати житло, яке звільнялось, особам нетрудових категорій, в тому числі промисловцям, кустарям та ремісникам, а також заселяти ними житлову площу шляхом самоущільнення, обміну та здавання в найм. У той же час на зазначену категорію приватників не поширювалося положення про виселення з тих помешкань, які їм належали на час видання постанови. Московське управління нерухомого майна та управління комунального господарства повинні були сприяти кустарям, ремісникам та орендарям промислових підприємств у

будівництві необхідного їм житла. До інших представників нетрудових елементів постанова застосовувалася в повному обсязі.

Засобом фінансового тиску на приватних промисловців стала плата за комунальні послуги. З початком непу ставки на них диференціювалися за соціальною приналежністю платників. З часом вони збільшувалися для представників нетрудових елементів, робітники і службовці при цьому отримували пільги. Так, з переходом в оплаті на тверду валюту та зниженням цін на товари Московська рада 3 березня 1924 р. прийняла постанову про зниження тарифів на комунальні послуги. За цим документом знижувався тариф на воду та каналізацію з 15 коп. до 13 коп. за 100 відер. Пільговий тариф для робітників і службовців з 8 коп. понизився до 7 коп., а для представників нетрудових елементів міста він не змінювався і залишався досить високим – 75 коп. за 100 відер [267, 4 березня].

Класовий принцип використовувався при визначенні плати за житло. З 1 жовтня 1926 р. вводилось у дію положення про квартирну плату в Москві, яким передбачався новий механізм визначення її ставок. Залежно від заробітної плати наймачів житла та його комфортності встановлювалися скидки або надбавки до базової квартирної такси. У результаті впровадження нового положення для робітників і службовців середнє підвищення їх ставки становило 23 %, а для кустарів, представників вільних професій та нетрудового елементу – 54 % [305, с. 27–28].

З 1 вересня 1928 р. у Москві було введено нову квартирну плату. Розрахунки її ставок здійснювалися за попереднім механізмом і підвищувались. Для представників нетрудових елементів збільшення ставок становило 20 % [190, с. 3, 6–9].

Вказаний підхід у визначенні ставок сплати за комунальні послуги та житло спонукав приватних підприємців вдаватися до надання неправдивої інформації стосовно сфери своєї діяльності та посади, яку обіймали. З метою збереження за собою житла у Москві вони вкладали свої капітали в споріднені підприємства та одночасно числились у них службовцями. У житлові управління ними надавались довідки про перебування лише на посаді службовців, що давало можливість сплачувати згадані послуги за зниженими тарифами.

Таким чином, взявши курс на витіснення приватного капіталу з промисловості, радянська держава використовувала цілу низку заходів,

які у кінцевому підсумку максимально обмежили свободу підприємницької діяльності. У партійному та державному керівництві країни у другій половині 20-х рр. утвердилася точка зору, яку висловив один із його представників Г. Крумін. На початку 1928 р. він писав: “Нова економічна політика ніколи не означала і не буде означати...свободи для куркуля та капіталіста” [273, 3 березня]. Втілення в життя такої позиції створювало умови для існування прихованих або незаконних дій приватних промисловців.

Найбільш придатною сферою використання прихованої діяльності приватного капіталу залишалось дрібне виробництво. Як і в попередні роки, приватники вкладали свої кошти у створювані ними псевдокооперативи. Особливо інтенсивно цей процес відбувався у промислових центрах. Так, у Москві протягом 1928 р. у місяць реєструвалося близько 300 статутів різних товариств та артілей, які досить часто являли собою організації капіталістичного типу [69, с. 13–14]. А в такому великому промисловому центрі, як Харків з усіх ліквідованих у 1927 р. артілей 70 % виявились псевдокооперативами [307, 13 липня].

У такій ситуації радянська держава вдалася до заходів, спрямованих на максимальне обмеження можливостей виникнення та функціонування кооперативів на приватній основі. Скорочувалися пільги з оподаткування для кооперативних організацій, обмежувалося постачання імпортової і дефіцитної сировини, перешкоджався збут продукції організаціям, які не входили до союзів. Також було здійснено перереєстрацію усіх первинних організацій, реєстраційний принцип було замінено дозвільним. У результаті обстеження промислових кооперативів та трудових артілей, проведеного в кінці 1928 р. у Москві, було позбавлено пільг 129 кооперативів та 399 кустарних і ремісничих закладів [308, арк. 17]. Масштабний наступ проти псевдокооперативів розпочався після прийняття у грудні 1928 р. постанови РНК “Про заходи боротьби з псевдокооперативами” [306, 13 січня].

Отже, незаконна діяльність приватних підприємців у роки непу, зокрема у формі псевдокооперативів була зумовлена прагненням держави створити більш комфортні умови для підприємств усупільненого сектору та формуванням системи обмежувальних заходів щодо приватної ініціативи.

В умовах наступу держави на приватний капітал підприємці з метою збереження своїх підприємств вдавалися до дачі хабарів державним чиновникам та господарникам. За даними Московської прокуратури, назване явище спостерігалось протягом 1922–1923 рр. та відновилося в значних масштабах з останньої третини 1926 р. [60, с. 45]. Було виявлено, що у період з 1925 до 1927 рр. працівники магазинів Мосмаштресту за хабарі постачали дефіцитними товарами групу приватників-орендарів металообробних заводів та фабрик Москви [273, 9 травня]. Аналогічний прийом було використано московськими приватними підприємцями при отриманні кредитів у Державному банку [309, 10 грудня]. У 1928 р. група приватних промисловців Москви за допомогою дачі хабарів директорам 1-го державного вовняного тресту отримувала від них імпортні сировину та матеріали, а також різні відходи виробництва, продаж яких було заборонено [273, 9, 30 жовтня].

Наприкінці 20-х рр. існувала також проблема начебто незаконного володіння приватними особами середніми та великими промисловими підприємствами. Так, протягом 1927–1928 рр. у Москві було виявлено низку промислових об'єктів, які, згідно з існуючим законодавством, не могли перебувати у приватному володінні, оскільки нараховували від 50 до 200 працівників та мали потужне обладнання. До них входили металообробний завод “Утилизатор”, фабрики металічних виробів Серпинського, Віллера та Аркінда, кисловодний завод Бірштейна, завод лаку та цинкового білила Йосифова, лако-фарбна фабрика Фрідлендера, шпульна фабрика Карчевського та вишивальна фабрика “Слон” [269, 6 березня; 273, 11 лютого, 16 червня]. Хоча джерела не називають причин, через які дані об'єкти не були вчасно націоналізовані, зрозумілим є той факт, що без покровительства державних чиновників великі підприємства столиці держави не могли бути непоміченими протягом кількох років нової економічної політики.

У результаті перевірок ненаціоналізовані промислові заклади були повернуті державі, і до початку 1930 р. у підпорядкуванні Московського окружного раднаргоспу не залишилося жодного приватнокапіталістичного підприємства, за винятком дрібних майстерень з незначною кількістю робітників [100, с. 81].

Таким чином, протягом 1921–1926 рр. радянське керівництво, дозволивши використання приватної ініціативи у промисловості, одночасно почало формувати систему обмежень її функціонування. У

результаті не було створено ефективного ринку, який би виступав регулятором економічного життя країни. Незважаючи на малосприятливі умови діяльності, приватне промислове виробництво внаслідок особливої гнучкості і рухомості та більшої рентабельності мало протягом зазначеного періоду тенденцію до нарощування випуску продукції. У періоди посиленого тиску з боку держави приватні промисловці змушені були змінювати сферу економічної діяльності, розміри своїх виробництв або ж переводити їх у тінь. Усі згадані прояви були у приватному секторі промисловості Москви, набувши при цьому регіональних особливостей.

У другій половині 20-х рр. ХХст. радянська держава від політики обмеження приватного капіталу перейшла до його витіснення. До арсеналу заходів тиску були залучені економічні методи, які в нових умовах доповнилися низкою адміністративних. Слід зазначити, що наступ на приватне підприємництво відбувався як у виробничій сфері, так і в соціальній. Вироблення нової тактики щодо приватника було зумовлене курсом на форсовану індустріалізацію та неможливістю співіснування планово-директивної економіки і свободи підприємництва. При цьому не враховувалася лояльність підприємців до радянської влади та їх бажання вести справу у тих галузях, де вони не були конкурентами державному сектору. Поза увагою влади залишалася також ефективна діяльність приватних підприємців по насиченню ринку необхідними товарами та частковій ліквідації товарного дефіциту.

3.2. Податково-кредитна система як спосіб реалізації політики обмеження та згортання приватної промисловості

Податкова система, виступаючи елементом державного регулювання економіки та соціальних процесів, повинна відображати інтереси держави, суб'єктів підприємництва та громадян. Система оподаткування, що діяла в умовах непу, створювалася за класовим принципом, тому виконувала також роль механізму обмеження накопичення коштів капіталістичними елементами – суб'єктами підприємницької діяльності – та стала одним із чинників подальшого витіснення їх з економіки країни.

Першим кроком у справі створення нової податкової системи стали заходи щодо відновлення центральних та місцевих фінансових органів. 19 липня 1921 р. Наркомфін надіслав губернським фінансовим відділам циркуляр про відновлення Податкового управління та податкових підвідділів і вимагав здійснити заходи щодо формування місцевих податкових органів, по можливості, у повному складі [178, с. 23]. Логічним продовженням названого циркуляра стала постанова РНК від 22 серпня 1921 р. про повернення до роботи за своїм фахом працівників податкової справи [178, с. 24].

Після проголошення непу на території радянських республік першим з прямих податків було введено промисловий податок, задекларований положенням від 26 липня 1921 р. [310, ст. 354]. Ним оподатковувалися ненаціоналізовані торгівельні та промислові підприємства, а також особисті промислові заняття громадян. Складався податок із двох самостійних платежів – патентного та зрівнювального зборів. Промислові заклади, які сплачували промисловий податок, поділялися на 12 розрядів за кількістю робітників. Для кожного розряду встановлювалися тверді ціни патентів на півроку.

Слід зауважити, що до складу працюючих на підприємстві зараховувалися його власники та співвласники, які брали участь у виробництві, родичі та члени сім'ї підприємця, навіть якщо вони працювали без оплати. Також до складу робітників зараховувалися працюючі не лише безпосередньо у промисловому закладі, а й на стороні. Така система визначення кількості працюючих сприяла підвищенню розряду підприємства, що зрештою збільшувало ціну патенту. Для промислових об'єктів, які використовували механічні двигуни, ставка патенту подвоювалась [178, с. 118].

У згаданому положенні про промисловий податок містився розклад розрядів підприємств та ціни піврічного патенту для середнього поясу місцевостей. 24 серпня 1921 р. було затверджено Тимчасовий розклад місцевостей РСФРР за поясами за таксами патентного збору з торговельних та промислових підприємств [249, ст. 454]. Згідно з цим промислові центри, серед яких була Москва, належали до місцевостей вищого поясу оподаткування, де ставки патентного збору були значно вищими. Так, якщо для середнього поясу місцевостей ставка патентного збору для промислових підприємств становила від 48 тис. крб. для першого розряду підприємств у грошових одиницях 1921 р. та сягала 1 800 тис. крб. для дванадцятого розряду [310, ст. 354], то для

першого поясу оподаткування вона становила відповідно 144 тис. крб. та 5 400 тис. крб. [249, ст. 454].

Дослідники вважали, що такий розподіл місцевостей за поясами був не виправданий, оскільки не існувало значних відмінностей однієї місцевості від іншої за розмірами промислових обігів та прибутків [99, с. 68]. Хоча факти свідчили про інше. Так, у Москві в другій половині 1922 р. середній обіг підприємства, залученого до зрівнювального збору, становив 578 589 крб., у Петрограді – 117 513 крб., у Києві – 65 043 крб., у Пскові – 39 633 крб. [251, 15 вересня]. У даному випадку перші три міста належали до першого поясу оподаткування, четверте – до третього.

Вибірка патенту на право організації виробництва здійснювалася за 6 місяців наперед, що дозволяло державі враховувати підприємства для подальшого оподаткування іншими податками. Патентний збір також гарантував регулярне надходження до бюджету значних сум. Так, на 1 листопада 1921 р. у Москві патентний збір становив 13 млрд. крб. у цінах 1921 р. [238, 9 листопада].

Другою частиною промислового податку став зрівнювальний збір. Він визначався податковою комісією на шість місяців наперед, а сплачувався по закінченні кожного місяця. Розмір зрівнювального збору становив 3 % з обігу підприємства за попередню чверть року. У суму зрівнювального збору зараховувалася вартість вибраного патенту [178, с. 115–132].

Для вирахування розмірів вказаної частини промислового податку платники мусили подати в податкову комісію заяву про обіг підприємства за стандартним зразком. У ній містилися дані про власника та співвласників (прізвище та місце проживання), місце знаходження промислового об'єкта, дані про патент на право організації виробництва, асортимент продукції та матеріал, з якого вона виготовлялася, кількість працюючих на підприємстві, наявність механічних двигунів та їх потужність, вартість виробленої продукції. У заяві власник підприємства повинен був вказати, чи погоджується він на підтвердження даних про вартість виробленої продукції надати торговельні книги [178, с. 140]. За відсутності останніх податкові комісії на чолі з фінансовим інспектором обіг підприємства встановлювали на свій розсуд.

При визначенні суми обігу підприємства комісії часто вдавалися до її завищення. Однією з причин таких дій можна вважати той факт, що у преміальний фонд податківців відраховувалося 10 % суми зібраних

податків [251, 28 вересня]. Іншою причиною таких дій податкових комісій були планові завдання центральних фінансових органів, які іноді перевищували можливості місць у справі сплати податків.

Були також випадки, коли податкові комісії, до складу яких входили і представники платників податків, свідомо занижували показники обігу підприємств з метою зменшення ставки податку. Так, у вересні 1922 р. ревізори Центрального управління податками (Центроподатку), перевіряючи роботу податкових комісій у Москві, встановили, що місячний обіг однієї з пекарень був визначений в 2 млрд. крб., а за підрахунками ревізора він становив не менше 9 млрд. крб. [251, 19 вересня].

Таким чином, впроваджуючи промисловий податок, держава вирішувала два важливі для себе питання. За допомогою патентного збору відбувалася своєрідна реєстрація промислового об'єкта для його подальшого оподаткування. Зрівнювальний збір коректував розміри податку відповідно з обігами підприємств, збільшуючи податкове навантаження потужних приватних закладів.

У Москві продаж патентів на право організації виробництва розпочався 25 серпня 1921 р. і до кінця року їх було реалізовано 27 198 одиниць на суму близько 15 млрд. крб. З листопада цього ж року підприємці почали сплачувати зрівнювальний збір, яким було охоплено 15 043 заклади. На 6 лютого 1922 р. з даної частини промислового податку надійшло більше 26 млрд. крб. Варто зауважити, що в Москві, на відміну від інших місць, початок податкової діяльності здійснювався досить ефективно, оскільки на даному етапі місто мало достатній штат підготовлених та досвідчених фінансових працівників [311, с. 31].

Окрім згаданого вище, в листопаді 1921 р. у зв'язку з паливною кризою було введено також трудовий гужовий податок, яким значною мірою оподатковувалися заможні верстви населення. Застосовувався він до громадян, які мусили виконувати трудову повинність. Восени 1922 р. його замінили грошовим податком [99, с. 92].

З переходом восени 1921 р. від товарообміну до розгорнутої торгівлі активізувався процес підприємницької діяльності. Протягом кінця 1921–початку 1922 рр. спостерігалось пришвидшення темпів організації приватного виробництва у різних галузях промисловості, що сприяло накопиченню додаткових коштів у даному соціальному секторі. Наслідком таких процесів став перший наступ держави на

приватний капітал на початку 1922 р., ефективним засобом якого стали податки.

У даний період було розширено мережу податкових платежів та вдосконалено механізми збільшення їх розмірів. З лютого 1922 р. було прийняте нове положення про промисловий податок, яким оподатковувалися приватні, державні та кооперативні підприємства, громадські і комунальні організації, а також одноосібні ремесла та промисли, особисті промислові заняття [178, с. 106–109].

Згідно з документом розширювалося коло суб'єктів оподаткування, зокрема до нього залучалися державні та кооперативні підприємства, диференціювалися і підвищувалися ставки податку. Так, у Москві вартість піврічного патенту становила 10 млн. крб. для промислових закладів I розряду та сягала 2 000 млн. крб. для XII розряду [178, с. 135]. Такий патент надавав право безкоштовного утримування двох складських приміщень для зберігання товарів та продуктів виробництва. На інші склади необхідно було вибирати особливі додаткові патенти [178, с. 117]. Їх вартість залежала від розряду підприємства і становила у Москві 20 млн. крб. для промислових закладів I–VI розрядів, 30 млн. крб. – для VII–IX розрядів та 50 млн. крб. – для X–XII розрядів [178, с. 136].

За новим положенням про промисловий податок зрівнювальний збір, як і раніше, становив 3 % від обігу підприємства. Однак за рахунок встановлення надбавки до промислового податку в місцеві бюджети у розмірі не більше 100 % основного окладу збору та вилучення 1 % від обігу у фонд Центрального комітету допомоги голодуючим зрівнювальний збір фактично зростав до 7 % [178, с. 662].

З метою збільшення вилучень з доходів заможних верств населення було впроваджено особливе оподаткування виробництва предметів розкоші. Промислові підприємства, які їх виготовляли, повинні були вибрати додаткові патенти, ціна яких дорівнювала 50 % вартості патенту на промисловий заклад відповідного розряду [178, с. 136].

У результаті внесених змін і доповнень до Положення про промисловий податок зросли надходження від його сплати, особливо у великих промислових центрах. Так, у Москві за січень–червень 1922 р. було реалізовано 6 145 патентів на промислові

підприємства на суму 8 655 тис. крб. зразка 1922 р., а лише за липень–вересень 1922 р. – на суму 25 270 тис. крб. [312, таб. IV, V].

Промисловий податок і надалі залишався ефективним засобом фінансового тиску на приватних промисловців. 18 січня 1923 р. було змінено положення щодо його застосування [313, ст. 88]. Зміни спрямовувалися на диференціацію розрядів патентів та на підвищення ставок патентного збору. Також новим Положенням було визначено 14 ставок зрівнювального збору в 53 галузях та видах промисловості, надавалися пільги державним та кооперативним підприємствам. У менш вигідному становищі в справі оподаткування залишалися приватні промисловці.

Слід зауважити, що промисловий податок вводився в першу чергу з метою охопити оподаткуванням численні торговельні заклади, кількість яких стрімко зростала. У СРСР у першому півріччі 1923/24 р. на торговельні підприємства припадало 84,1 % загальної суми патентного збору та 73 % зрівнювального збору. Частка надходжень від промислових об'єктів була меншою і становила відповідно 15,9 та 27 %. Однак серед промислових закладів країни, що мали різне походження капіталу, приватні давали 50,7 % суми патентного збору та 81,8 % зрівнювального збору, а решта припадала на державні та кооперативні підприємства [46, с. 32–33].

Таким чином, промисловий податок був ефективним засобом обмеження накопичень у приватному секторі промисловості, а також ставив підприємства на облік, давав можливість мати інформацію про їх розміри та технічний стан.

До прямих державних податків належав і загальногромадянський податок для надання допомоги голодуючим та на боротьбу з епідеміями, введений у дію декретом ВЦВК і РНК від 11 лютого 1922 р. [178, с. 197–199]. Він передбачав оподаткування працездатного населення – чоловіків від 17 до 60 років та жінок від 17 до 55 років згідно з трьома ставками податку у розмірі 50 коп., 1 крб. та 1 крб. 50 коп. у довоєнному золотому обрахуванні. Робітники і службовці сплачували податок за першими двома ставками, усі інші платники – за третьою. До декрету додавався розпис сум податку для губерній та областей на 1922 р. Для Москви загальна сума податку становила 84 000 млн. крб. [178, с. 207].

За декретом від 21 квітня 1922 р. торговельні і промислові підприємства додатково оподатковувалися з метою допомоги голодуючим. Промислові заклади, що виробляли предмети розкоші, сплачували 50 % вартості основного патенту та 2 % з обігу, а всі інші – 10 % вартості патентного збору та 1 % з обігу [314, ст. 355]. На 18 травня 1922 р. у Москві було зібрано лише половину визначеної суми загальногромадянського податку, оскільки розширення мережі податків спричинило нестачу податкових працівників [315, с. 26–27].

Оскільки даний податок мав позитивний фінансовий ефект, то його застосували ще й в кінці 1922 р., на початку 1923 р. та в 1924/25 р., аргументуючи останній крок неврожаєм. Але при повторному його впровадженні використовували багаторозрядну систему сплати [36, с. 13; 316, ст. 116].

Після проголошення нової економічної політики паралельно з формуванням системи державного оподаткування відбулося також відновлення місцевих податків. Декретом РНК від 22 серпня 1921 р. декларувалася необхідність відновлення місцевих бюджетів [249, ст. 446], а перший перелік місцевих податків і зборів було визначено декретом ВЦВК та РНК від 10 грудня 1921 р. [317, ст. 693], зміни до якого внесли 29 серпня 1922 р. [318, ст. 696].

Згідно з вказаними документами центральна влада встановлювала загальні підстави вилучень та максимальні межі ставок місцевих податків і зборів. Ради на місцях отримали право визначати розміри оподаткування в передбачених законом межах, диференціювати ставки податків залежно від характеру об'єктів оподаткування та соціального становища платників.

24 грудня 1921 р. президія Московської ради видала постанову про місцеві податки для Москви та Московської губернії, якою для міста було встановлено 17 видів податків, окрім яких діяли ще декілька [186, с. 246]. У січні 1922 р. Московська губекономрада знову затвердила перелік місцевих податків і зборів на 1922 р. Зокрема було встановлено надбавку до державного промислового податку з підприємств, що підлягали зрівнювальному збору, у розмірі 50 % цього збору та 50 % від ціни патенту. З інших підприємств та особистих промислових занять до місцевого бюджету відраховувалося 100 % від ціни патенту. Слід зауважити, що надбавки до промислового податку для Москви були вищими, ніж для губернії [251, 5 січня].

Протягом січня–березня 1922 р. найбільшими по місту були надходження від надбавки до промислового податку, відрахувань від державного промислового податку у розмірі 25 % патентного і зрівнювального зборів, збирань з платних публічних розваг та з візництва. У наступні роки першість у даному переліку належала також процентним надбавкам до промподатку, про що періодично повідомляла преса [251, 15 вересня, 24 жовтня; 319, с. 73].

Вказані платежі в більшості випадків сплачували представники заможних верств населення, в тому числі і приватні промисловці. Слід також враховувати, що, організовуючи виробництво та забезпечуючи його подальше функціонування, приватні підприємці повинні були сплачувати й інші місцеві податки, зокрема такі як плата за перевезення вантажів по залізниці, за транспортні засоби, які їм належали, за візування договорів та угод у відділі та бюро юстиції, за оголошення в газетах тощо.

У середині 1922 р. обсяги надходжень до місцевих бюджетів не відповідали потребам. Тому декретом ВЦВК та РНК від 29 серпня 1922 р. було змінено перелік місцевих податків і зборів та збільшено відрахування від надходжень державного промислового податку з 25 до 70 % [179, с. VII].

З введенням нових державних податків до них встановлювались надбавки у місцеві бюджети. Зокрема таку надбавку було визначено до окладу прибутково-майнового податку, яка у 1923/24 р. становила 25 % [172. – № 27. – Ст. 313].

Система місцевого оподаткування в Москві і надалі розвивалася таким чином, аби найбільше коштів вилучити з прибутків представників заможних верств. Так, згідно з даними за 1923 р. найбільшу частку надходжень по місту давали надбавки до державних податків, про класовий принцип нарахування яких уже говорилось вище. У 1922/23 р. по Московській губернії, промисловим центром якою була Москва, близько 56 % загальної суми місцевого бюджету давали саме надбавки до державних податків [49, с. 9].

До розряду місцевих було зараховано і квартирний податок. У січні 1922 р. за рішенням Московської губекономради квартирний податок становив 3 тис. крб. за квадратний аршин, ставка для повітів Московської губернії була вдвічі меншою [251, 5 січня]. Внесені в жовтні 1922 р. зміни до квартирного податку передбачали пільги при його

сплаті для робітників і службовців державних підприємств, в той час як на робітників приватних промислових закладів вони не поширювались [320, 31 травня].

У 1923 р. квартирний податок уніфікували з прибутково-майновим, а в квітні 1925 р. місцеві органи влади знову отримали право вводити квартирний податок для нетрудових елементів. Періодично ставки даного податку переглядались у бік їх збільшення. Так, якщо в 1925 р. у Москві квартирний тариф для нетрудового елемента становив 14 крб. за квадратний сажень, то з 1 жовтня 1926 р. – 20 крб. [321, с. 27–28].

Класовий принцип використовувався і при встановленні інших місцевих податків. У 1922/23 р. за підвищеними тарифами оподатковувалися ті заклади, де витрачали свої кошти переважно заможні москвичі. Серед таких платежів можна виділити податки на більярд, лото, танці, кабаре, біга, скачки, в той час як з робітничих клубів та закладів, діяльність яких мала пропагандистський характер, стягувався найменший податок [49, с. 9].

До категорії класових належав податок з аукціонів та осіб, які використовували найманих працівників для робіт по дому. Причому останній податок для нетрудових елементів був удвічі вищим, ніж для інших платників, і становив 5 крб. за півріччя [49, с. 9].

Таким чином, введені з початком непу місцеві податки, як і державні, виконуючи фіскальну функцію та поповнюючи місцеві бюджети, стали також засобом фінансового тиску на приватних промисловців.

Більш ефективним податком, який регулював накопичення у приватному секторі промисловості, став прибутково-майновий податок, введений 16 листопада 1922 р. [322, ст. 940]. Ним оподатковувалося міське населення, а також об'єднання громадян (юридичні особи), за винятком державних та кооперативних підприємств. Податок вилучався за попереднє півріччя згідно з особливим розписом ставок. Також було визначено мінімальну суму прибутків, що не оподатковувалася. Обсяги сукупних прибутків вираховувалися на основі даних за попередні шість місяців спеціальними дільничними комісіями.

З метою збільшення податкового тиску на заможні верстви населення до складу прибуткового податку було зараховано податок на майно. Його розрахунки здійснювались аналогічно розрахункам прибуткового податку.

Розширивши мережу податкових платежів, держава мусила забезпечити їх надходження у повному обсязі. Однак, починаючи з 1922 р. виникли проблеми у даній справі. Насамперед не вистачало штатних фінансових працівників, які б могли професійно виконати увесь обсяг робіт. Якщо у 1921 р. в Москві вдалося налагодити ефективну роботу з нарахування та вилучення податкових платежів завдяки достатній кількості податківців, то вже в першій половині 1922 р. зі збільшенням кількості податків відчувалася їх нестача.

З метою залучення до роботи у фінансові органи додаткових працівників вживалися заохочувальні заходи. Так, фінансова конференція, яка відбулась у Москві 11 червня 1922 р., прийняла резолюцію про покращення матеріального становища службовців, забезпечення їх спеціальним одягом, продовольством та встановлення 10 % відрахувань із суми зібраних податків у преміальний фонд фіскальних органів [251, 28 вересня].

Справа оподаткування знаходилась у компетенції фінансових інспекторів, підпорядкованих фінансовим відділам. З метою сприяння їх діяльності створювалися податкові комісії окремо по промисловому та прибутково-майновому податках. До їх складу входили представники місцевого виконкому, місцевого об'єднання профспілок, губернської ради народного господарства або відділу місцевого господарства та представники платників податків. У Москві такі комісії склалися з одного представника виконкому, одного представника профспілок та двох представників платників податків [323, с. 4].

Податкова справа була об'єктом уваги не лише фіскальних органів, а й партійного керівництва країни. Зокрема у резолюції XI з'їзду РКП(б), прийнятій 2 квітня 1922 р., наголошувалося, що податкову політику слід розглядати головним зняряддям революційної політики пролетаріату в перехідну епоху, не виключаючи і її фіскального значення. Документ звертав увагу на необхідність налагодження роботи фінансового апарату з метою ефективного прямого оподаткування та залучення до справи збирання податків працівників партійних та державних органів [324, с. 306].

Виконуючи настанови з'їзду, 26 квітня 1922 р. на зборах у Мосфінвідділі за участі представників Московської партійної організації було прийняте рішення про виділення партійних працівників на допомогу фінансово-податковому апарату [315, с. 27]. У випадках

виникнення заборгованостей зі сплати податків вони брали участь у проведенні “місячників” вилучення недоплат.

У зв'язку з тим, що за жовтень 1922 р. у місті було зібрано лише 54 % запланованої суми податків, у листопаді 150 партійних та профспілкових працівників долучилися до справи ліквідації заборгованостей [251, 1 грудня]. Аналогічні акції проводились у Москві і в наступні роки [325, с. 33; 267, 15 жовтня].

До податкової справи у місті залучалася також міліція. Вона займалась керівництвом вилучення платежів, у той час як податкове управління Мосфінвідділу здійснювало їх нарахування. Однак такий розподіл функцій між різними інстанціями давав негативний кінцевий результат. Тому у 1924 р. податкове управління позбавило міліцію її функцій та передало дану справу в компетенцію фінінспекції [323, с. 6].

Допоміжною ланкою у системі збирання податків у Москві стали домоуправління. Згідно з положенням, прийнятим у червні 1924 р. Президією Московської ради, вони мусили надавати інформацію про платників податків та предмети оподаткування [290, 15 червня].

Таким чином, протягом 1921–1922 рр. радянська держава відновила податкову систему, поклавши в її основу класовий принцип. З метою забезпечення надходження податків у повному обсязі були вжиті організаційні заходи щодо налагодження роботи фінансових органів та залучення до даної справи партійних та громадських організацій.

Нехтуючи економічними засадами формування системи податків, держава сама провокувала приховування прибутків та уникнення приватними підприємцями оподаткування. Особливо такі явища поширювалися в періоди посиленого тиску на приватників, що призводило до виникнення заборгованостей зі сплати податків. Зокрема, незначними були надходження від прибутково-майнового податку, який вважався найбільш класовим. На кінець травня 1923 р. у Москві вони становили лише 37 % від запланованої суми. Але навіть із вказаних незначних надходжень 84 % припадало на платників, що отримували прибутки від приватних та промислових підприємств [259, 9 червня].

З метою стимулювання вчасної сплати податків наприкінці 1923 р. до положення про їх вилучення були внесені пункти про нарахування пені на невчасно сплачені суми платежів [172. – № 30. – Ст. 358].

Виникнення проблеми зі сплатою податків у повному обсязі спонукає зробити висновок про те, що окремі види податків були економічно необґрунтованими, тому об'єктивно їх сплата у повному обсязі була неможливою. Законодавці мусили враховувати, що податкова система може бути ефективною в цілому для економіки лише тоді, коли суб'єкти підприємницької діяльності, здійснивши податкові платежі, мають у своєму розпорядженні кошти на розширене відтворення виробництва. Однак на даному етапі до суто економічних чинників формування системи податків додавалися ще й ідеологічні, що призводило до зловживань з боку платників-приватників. На останній обставині наголошували сучасники згадуваних процесів дослідники І. Г. Мінгулін [57, с. 127] та А. Фабричний [60, с. 42].

Існування значної кількості податків вимагало нових підходів у роботі. Начальник Центроподатку Д. І Левін, виступаючи на нараді податкових працівників у червні 1923 р., зазначав: “Якщо до сих пір наш лозунг був “вводьте нові податки”, “будуйте апарат”, то тепер ми висуваємо новий лозунг: “Використовуйте до кінця ті можливості, які приховує у собі податкова система”. Конкретизуючи завдання, він наголошував на необхідності правильного нарахування податків, підготовки податкової інспектури, яка б добре знала обов'язки кожного платника, та закликав зробити податок стимулом розвитку торгівлі та промисловості [259, 12 червня].

У контексті вищезгаданих вимог було внесено зміни до прибутково-майнового податку в листопаді 1923 р. [172. – № 26. – Ст. 296]. Змінений податок уніфікував деякі самостійні державні податки: трудовий гужовий, загальногромадянський, податок з осіб з високими прибутками та місцеві – квартирний та з осіб, що використовували домашню прислугу. Складався він з двох окремих платежів – основного прибуткового податку (класного податку) та додаткового по сукупності прибутків.

Класний податок сплачували платники, які поділялися на чотири групи (класи). До першої належали ті, що отримували прибутки від особистої праці по найму (категорія “А”), до другої – від особистої праці не по найму (категорія “Б”), до третьої – нетрудові елементи (категорія “В”) та до четвертої – юридичні особи, до яких належали акціонерні товариства, кредитні установи (категорія “Г”). Кожна з категорій платників у свою чергу поділялася на групи. Власники приватних

промислових підприємств належали до категорії “В” та поділялись на десять груп залежно від вибраного патенту. Приватних промисловців було віднесено до перших чотирьох та шостої груп. Для сплати класного податку встановлювалися тверді ставки, які диференціювалися залежно від категорії та місцевості.

Оподатковувалися також сукупні прибутки, якщо вони становили суму, більшу від визначеної положенням межі. У Москві таке оподаткування здійснювалось у разі, якщо сукупний прибуток перевищував 500 крб., для інших місцевостей гранична сума становила від 450 до 300 крб. При оподаткуванні робітників і службовців міста враховувалася сума, що перевищувала 900 крб. за півріччя [172. – № 26. – Ст. 296].

До названих двох частин прибуткового податку додавався ще й майновий. Ним оподатковувались особи (крім робітників і службовців), що володіли майном, яке не було предметом їх промислу та мало вартість більше 300 крб. на власника та кожного члена його сім’ї за умови, якщо останні не мали власних прибутків. Були визначені розряди платників майнового податку та додаткові оклади з вартості майна.

Сутність податкової політики радянської влади на даному етапі та місце в ній прибутково-майнового податку розкривала одна з публікацій у газеті “Экономическая жизнь”. Автор статті стверджував, що в податковій справі досягнуто значних успіхів, “що ще один-два повороти, і податковий прес буде загвинчено до відказу”. Він же звертав увагу на те, що прибутково-майновий податок найкраще виявив класову сутність податкової політики. На підтвердження своєї думки автор статті наводив дані про його розміри для різних соціальних груп платників Москви. Так, для робітників і службовців ставка податку коливалась у межах 0,8–1,65 % їх піврічного прибутку залежно від місячного заробітку, в той час як для представників нетрудових верств населення цей показник дорівнював 2– 25 %. Поширення даного податку на робітників і службовців автор статті не розглядав як здавання класових позицій, він пояснював такий крок тимчасовістю існування буржуазії [267, 3 січня].

Зміни до податків з метою підсилення їх фіскальної та класової ролі, а також налагодження системи збирання платежів сприяли надходженню значних сум до бюджету. За повідомленнями

Мосфінвідділу податкове завдання за березень 1924 р. було навіть перевиконане на 24 %. Причому перевиконання припадало на зрівнювальний збір та прибутковий податок, якими оподатковувалися насамперед приватні підприємці [290, 6 квітня]. Загалом за 1923/24 бюджетний рік у місті надходження від державних податків та зборів перевищили планові завдання Наркомфін у 16 % [323, с. 6].

Пряме оподаткування і надалі залишалось ефективним елементом фінансового тиску на приватних промисловців, на чому наголошував нарком юстиції Г. Я. Сокольников, виступаючи на Другій сесії ЦВК СРСР у жовтні 1924 р. Він зокрема зазначав: “Тільки пряме оподаткування є оподаткуванням класовим, оскільки при прямому оподаткуванні ми дійсно можемо провести менше оподаткування бідняка, середняка, перенести більшу вагу оподаткування на заможніші верстви. В подальшому, з покращенням фінансової організації, доведеться йти шляхом розвитку переважно прямого оподаткування” [267, 21 жовтня].

Виконуючи настанови центру, пленум Московської ради в постанові по доповіді Мосфінвідділу від 28 жовтня 1924 р. звертав увагу на необхідність вдосконалити податкову систему, покращити механізм вилучення податків, вести боротьбу із заборгованістю та перенести центр ваги оподаткування на нетрудові верстви населення [326, с. 20].

Саме з метою вилучення якнайбільше коштів з прибутків заможних верств населення було внесено зміни в Нове положення про державний прибутковий податок від 29 жовтня 1924 р. [327, ст. 195, 196]. Згідно з цим документом значно збільшувалися ставки класного податку та додаткового по сукупності прибутків і скасовувався податок на майно.

Як відомо, значне податкове навантаження стало причиною скорочення мережі приватних підприємств та автоматично зменшило чисельність платників групи “В”. Так, у Москві протягом другого півріччя 1923/24 – першого півріччя 1924/25 рр. їх кількість зменшилася з 42 474 до 33 270 осіб, однак сума прибуткового податку за вказаний період по даній групі платників зросла з 576 763 до 735 104 крб. У той же час по категоріях “А” і “Б” зміни кількості платників були прямо пропорційними змінам сум сплачуваних ними податків [50, с. 44].

Надалі кількість платників даного податку продовжувала скорочуватися. Протягом другого півріччя 1924/25 р. чисельність платників основного прибуткового податку у Москві зменшилася на

40,5 %, а прогресивного – на 37,7 %. Однак, незважаючи на вказану тенденцію, частка платників групи “В” в загальній сумі податку залишалася значною і становила у першому півріччі 1924/25 р. 68,3 %, а в другому – 60,6 % [51, с. 62–63].

Ступінь оподаткування різних категорій платників даного податку у місті демонструє співвідношення суми податку разом з 25 % місцевою надбавкою та прибутку на одного платника. Якщо у першому півріччі 1924/25 р. платники групи “В” сплачували в середньому 13,2 % прибутку, у другому – 14,9 %, то для платників групи “А” ці показники становили відповідно 1,4 та 1,5 %, а для групи “Б” – 4,3 та 4,4 % [51, с. 63].

Протягом першої половини 20-х рр., коли наростав тиск держави на приватних підприємців, окрім податків, вводились різні податкоподібні платежі. Характерним для періоду, що розглядається, було існування завищених ставок таких платежів для вказаної категорії платників та нерівні умови їх сплати. Зокрема проти заможних верств населення було застосовано одну з форм фінансового тиску – примусове розміщення державної 6 % виграшної позики. За постановою РНК від 4 вересня 1923 р. платники прибуткового податку за сукупними прибутками згідно 16 розрядною шкалою його сплати мусили придбати певну кількість облігацій. Додатково викуповувались облігації платниками майнового податку за аналогічною схемою. Власники промислових підприємств перш ніж придбати патент на право організації виробництва, повинні були викупити облігації. Причому ці облігації, на відміну від тих, що отримували робітники та службовці, мали позначку “не підлягають прийманню в заставу і не можуть котуватися на біржі” [172. – № 14. – Ст. 177].

Протягом жовтня 1923 р. у Московській губернії сума від реалізації виграшної позики становила 1 976 636 зол. крб. за номіналом, з якої на Москву припадало 1 659 490 зол. крб. Реалізація позики здійснювалась серед заможних прошарків населення добровільно, в рахунок заробітної плати та примусово. Останній спосіб давав найбільші надходження в губернії і становив 1 558 375 зол. крб. [328, с. 48].

Вдруге 6 % виграшну позику було примусово розміщено після виходу декрету від 16 квітня 1924 р. [36, с. 61]. Слід зазначити, що в період примусового застосування даного платежу (1923–1925 рр.), надходження від приватника становили 14 % усієї суми

оподаткування [329, с. 43]. Таким чином, реалізація облігацій давала як фіскальний ефект, так і виконувала функції обмеження накопичень у приватному секторі.

Держава вдавалася не лише до прямого оподаткування. У роки непу використовували таку форму непрямих податків, як акцизи. Їх поширили на предмети розкоші та окремі предмети широкого вжитку. Починаючи з 9 серпня 1921 р., коли було введено акциз на виноградне вино, поступово його ввели на тютюнові вироби, сірники, пиво, мінеральні води, сіль спирт, нафтопродукти та гільзи для курців тютюну. За рішенням XI з'їзду РКП(б) робітникам і службовцям компенсувалися суми сплачених акцизів у вигляді підвищення заробітної плати, в той час як представники заможних верств населення сплачували їх у повному обсязі, що відповідало класовому принципу впровадження податків [324, с. 306].

Приватні підприємства, які виробляли підакцизну продукцію, мали сплачувати акцизи відразу після її випуску до реалізації, державні ж мали подовжені строки сплати [99, с. 89]. Держава тримала під контролем справу сплати акцизів, адже вони давали значні надходження до бюджету. На кінець 1923 р. даний податок становив 54,3 % надходжень до бюджету. За сплатою заборгованостей по акцизах слідувала інспекція з непрямих податків, за несвоєчасну сплату яких передбачався арешт товарів, а у випадках неодноразової несплати – кримінальна відповідальність за статтю 79 Кримінального кодексу РСФРР [330, с. 8–9].

До непрямих податків також належали канцелярський збір, запроваджений 20 лютого 1922 р., та гербовий збір, який почали вилучати з 1 березня того ж року [178, с. 216–220, 258].

Кризові явища в економіці, які виникли наприкінці 1924 – на початку 1925 рр. змусили переглянути окремі напрямки податкової політики. Роблячи кроки назустріч приватнику, радянська держава впровадила пільгове оподаткування кустарно-ремісничої промисловості, скасувала податкові надбавки до місцевих бюджетів для підприємств, що виготовляли дефіцитну продукцію, знизила ставки квартирного податку та орендну плату, скасувала обов'язкову вибірку облігацій державної позики.

Незважаючи на вказані заходи, в 1925 р. продовжувалося розширення мережі податкових платежів. Зокрема 6 листопада 1925 р.

було введено військовий податок для представників нетрудових елементів, які не призивалися на службу в лави Червоної армії, а були зараховані в тилове ополчення. Даний податок сплачувався чоловіками у віці від 21 до 40 років і становив 25 % від прибуткового податку [84, с. 255].

У Москві протягом 1926/27 р. середня ставка військового податку на одного платника, який отримував прибутки від промислової діяльності, становила 621 крб. [76, с. 62], а в 1927/28 р. його середня ставка для усіх категорій платників дорівнювала 270 крб. [331, арк. 16]. Отже, в місті військовий податок був значним фінансовим навантаженням саме для приватних промисловців.

“Податкова весна” 1925 р. певною мірою позитивно вплинула на приватну промисловість. Зокрема, в 1925/26 р. дрібні підприємства Москви збільшили свої обіги на 29,7 % порівняно з 1924/25 р., а великі – на 1,7 %, хоча середні скоротили їх на 26,6 % [331, арк. 11]. Остання обставина частково була зумовлена подрібненням окремих середніх підприємств та переходом їх у зв’язку з цим до розряду дрібних або кустарних, або ж створення на їх базі кооперативів, що надавало пільги в оподаткуванні.

Але період застосування податкових пільг тривав недовго. Починаючи з середини 1926 р. податкова система модифікувалась у бік збільшення фінансового навантаження на платників, особливо на приватних промисловців. 18 червня 1926 р. було введено тимчасовий податок на надприбутки [332, ст. 307], який з 1927 р. став постійним [333, ст. 273].

По РСФРР у 1927 р. даним податком було охоплено 850 приватних промисловців, що становило 6 % їх загальної кількості. 29,2 % суми податку припадало на Москву та Московську губернію, що дає підстави стверджувати про існування досить потужного приватного сектору столиці та регіону, промисловим центром якого вона була [74, с. 37, 39]. У місті протягом 1927/28 р. середній розмір податку на надприбутки на одного платника становив 741 крб. [331, арк. 16].

У 1926 р. зазнав змін промисловий податок, у результаті чого значно збільшувались його ставки [334, ст. 484]. Унаслідок таких дій держави у Москві обіги підприємств у приватному секторі почали скорочуватись, протягом 1926/27 р. вони зменшилися на 17 %, в той час

як податки лише на 4 % [326, с. 21]. Загалом по країні лише за 1927 р. податки на приватний капітал зросли на 40 % [60, с. 11].

Збільшення податкового навантаження призвело до ситуації, коли серед платників прибуткового податку групи "В" приватні промисловці становили 15,4 %, а їх частка в сумі податку даної категорії платників – 20,1 % [76, с. 60]. У цілому по Москві сума прибуткового податку становила 25,3 % прибутку підприємця [75, с.72]. Показовим був також той факт, що зі збільшенням ставки даного податку збільшувався відсоток сплати запланованої суми. Так, протягом 1925/26–1927/28 рр. надходження від сплати податку збільшилися з 71,5 до 97 % нарахованої суми [331, арк. 17], що дає підстави стверджувати про застосування і адміністративних методів його вилучення.

Наступними роками практика посилення податкового тиску на приватних підприємців продовжувалася. У січні 1928 р. були внесені зміни до прибуткового податку, в результаті чого ставки платежів для приватних підприємців зросли в середньому на 12–13 %, вводилася система авансів у розмірі 75 % окладу попереднього року [335, ст. 1, 2; 336, ст. 315; 337, 5 січня].

10 серпня 1928 р. ЦВК та РНК СРСР затвердили нове Положення про промисловий податок, яким скасовувався патентний збір та встановлювалось оподаткування податком за обігами поточного року [338, ст. 442, 443].

З 1929 р. були збільшені ставки військового податку до 50 % окладу прибуткового податку, якщо прибуток становив не більше 1 800 крб. на рік. У разі, коли річний прибуток перевищував 3 000 крб., ставка податку дорівнювала 100 % [84, с. 270].

Значне посилення податкового тиску спонукало державу вживати додаткових заходів, спрямованих на вилучення платежів у повному обсязі. Попередженням зловживань у сфері оподаткування займалися фінансові органи. У Москві протягом 1928/29 р. було здійснено обстеження роботи податкових дільниць та їх інспекторів. Члени фінансової та кооперативної секцій Московської Ради провели роботу по виявленню незаконного використання пільг при оподаткуванні, в результаті чого 129 кооперативів та 399 кустарних та ремісничих закладів були їх позбавлені [308, арк. 16, 17]. У листопаді 1929 р. фінансові інспектори отримали розпорядження Мосфінвідділу про необхідність організації заходів щодо виявлення незаконної діяльності

приватного капіталу з метою правильного нарахування сум податків. Пропонувалося до цієї справи залучати місцеві органи влади та громадські організації [339, арк. 1, 2, 3, 44, 61].

Вирішуючи проблему збирання податків, фінансові органи співпрацювали з органами ОДПУ та Московським кримінальним розшуком. Отримуючи від Мосфінвідділу списки неплатників податків, названі структури вдавалися до закриття та опечатання підприємств-боржників, заводили кримінальні справи проти їх власників [340, арк. 21–36].

У поле зору силових органів потрапляли фінансові працівники, які сприяли зловживанням у справі оподаткування. Протягом 1926/27 р. у Москві було виявлено 52 таких випадки. Так, фінінспектора однієї з податкових діляниць Краснопресненського району столиці було притягнуто до відповідальності за сприяння власникам пекарень в отриманні патентів, які не відповідали розмірам цих підприємств [341, арк. 15, 18, 25].

Отже, податковий тиск разом з іншими чинниками призвели до того, що приватні промисловці згортали свої підприємства або ж змінювали їх виробничий статус. У результаті відбувалося скорочення як чисельності закладів, так і прибутків власників. У Москві в 1928/29 р. кількість промислових об'єктів зменшилася на 61 % порівняно з попереднім господарським роком, а прибутки – на 36,1 % [75, с. 73–74]. Зазначене падіння показників призвело до зменшення податкових надходжень, зокрема від прибуткового податку. Якщо в 1927/28 р. приватні промисловці міста сплатили 4 297 800 крб. податку, то в 1928/29 р. – 2 805 200 крб. [75, с. 75].

XVI Московська губернська фінансова нарада, яка відбулася наприкінці червня 1928 р., відзначала, що стрімке скорочення приватнокапіталістичного сектору призвело до зменшення прибуткової частини бюджету міста на 6–7 млн. крб., в той час як державна промисловість та кооперація не могли компенсувати скорочення вказаних надходжень. Показовим є той факт, що для вирішення проблеми нарада пропонувала переглянути та скоротити пільги державним та кооперативним організаціям, будь-які кроки назустріч приватному сектору вже не розглядались [342, с. 24–25].

Недостатньо сприяла розвитку приватної промисловості і кредитна система. У 20-ті рр. функціонували три розрізнені грошові ринки.

Перший з них являв собою ринок державного капіталу, складовими якого були Державний банк та низка спеціалізованих банків, які обслуговували різні галузі народного господарства. Другий ринок капіталів був організованим приватним і складався із сукупності товариств взаємного кредиту (ТБК), акціонерних банків та позиково-заощаджувальних товариств. Третій – вільний (приватний) грошовий ринок. Приватні промисловці в тією чи іншою мірою використовували всі три грошові ринки.

У Москві у жовтні 1922 р. було створено відділення Держбанку, а в листопаді – Московську контору Держбанку. Цього ж року з дозволу уряду в місті почали діяти Промисловий і Кооперативний банки. З метою кредитування місцевої промисловості, житлового будівництва та комунального господарства за рішенням Московської ради розпочав свою роботу Московський міський банк (Мосміськбанк). Найбільші обсяги кредитів приватній промисловості Москви надавала Московська контора Держбанку [109, с. 266].

У роки непу кредитування приватного сектору економіки зазнавало змін, пов'язаних з напрямком загальної політики держави щодо приватного капіталу. На початковому етапі розвитку державних кредитних установ, до грошової реформи, кредитування приватного капіталу відіграло відносно більшу роль, ніж у подальшому. Вказана тенденція зумовлювалася тим, що на цьому етапі кредитні установи не мали на меті обмежити кредитування приватного капіталу, а шукали насамперед кредитоспроможного клієнта [343, с. 171].

Однак банки не могли не враховувати офіційної позиції щодо принципів кредитування приватної промисловості, яка зводилася до того, що остання може бути підтримана лише у певних межах з переважанням обігового, а не капітального кредиту [345, с. 148; 346, с. 31]. Найбільші суми кредитів отримувала велика державна промисловість, а приватний її сектор кредитувався за залишковим принципом. Так, у Московській конторі Держбанку на 1 травня 1922 р. державні підприємства отримали кредити на загальну суму 837,6 млн. крб., кооперативні – 440,3 млн. крб. та приватні – 27,9 млн. крб. Із вказаної загальної суми наданих приватним підприємцям кредитів вони отримали 0,1 млн. крб. у вигляді промислових позик, 2,9 млн. крб. – за обліком векселів та 18,1 млн. крб. товарного кредиту [344, арк. 7].

Кредити відкривалися підприємствам після вивчення їх діяльності та визначення ступеня кредитоспроможності. З метою організації такої роботи у 1922 р. було створене Перше Російське товариство з надання довідок про кредитоспроможність (Кредитбюро) [85, с. 92]. Банківські кредити надавалися таким підприємствам, економічне та фінансове становище яких не викликало сумнівів та які провадили правильне діловодство. У результаті позичальниками банків ставали в першу чергу великі приватні підприємства, в той час як для значної кількості дрібних та середніх промислових закладів державний кредит був недоступним.

Приватні промисловці частіше, ніж інші позичальники, отримували відмови у наданні їм кредитів. У березні 1922 р. із 37 потенційних позичальників Московської контори Держбанку, яким відмовили у кредитуванні 15, були приватними промисловцями [344, арк. 71].

У менших обсягах задовольнявся попит приватників на кредити порівняно з іншими позичальниками. Зокрема, у згаданій вище кредитній установі у 1922 р. приватні промисловці отримали 68 % затребуваної ними суми, в той час як для державних підприємств даний показник становив 78,5 %, а для промислової та виробничої кооперації – 100 %. Додаткові позики надавалися лише позичальникам державно-кооперативного сектору промисловості [344, арк. 12 зв., 14].

Враховуючи соціальну приналежність клієнтів, банки встановлювали обліково-позикові ставки. У Держбанку протягом перших місяців після його створення вони становили 8 % за місяць для державних підприємств, 10 % – для кооперації та 12 % – для приватних фірм і осіб [85, с. 91].

Наступними роками диференційований (класовий) підхід при визначенні відсоткових ставок за кредит зберігався. Так, за перше півріччя 1924/25 р. у Держбанку відсоткова ставка з обліку векселів для клієнтів державно-кооперативного сектору становила 8–10 % річних залежно від строку векселів, а для приватників – 10–12 %. Різнилися відсоткові ставки у згаданому банку і при наданні товарних позик. Їх розмір для державних та кооперативних установ становив 9 %, а для приватних – 11 % [282, 8 серпня].

Варто також додати, що приватні підприємці отримували значно менші терміни кредитування, ніж клієнти державно-кооперативного сектору. На початковому етапі непу приватники отримували позики на

термін від 30 до 40 днів, у той час як позичальники усупільненого сектору – від 3 до 6 місяців [154, с. 66].

Як вже зазначалося, розміри кредитування приватної промисловості залежали від загальної політики держави щодо приватного підприємництва. Криза збуту осені 1923 р. сприяла внесенню планового принципу в справу надання позик підприємцям. Керівництво країни, будучи занепокоєним збільшенням приватного капіталу в товарообігу країни, вдалося до зменшення обсягів його кредитування. У результаті з листопада 1923 р. почала зменшуватися заборгованість приватників банкам. За даними фінансової інспекції НК РСІ СРСР, заборгованість приватної клієнтури чотирьом московським кредитним установам (Правлінню Держбанку, Промислового банку, Російському комерційному банку, Мосміськбанку та Московській конторі Держбанку) зменшилася з 15 млн. крб. на жовтень 1923 р. до 10 млн. крб. на березень 1924 р. Зокрема по Московській конторі Держбанку кредити приватній клієнтурі знизилися з 21,5 % загальної суми кредитів у 1922/23 р. до 8 % у лютому 1924 р. [261, 4 червня]. У грудні 1924 р. кредитування приватних фірм і осіб у Мосміськбанку становило лише 0,5 % усієї заборгованості [347, с. 150].

Варто враховувати, що незначні обсяги кредитування приватного сектору економіки не були економічно обґрунтованими, про що попереджали вчені-фінансисти С. Г. Чалхушян, А. О. Соколов, Є. С. Лур'є, С. Т. Кістенюв. У лютому 1926 р. на засіданні секції грошового обігу та кредиту Інституту економічних досліджень вони наголошували на доцільності розширення кредитування приватної клієнтури. Пояснюючи свою точку зору, науковці стверджували, що значно швидший обіг капіталу в приватному секторі порівняно з кооперативним дозволив би зменшувати загальні обсяги кредитування та успішно долати інфляцію, спричинену "кредитним протекціонізмом" усупільненого сектору [268, 14 лютого]. Нехтуючи думкою фахівців, держава і надалі ставила приватника у невідповідні умови в справі фінансування, лобіюючи при цьому інтереси державно-кооперативного сектору.

На розміри кредитування приватної промисловості негативно впливали заходи, спрямовані на подолання інфляції. Так, розширення сфери кредитування та грошова емісія 1925 р. змінились у 1926 р. кредитною рестрикцією – скороченням позик та маси грошей в обігу. Як наслідок, у грудні 1926 р. по Московській конторі Держбанку,

Промбанку та Мосміськбанку кредитування приватного капіталу становило лише 1 % загальної суми наданих кредитів [284, 30 грудня].

Будучи обмеженими в отриманні кредитів, приватні промисловці вдавалися до незаконних дій у даній справі. Використовуючи особисті зв'язки та підкуп працівників банків, вони домагалися пролонгації строків кредитів та приймання банками векселів зі значними строками платежів. Такі випадки у 1927 р. були зафіксовані у Сухаревському, Бауманському та Арбатському агентствах Держбанку Москви [78, с. 67].

Всупереч існуючим правилам приватні промисловці вдавалися до отримання кредитів поза межами міст та районів розташування промислових об'єктів, власниками або користувачами яких вони були. Так, кредитування одного з приватних чавуноливарних заводів, розташованого в Москві на Благущі, здійснювалося не в Преображенському агентстві Держбанку, до якого територіально належало підприємство, а в Центральному агентстві Мосміськбанку [78, с. 66].

Незаконним також було отримання приватниками кредитів у кількох банках: в одному випадку за назвою підприємства, а в іншому – за прізвищем його власника. У 1927 р. в Москві громадянин Ц-х кредитувався у Замоскворіцькому агентстві Держбанку за своїм прізвищем, а в Замоскворіцькому відділенні Мосміськбанку – за назвою своєї фірми “М-го” [78, с. 66].

Оскільки держава не могла в достатніх обсягах кредитувати приватних підприємців, вона змушена була дозволити формування організованого приватного кредиту. Цим самим можна було запобігти розвитку стихійного ринку фінансів.

У другій половині 1922 р. почали створюватися товариства взаємного кредиту (ТВК), які відігравали значну роль саме у кредитуванні міської приватної промисловості. У Москві з дозволу уряду виникли Перше Московське ТВК, Торговельно-промислове, Облікове, Комерційне, ТВК середньої і дрібної промисловості та ТВК будівельної промисловості [124, с. 8]. Діяльність даних установ мала місцевий характер і тому могла успішно контролюватися державно-фінансовими органами.

Кошти ТВК формувались із позик у державних кредитних установах, а також внесків і поточних рахунків приватних осіб. Протягом усього періоду існування даних товариств обсяги їх власних коштів були

меншими від сум позик у різних кредитних установах, що зумовлювало певну залежність від останніх. У Москві на 1 жовтня 1923 р. внески та поточні рахунки членів ТВК становили 39 % їх балансу, а решта припадала на позики [79, с.43].

Значну частину позик столичні ТВК отримували у Держбанку. На 1 вересня 1924 р. їх сума становила 63,4 %, решту надавали інші кредитні установи [79, с. 43]. Варто зауважити, що московські ТВК, на відміну від інших, отримували найбільші суми позик від Держбанку. На 1 квітня 1926 р. він надав позик ТВК на загальну суму 15,8 млн. крб., з якої 7,8 млн. крб. отримали ТВК столиці, що давало їм змогу здійснювати великі за обсягом операції [343, с. 175].

Як уже зазначалося, наступ держави на приватний капітал, що активізувався восени 1923 р., супроводжувався зменшенням державного кредитування приватної промисловості. Ця тенденція призвела до домінування на грошовому ринку приватників системи ТВК. Так, на 1 жовтня 1925 р. у Москві питома вага ТВК у кредитуванні приватної клієнтури становила 46,1 %, Московської контори Держбанку – 27,5 %, Мосміськбанку – 10,2 % [80, с. 93]. У даний період спостерігалось збільшення поточних рахунків у московських ТВК. За 1924/25 р. вони зросли з 2,7 млн. крб. до 8,8 млн. крб. [343, с. 175].

Хоча ТВК відігравали помітну роль у кредитуванні приватних підприємців, все ж вони не могли повністю задовольнити потреби останніх у наданні позик. У 1923 р. відсоток задоволення ТВК кредитних потреб клієнтури коливався в межах 25–50 % [79, с. 45].

ТВК могли здійснювати як кредитні, так і товарно-комісійні операції та операції з цінними паперами і валютою. На початку 1923/24 р. переважною формою кредитування у столичних товариствах був товарний кредит, який становив 57,1 % загальної суми кредитів. На кінець вказаного року ситуація змінилась, і на перше місце вийшов вексельний кредит, який становив 57,3 %, однак досить значною залишалася частка товарного кредиту – 41,6 %. На відміну від столичних ТВК, у провінційних переважав вексельний кредит, частка якого дорівнювала 71,2 – 84,7 % [79, с. 44].

Важливим є питання щодо клієнтури ТВК. У московських товариствах при загальній заборгованості по вексельному кредиту у розмірі 6,3 млн. крб. на 1 квітня 1926 р. 37,7 % припадало на промисловців, 22,3 % – на оптовиків, 10,8 % – на роздрібних торговців, а решту склали державні органи – 4,7 %, кооперація – 5 %, кустарі та

ремісники – 4,8 % та інша клієнтура [343, с. 176–177]. У товарно-позикових операціях столичних ТВК найбільшу роль відігравали промисловці, частка яких у 1926 р. становила 51,2 % [343, с. 177]. Загалом у 1927 р. вони отримали 65 % коштів, наданих за обліково-позиковими операціями [81, с. 1].

Наведені дані свідчать, що приватні промисловці Москви досить активно використовували кошти ТВК для своєї підприємницької діяльності. Водночас їх поточні рахунки у 1926 р. становили лише 8,9 % усіх поточних рахунків. Найбільша ж частка останніх припадала на осіб, які тримали кошти в ТВК, не будучи пов'язаними ані з промисловістю, ані з торгівлею [343, с. 177]. Дана обставина дозволяє стверджувати, що система ТВК була також ефективним засобом залучення приватних коштів у приватну промисловість.

Значну роль у діяльності ТВК відігравали товарно-комісійні операції, з яких 13,5 % становили операції з приватними промисловцями. Зазвичай товарно-комісійні угоди укладались із незначною кількістю клієнтів, що свідчило про підтримку товариствами представників великого бізнесу.

Як вже зазначалося, з кінця 1926 р. радянська держава взяла курс на витіснення приватного капіталу з економіки країни. Даному процесу сприяло реформування кредитної системи, здійснене протягом 1927–1929 рр. У результаті Держбанк отримав право оперативного управління усією банківською системою країни, що призвело до позбавлення банків самостійності; господарські одиниці прикріплювалися до певного банку; створювалися строго адресні кредитні плани [348, с. 66–67]. Таким чином, банківське кредитування перетворилось у різновид державного планового фінансування, яке не спрямовувалося на стимулювання розвитку приватного підприємництва у промисловості.

Курс держави на згорання приватної торгівлі спричинив обмеження товарно-комісійних операцій ТВК. У результаті перевірок окремі з них були звинувачені у спекулятивній діяльності і закриті. У Москві наприкінці 1926 р. за результатами перевірок, проведених валютним управлінням НКФ РСФРР, були закриті ТВК середньої і дрібної промисловості та товариство будівельної промисловості [284, 24 листопада]. Окремі ТВК у результаті здійснюваних ними операцій зазнавали значних збитків і самі змушені були припинити свою діяльність.

У ході масштабного наступу на приватний капітал протягом 1927–1928 рр. у столиці були ліквідовані найбільші ТВК – Перше Московське та Торговельно-промислове. Їх керівництво звинуватили у спекулятивній діяльності та отриманні великих державних кредитів шляхом дачі хабарів працівникам НКФ та Держбанку, у наданні великим приватним підприємцям значних сум коштів товариств. Усіх підсудних Верховний Суд звинуватив в “економічній контрреволюції” [307, 26 лютого, 20 березня].

Таким чином, ліквідувавши московські ТВК, держава позбавила приватних промисловців суттєвої фінансової підтримки, що стало однією з причин згорання приватної промисловості міста.

Маючи обмежені можливості в отриманні державних кредитів та позик у ТВК, приватник звертався до послуг вільного грошового ринку. Вартість приватного кредиту була вищою, ніж в інших кредитних установах і залежала від загальної політики кредитування приватного сектору економіки та адміністративних заходів, що спрямовувалися на регулювання вільного грошового ринку.

У Москві протягом березня–квітня 1923 р. приватний дисконт становив 12–18 %. Надалі він знижувався до 6–10 % у другій половині 1924 р. [349, с. 134] та до 4–5 % влітку 1925 р. З листопада 1925 р. ставки за кредит на вільному грошовому ринку почали збільшуватись і в середині 1926 р. досягли 8–10 % [343, с. 180].

З метою боротьби з приватним тіншовим кредитним ринком держава застосовувала переважно адміністративно-репресивні методи, що призводило до значного збільшення дисконтного відсотка та переходу лихварів у підпілля. Однак в умовах недостатнього кредитування приватного промислового сектору, особливо дрібної та кустарно-ремісничої промисловості, вільний грошовий ринок продовжував функціонувати.

Таким чином, у роки непу одним із основних засобів обмеження підприємницької діяльності приватних промисловців стала податкова система. В її основу було покладено класовий принцип, що забезпечувало значну частку надходжень від приватного сектору, яка не була пропорційною його частці в економіці країни. Значного податкового навантаження підприємці зазнавали як від державних податків, так і від місцевих. У даний період спостерігалось дооподаткування приватних промисловців та створення податкових пільг

для підприємств державно-кооперативного сектору. Нехтування економічними чинниками та надання переваги політичним і тактичним при визначенні розмірів податків призводило до скорочення виробництва приватних підприємств та намагання приватників обійти законодавство. У результаті податки не виконували стимулювальної функції щодо приватної промисловості, а лише забезпечували фіскальні надходження. У плані оподаткування Москва вирізнялася з-поміж інших регіонів вищими ставками податків, що сприяло скороченню приватного сектору столиці.

Період непу також позначився недостатнім залученням приватної промисловості у кредитний обіг. Даний сектор економіки недостатньо кредитувався як державними, так і приватними кредитними установами. Варто зазначити, що московські приватні промисловці мали змогу отримувати більші за обсягами суми кредитів, ніж приватники інших регіонів країни, оскільки в Москві концентрувалися значні фінансові потоки. Невигідною для приватних підприємців була вартість державних кредитів, яка визначалася за класовим принципом і була досить високою на приватному грошовому ринку. Політика держави на згортання приватного сектору економіки не сприяла виведенню приватних коштів з “тіні” та залученню їх у виробництво.

ВИСНОВКИ

Нова економічна політика, запропонована більшовиками на початку 1921 р., була викликана провалом попереднього економічного курсу. За допомогою “воєнного комунізму”, намагалися втілити в життя якнайшвидшими темпами ідеї комунізму. Однак у результаті нехтування економічними законами розпочався занепад та хаос у господарстві країни.

Специфічними виявились у даний період процеси в економіці Москви – промислового центру держави та регіону. Розпочата більшовиками націоналізація призвела до одержавлення великих промислових об’єктів, хоча значна частина середніх і дрібних підприємств, що переважали у структурі промисловості міста, залишались у приватній власності. Спроба радянського керівництва наприкінці 1920 р. націоналізувати усю промисловість була невдалою.

Економічна криза доповнилася на початку 1921 р. політичною та соціальною, що змусило керівництво більшовицької правлячої партії вдатися до часткової лібералізації економічного життя. З метою збереження влади та виведення економіки з глибокої кризи більшовицьке керівництво змушене було погодитися з необхідністю залучення приватної ініціативи у промисловість. Пріоритетними в період непу стали приватно-орендна та приватновласницька організаційно-господарські форми промисловості. Держава більше була зацікавлена у використанні орендних відносин, оскільки при цьому вона залишалася власником орендованого підприємства. Однак наявність значної кількості дрібних та кустарно-ремісничих промислових закладів, особливо у господарстві Москви, спонукала визнати доцільність функціонування приватновласницької форми промисловості.

Процес формування приватного промислового сектору в період непу мав регіональні відмінності, які залежали від економічних, політичних та інших особливостей території. Москва як цілісна господарська одиниця відрізнялася галузевим розмаїттям промисловості з переважанням виробництв легкої промисловості. Дана обставина зумовила порівняно незначну зацікавленість держави даними підприємствами та сприяла передачі їх в орендне користування та приватну власність.

На роботу приватних підприємств міста впливала їх залежність від великих фабрик і заводів, що належали державі, а також монополізм останньої на окремі види сировини та палива, що були привозними.

Процес формування приватного сектору промисловості Москви залежав також від статусу Москви як адміністративного центру країни і регіону, де знаходилися господарські, фінансові установи та контролюючі органи. У зв'язку з цим у місті концентрувалася значна кількість радянських чиновників, які пильно контролювали діяльність приватників. Водночас розгалужена бюрократична система сприяла виникненню хабарництва, за допомогою якого підприємці вирішували окремі виробничі питання.

Проголошуючи нову економічну політику, більшовицька партія не мала концепції подальшого економічного розвитку країни. Тому здійснювані заходи, в тому числі і в промисловості, мали імпровізаційний характер, іноді були суперечливими. До складнощів процесу формування приватного промислового сектору Москви можна віднести питання оренди підприємств, постачання приватників сировиною, напівфабрикатами та паливом, збуту готової продукції.

Приватне підприємництво, кінцевою метою якого є отримання прибутку, може розвиватися лише в тому випадку, коли його діяльність сприяє розширеному відтворенню виробництва. Процеси у приватно-орендному секторі промисловості Москви продемонстрували економічну недоцільність вкладання коштів у підприємства даної групи, оскільки орендна плата, терміни оренди та диктат з боку держави щодо виду та обсягів продукції унеможлилювали забезпечення ефективного виробництва. Тому приватно-орендна форма промисловості не набула в означений період поширення.

Іншою проблемою стало використання приватної ініціативи у сфері дрібної та кустарної промисловості. В умовах дестабілізації економіки, обмеження фінансових ресурсів саме дрібне виробництво характеризувалося швидкою окупністю витрат, здатністю створювати конкурентне середовище, послаблювати монополізм, насичувати ринок товарами, а також створювати додаткові робочі місця. Незалежне існування дрібного приватного підприємництва непокоїло більшовиків, які намагались усі складові економічної системи поставити під контроль держави. Ефективним засобом підпорядкування даного сектору промисловості стало створення виробничих кооперативів, вступ до яких обмежував підприємницьку ініціативу. Процес кооперування дрібних

виробників здійснювався повільно, про що свідчить приклад Москви. У дрібній промисловості продовжував домінувати приватний сектор.

Реформування економіки на ринкових засадах у період непу не супроводжувалося зміною політичної доктрини. Незмінним залишалося положення програми правлячої більшовицької партії про завдання експропріювати буржуазію та усупільнити засоби виробництва. Тому паралельно з допущенням приватного підприємництва у промисловість здійснювався жорсткий контроль за його діяльністю та створювалися нерівні умови функціонування порівняно з державно-кооперативним сектором.

Приватні підприємці утискалися у питаннях закупівлі сировини та палива, збуту готової продукції, а також при визначенні тарифів на транспортні послуги. Економічно необґрунтованою була встановлена в роки непу орендна плата, маловигідними для приватних орендарів стали умови орендних договорів. Для сектору дрібного та кустарно-ремісничого виробництва штучно створювалися перешкоди для організації виробництва, які змушували виробників вступати в кооперативи, контрольовані державою. Унеможливлювало ефективну діяльність приватного сектору промисловості постійне розширення пільг для державно-кооперативного сектору.

Малосприятливі умови виробничої діяльності спонукали підприємців до формування замкненої системи приватного виробництва та збуту продукції, що унеможливлювало створення повноцінного конкурентного середовища.

Незважаючи на несприятливі умови ведення справи, приватні промисловці Москви досить часто успішно конкурували з іншими контрагентами на споживчому ринку, засвідчуючи більшу ефективність виробництва, організованого на приватній основі.

В умовах тиску з боку держави промисловці відмовлялися вкладати кошти у розвиток основних фондів, що призвело у другій половині 20-х рр. до їх зношення та неможливості організувати максимально ефективну роботу підприємств. Приватники не розширювали свої виробництва, а лише підтримували в таких масштабах, які дозволяли за необхідності швидко їх згорнути.

У роки непу було використано класовий підхід при розробці соціальної політики. Приватні промисловці, які були віднесені до категорії “нетрудовий елемент”, за підвищеними тарифами сплачували

за житло та комунальні послуги, у них вилучали надлишки житлової площі.

Ефективним засобом тиску на приватних промисловців була політика у сфері оподаткування, яка також формувалася за класовим принципом. Негативно позначалися на роботі приватних підприємств високі ставки податків, постійні зміни податкового законодавства, а також окремі види податків, які визначалися лише для фізичних та юридичних осіб, що належали до капіталістичних елементів. Вилучаючи за допомогою податків значні кошти з прибутків промисловців, держава позбавляла їх можливості здійснювати розширене відтворення. У результаті податки не виконували своєї основної функції – стимулювання розвитку приватної промисловості.

Класовий підхід було використано при формуванні державної кредитної політики, про що свідчили значно менші обсяги кредитів, терміни, на які вони надавалися приватним промисловцям, та відсоткові ставки. Оскільки приватний капітал не завоював міцних позицій у промисловості і торгівлі, він був неспроможний створити незалежну банківську систему. ТВК повністю залежали від Держбанку, маючи у своєму розпорядженні незначні власні кошти. Вільний тіньовий грошовий ринок пропонував кредити під високі відсотки та зазнавав переслідувань з боку держави.

Курс на форсовану індустріалізацію підштовхнув радянське керівництво до переходу у наступ на приватний сектор промисловості з метою його остаточного згортання. Приватні підприємства були одержавлені, хоча в умовах, що склалися наприкінці 20-х рр., використання ініціативи та підприємливості непманів, їх здатність маневрувати у складних економічних ситуаціях могло сприяти вирішенню багатьох проблем.

Відсутність гарантій приватної власності, політичних та соціальних прав, посилення тиску з боку держави змусили приватний капітал відмовитись від участі у виробництві. У результаті була втрачена можливість за допомогою приватних промисловців налагодити ефективну роботу тих галузей, які насичували ринок товарами широкого вжитку, наповнювати бюджет за допомогою податкових надходжень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ковальченко, И. Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований. Заметки и размышления о новых подходах / И. Д. Ковальченко // Новая и новейшая история. – 1995. – № 1. – С. 3–33.
2. Могильницкий Б. Г. Методология истории в системе университетского образования / Б. Г. Могильницкий // Новая и новейшая история. – 2003. – № 6. – С. 3–17.
3. Ровинский Р. Е. Синергетика и процессы развития сложных систем / Р. Е. Ровинский // Вопросы философии. – 2006. – № 2. – С. 162–169.
4. Сушко О. О. Особливості висвітлення приватного підприємництва в історико-економічній літературі 20-х рр. ХХ ст. / О. О. Сушко // Український історичний журнал. – 2002. – № 4. – С. 34–48.
5. Ленін В. І. На боротьбу з паливною кризою. Циркулярний лист до партійних організацій // В. І. Ленін. Повне збір. тв. – Т. 39. – С. 287–290.
6. Ленін В. І. Засідання Комуністичної фракції ВЦРПС 11 квітня 1921 р. // В. І. Ленін. Повне збір. тв. – Т. 43. – С. 147–178.
7. Ленін В. І. Про продовольчий податок (Значення нової політики і її умови) // В. І. Ленін. Повне збір. тв. – Т. 43. – С. 187–224.
8. Ленін В. І. Наказ від РПО (Ради Праці і Оборони) місцевим радянським установам. Проект // В. І. Ленін. Повне збір. тв. – Т. 43. – С. 245–269.
9. Ленін В. І. X Всеросійська конференція РКП(б) 26–28 травня 1921 р. Доповідь про продовольчий податок 26 травня // В. І. Ленін. Повне збір. тв. – Т. 43. – С. 273–316.
10. Ленін В. І. Нова економічна політика і завдання політосвіт. Доповідь на II Всеросійському з'їзді політосвіт 17 жовтня // В. І. Ленін. Повне збір. тв. – Т. 44. – С. 147–166.
11. Ленін В. І. VII Московська губпартконференція 29–31 жовтня 1921 р. // В. І. Ленін. Повне збір. тв. – Т. 44. – С. 183–210.
12. Ленін В. І. Про завдання Наркомюсту в умовах нової економічної політики. Лист Д. І. Курському. 20 лютого // В. І. Ленін. Повне збір. тв. – Т. 44. – С. 380–384.
13. Ленін В. І. Лист до Л. Б. Каменєва, 3 березня // В. І. Ленін. Повне збір. тв. – Т. 44. – С. 411–414.

14. Ленін В. І. XI з'їзд РКП(б) 27 березня-2 квітня 1922 р. Політичний звіт Центрального Комітету РКП(б) 27 березня // В. І. Ленін. Повне збір. тв. – Т. 45. – С. 65–109.
15. Ленін В. І. IV Конгрес Комуністичного Інтернаціоналу. 5 листопада–5 грудня // В. І. Ленін. Повне збір. тв. – Т. 45. – С. 263–281.
16. Ленін В. І. Про кооперацію // В. І. Ленін. Повне збір. тв. – Т. 45. – С. 351–358.
17. Бухарин Н. І. Избранные произведения / Н. И. Бухарин. – М. : Политиздат, 1988. – XII, 499 с.
18. Рыков А. И. Избранные произведения / А.И. Рыков. – М. : Экономика, 1990. – 495 с.
19. Архив Троцкого. Коммунистическая оппозиция в СССР. 1923–1927. – Б.М. : ТЕРРА – TERRA, 1990. – Т. 3. – 256 с.
20. Преображенский Е. А. Основной закон социалистического накопления // Е. А. Преображенский, Н. И. Бухарин. Пути развития: дискуссии 20-х годов. – Л., 1990. – С. 53–130.
21. Сталін Й. В. XIV з'їзд ВКП(б) 18–31 грудня 1925 р. Політичний звіт Центральному Комітету 18 грудня // Й. В. Сталін. Твори. – Т. 7: 1925. – К., 1948. – С. 259–348.
22. Сталін Й. В. Про господарське становище Радянського Союзу і політику партії. Доповідь активові лєнінградської організації про роботу пленуму ЦК ВКП(б) 13 квітня 1926 р. // Й. В. Сталін. Твори. – Т. 8. Січень–листопад 1926. – К., 1949. – С. 116–148.
23. Сталін Й. В. XV з'їзд ВКП(б) 2–19 грудня 1927 р. Політичний звіт Центрального Комітету 3 грудня // Й. В. Сталін. Твори. – Т. 10: Січень–грудень 1927. – К., 1953. – С. 269–351.
24. Покровский М. Советская глава нашей истории / М. Покровский // Коммунист. – 1988. – № 16. – С. 84–89.
25. Прокопович С. Н. Что дал России нэп / С. Н. Прокопович // Нэп. Взгляд со стороны: Сборник / Сост. В. В. Кудрявцев. – М., 1991. – С. 11–57.
26. Бруцкус Б. Народное хозяйство Советской России, его природа и его судьбы / Б. Бруцкус // Вопросы экономики. – 1991. – № 9. – С. 126–141; № 10. – С. 137–160.
27. На новых путях. Итоги новой экономической политики. 1921–1922 годы. – Вып. Ш. Промышленность. – М. : Изд. Совета труда и обороны, 1923. – XV, 423, 17 с.

28. Народное хозяйство России за 1921-22 гг. : Статистико-экономический ежегодник. – М. : Экономическая жизнь, 1923. – 457 с.
29. Наумов Г. Организация промышленности / Г. Наумов // Народное хозяйство России за 1921–22 гг. : Статистико-экономический ежегодник. – М., 1923. – С. 324–336.
30. Богданов П. А. Некоторые итоги работы ВСНХ / П. А. Богданов // Народное хозяйство. – 1922. – № 5. – С. 7–18.
31. Промышленность на переломе: Сб статей. – М.; Л. : Центр. упр. печати ВСНХ СССР, 1925. – 308 с.
32. Святицкий Н. Организация Российской государственной промышленности / Н. Святицкий. – М. : Изд-во ВСНХ, 1924. – 52 с.
33. Розенфельд Я. С. Промышленная политика СССР: 1917–1925 гг. / Я. С. Розенфельд. С предисл. А. М. Гинзбурга. – М.; Л. : Плановое хозяйство, 1926. – 552 с.
34. Кустарная промышленность СССР. Сб статей и материалов под ред. С. П. Середы. С предисл. Ф.Э. Дзержинского. – Вып. I. – М. : Изд. Центр. Упр. Печати ВСНХ СССР, 1925. – 158 с.
35. Гензель П. П. Система налогов Советской России / П. Гензель. – М.; Л. : Экономическая жизнь, 1924. – 86 с.
36. Белкин Г. Рабочий вопрос в частной промышленности / Г. Белкин. – М. : Вопросы труда, 1926. – 151 с.
37. Горошков Ю. П. Частная промышленность в СССР / Ю. П. Горошков // Местная промышленность и торговля: Орган ВСНХ РСФСР. – 1925. – № 1. – С. 18–30.
38. Горошков Ю. К вопросу о частном капитале в промышленности / Ю. Горошков // Социалистическое хозяйство: Журнал экономической политики, финансов и государственного хозяйства. – 1926. – Кн. IV. – С. 185–199.
39. Кролюницкий Н. Частный капитал в кустарной промышленности / Н. Кролюницкий // Местная промышленность и торговля. – 1925. – № 5–6. – С. 41–44.
40. Л. Ш. Аренда и ее современное состояние / Ш. Л. // Народное хозяйство: Ежемесячный экономический журнал. – 1921. – № 11–12. – С. 238–248.
41. Борисовская В. Арендная промышленность РСФСР / В. Борисовская // Местная промышленность и торговля. – 1925. – № 11–12. – С. 58–69.
42. Городисский Д. А. Аренда государственных промышленных заведений и необходимые ее изменения / Д. А. Городисский //

- Плановое хозяйство: Политико-экономический журнал Госплана СССР. – 1926. – № 10. – С. 77–83.
43. Моргенштиерн В. Мелкая промышленность в 1921 г. / В. Моргенштиерн // Народное хозяйство. – 1922. – № 4. – С. 42–53.
  44. Петров Е. П. К вопросу об экономике мелкой промышленности / Е. П. Петров // Экономическое строительство. – 1925. – № 7. – С. 1–9; № 8. – С. 1–12.
  45. Петров Е. К постановке организационного вопроса о кустаре / Е. Петров // Экономическое строительство. – 1925. – № 9–10. – С. 8–14.
  46. Гурьев А. А. Обложение промышленности и торговли в 1922/23 г. и за первое полугодие 1923/24 г. / А. А. Гурьев // Экономическое обозрение. – 1924. – Вып. 17/18. – С. 31–45.
  47. Коноплев В. Комитет содействия кустарной промышленности при Мосгубплане / В. Коноплев // Экономическое строительство. – 1925. – № 8. – С. 77–79.
  48. Мерков Г. Московская арендованная промышленность в 1924/25 г. и перспективы на 1925/26 г. / Г. Мерков // Местная промышленность и торговля. – 1925. – № 15–16. – С. 21–25.
  49. Чудновский Ф. Классовый характер местного обложения в Московской губернии / Ф. Чудновский // Вестник финансов. – 1923. – № 45. – С. 8–12.
  50. Байбулатов К. Итоги проведения в Москве подоходного налога в течение трех полугодий / К. Байбулатов // Экономическое строительство. – 1925. – № 9–10. – С. 43–52.
  51. Байбулатов К. Налоговая деятельность Мосфинотдела в 1924/25 году / К. Байбулатов // Экономическое строительство. – 1926. – № 2. – С. 61–70.
  52. Московская промышленность: вопросы арендной политики // Экономическое строительство. – 1924. – № 1. – С. 76–77.
  53. Кустарная промышленность в Московской губернии // Экономическое строительство. – 1924. – № 1. – С. 80.
  54. Кустарная промышленность Московской губернии // Экономическое строительство. – 1925. – № 7. – С. 69–70.
  55. Частный капитал в народном хозяйстве СССР. Материалы комиссии ВСНХ СССР; под общ. ред. А. М. Гинзбурга. – М. ; Л. : Промиздат, 1927. – 566 с.

56. Ларин Ю. Частный капитал в СССР / Ю. Ларин. – М. : Госиздат, 1927. – 312 с.
57. Мингулин И. Г. Пути развития частного капитала / И. Г. Мингулин. – М. ; Л. : Моск. рабочий, 1927. – 164 с.
58. Кондурушкин И. С. Частный капитал перед советским судом: Пути и методы накопления по судебным и ревизионным делам 1918–1926 гг. / И. С. Кондурушкин; с предисл Д. И. Курского. – М. ; Л.: Гиз, 1927. – XVI, 240 с.
59. Куперман О. Социально-экономические формы промышленности СССР / О. Куперман. – М. ; Л. : Госиздат, 1929. – 151 с.
60. Фабричный А. Частный капитал на пороге пятилетки: Классовая борьба в городе и госаппарат / А. Фабричный; Ком. Академия, Ин-т сов. строительства и права. – М. : Изд-во Ком. Академии, 1930. – 54 с.
61. Шапиро Д. Кустарно-ремесленная промышленность / Д. Шапиро // Плановое хозяйство. – 1927. – № 6. – С. 76–89.
62. Шапиро Д. Пути и перспективы “кустарного производства” / Д. Шапиро // Проблемы экономики: Орган экономической секции Коммунистической Академии. – 1929. – № 7–8. – С. 126–135.
63. Квириг И. К. К вопросу о кустарной промышленности / И. К. Квириг // Плановое хозяйство. – 1927. – № 2. – С. 18–35.
64. Биишев А. Очередные задачи в области кустарной промышленности / А. Биишев // Вестник промысловой кооперации: Ежемесячный журнал. Орган Всекопромсовета. – 1928. – № 1. – С. 8–12.
65. Гухман Б. А. Методологические замечания к исследованию мелкой промышленности / Б. А. Гухман // Экономическое обозрение. – 1929. – № 11. – С. 61–72.
66. Родин А. Ф. Роль частника в сбыте кустарной продукции Московской губернии / А. Ф. Родин // Экономическое строительство. – 1927. – № 4. – С. 89–91.
67. Ширяев А. М. К вопросу о генеральных линиях развития кустарной промышленности в Московской губернии / А. М. Ширяев // Экономическое строительство. – 1927. – № 5. – С. 27–53.
68. Лукашев Н. Частный капитал в мелкой и кустарной промышленности Московской губернии / Н. Лукашев // Вестник промысловой кооперации. – 1928. – № 6. – С. 59–64.

69. Милов Е. Свертывание частного и наши задачи / Е. Милов // Финансы и народное хозяйство: Журнал Наркомфина СССР. – 1928. – № 39. – С. 17–18.
70. Розов Е. Торгово-промышленная сеть г. Москвы / Е. Розов, М. Добротворский // Экономическое строительство. – 1927. – № 2–3. – С. 85–91.
71. Берлин И. А. К вопросу о социальной перегруппировке населения гор. Москвы / И. А. Берлин // Экономическое строительство. – 1928. – № 7–8. – С. 41–62.
72. Ржевусский М. Налоговое бремя в СССР / М. Ржевусский // Экономическое обозрение. – 1927. – № 4. – С. 131–140; № 5. – С. 156–186.
73. Постников Г. В. Обложение частного капитала / Г. В. Постников // Частный капитал в народном хозяйстве СССР. Материалы комиссии ВСНХ. – М.; Л., 1927. – С. 185–205.
74. Казаков П. К. Обложение сверхприбылей / П. К. Казаков // Вестник финансов. – 1927. – № 4. – С. 32–39.
75. Озерский. Доходы трудящихся не по найму и буржуазии Москвы и их обложение / Озерский // Экономическое строительство. – 1930. – № 1. – С. 72–75.
76. Розов Е. Социальная структура состава плательщиков подоходного налога г. Москвы и их доходов / Е. Розов // Экономическое строительство. – 1928. – № 4. – С. 56–65; № 7–8. – С. 92–100.
77. Розов Е. Структура социального состава плательщиков подоходного налога по Московской губернии и уездам / Е. Розов // Экономическое строительство. – 1929. – № 2. – С. 80–86.
78. Курицкий М. Пути использования частным капиталом средств обобщественного сектора народного хозяйства / М. Курицкий // Экономическое обозрение. – 1927. – № 9. – С. 62–75.
79. Фридман С. Частный кредит в 1923–24 году / С. Фридман // Экономическое обозрение. – 1924. – Вып. 22. – С. 39–47.
80. Дунаевский Л. Частники в банковском обороте Москвы / Л. Дунаевский // Экономическое строительство. – 1927. – № 2–3. – С. 92–97.
81. Лоевецкий Д. Регулирование деятельности обществ взаимного кредита / Д. Лоевецкий // Финансы и народное хозяйство. – 1927. – № 14. – С. 1–2.

82. Генкина Э. Б. Переход Советского государства к новой экономической политике (1921–1922) / Э. Б. Генкина. – М. : Госполитиздат, 1954. – 504 с.
83. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР / П. И. Лященко. – М. : Госполитиздат, 1956. – Т. 3. Социализм. – 1956. – 644 с.
84. Финансы СССР за XXX лет. 1917–1947. – М. : Госфиниздат, 1947. – 345 с.
85. Голев Я. Развитие советского кредита / Я. Голев // Финансы СССР за XXX лет. 1917–1947. – М., 1947. – С. 77–134.
86. Марьяхин Г. Налоговая система Советского государства / Г. Марьяхин // Финансы СССР за XXX лет. 1917–1947. – М., 1947. – С. 231–292.
87. Кучурин С. Ф. Железнодорожные грузовые тарифы / С. Ф. Кучурин. – М. : Трансжелдориздат, 1950. – 48 с.
88. Матюгин А. Промышленность Москвы в восстановительный период (192 –1925 гг.) / А. Матюгин // Вопросы истории. – 1947. – № 9. – С. 36–57.
89. Венедиктов А. В. Организация государственной промышленности в СССР / А. В. Венедиктов. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1957. – Т. 1. 1917–1920. – 761 с.
90. Виноградов В. А. Вопросы теории и практики социалистической национализации промышленности / В. А. Виноградов. – М. : Наука, 1965. – 388 с.
91. Гимпельсон Е. Г. Советский рабочий класс, 1918–1920 гг.: Социально-политические изменения / Е. Г. Гимпельсон. – М. : Наука, 1974. – 352 с.
92. Страхов Л. В. Национализация крупной промышленности города Москвы / Л. В. Страхов // Ученые записки Моск. госуд. педагогического ин-та им. В.И. Ленина. – М., 1964. – № 200. – С. 220–289.
93. Игнатьев Г. С. Москва в первый год пролетарской диктатуры / Г. С. Игнатьев. – М. : Наука, 1975. – 379 с.
94. Советское народное хозяйство в 1921-1925 гг. – М. : Изд-во АН СССР, 1960. – 559 с.
95. Левин А. Я. Социально-экономические уклады в СССР в период перехода от капитализма к социализму (Государственный капитализм и частный капитализм) / А. Я. Левин. – М. : Экономика, 1967. – 167 с.

96. Изменения социальной структуры советского общества, 1921 – середина 30-х годов. – М. : Мысль, 1979. – 343 с.
97. Поляков Ю. А. Новая экономическая политика: Разработка и осуществление / Ю. А. Поляков, В. П. Дмитриенко, Н. В. Щербань Н. – М. : Политиздат, 1982. – 240 с.
98. Матюгин А. А. Рабочий класс в годы восстановления народного хозяйства (1921–1925) / А. А. Матюгин. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – 364 с.
99. Марьяхин Г. Л. Очерки истории налогов с населения в СССР / Г. Л. Марьяхин. – М. : Финансы, 1964. – 252 с.
100. Морозов Л. Ф. Решающий этап борьбы с нэпманской буржуазией (Из истории ликвидации капиталистических элементов города. 1926–1929 гг.) / Л. Ф. Морозов. – М. : Изд-во ВПШ и АОН, 1960. – 103 с.
101. Трифонов И. Я. Ликвидация эксплуататорских классов в СССР / И. Я. Трифонов. – М.: Политиздат, 1975. – 406 с.
102. Архипов В. А. Борьба против капиталистических элементов в промышленности и торговле. 20-е – начало 30-х годов / В. А. Архипов, Л. Ф. Морозов. – М. : Мысль, 1978. – 263 с.
103. Экономическая политика советского государства в переходный период от капитализма к социализму : сб. ст. / АН СССР, Ин-т истории СССР; отв. ред. М.П. Ким. – М. : Наука, 1986. – 255 с.
104. История Москвы : в 6-ти т. Т. 6: Период построения социализма (1917 г. – июнь 1941 г.). – М. : Изд-во АН СССР. – Кн. 1. – 1957. – 510 с. ; Кн. 2. – 1959. – 630 с.
105. История Москвы: Краткий очерк / А. А. Преображенский, С. С. Хромов, А. А. Зимин и др. – М. : Наука, 1980. – [4], 559 с.
106. Очерки истории Московской организации КПСС. – М. : Моск. Рабочий, 1966. – 768 с.
107. Пономарев А. Н. Москва за 60 лет Советской власти / А. Н. Пономарев, Ю. К. Крылов; Ин-т истории партии МГК и МК КПСС, Дом полит. просвещения МК и МГК КПСС. – М. : [Б. и.], 1977. – 60 с.
108. Алещенко Н. М. Из истории рабочего класса Москвы в восстановительный период / Н. М. Алещенко // История СССР. – 1959. – № 1. – С. 109–120.
109. Алещенко Н. М. Московский Совет в 1917–1941 гг. / Н. М. Алещенко. – М. : Наука, 1976. – 590 с.

110. Nove, Alec. An economic history of the U.S.S.R. – London : Allen Lane: Penguin, 1969. – 416 p.
111. Орлов И. Б. Современная отечественная историография нэпа: достижения, проблематика, перспективы / И. Б. Орлов // Отечественная история. – 1999. – № 1. – С. 102–116.
112. Козлов В. А. Год 1929: как и почему был “свернут” НЭП / В. А. Козлов, Г. Л. Бордюгов // Преподавание истории в школе. – 1988. – № 5. – С. 12–22.
113. Данилов В. П. Нэп и его судьба / В. П. Данилов, В. П. Дмитренко, В. С. Лельчук; под общ. ред. В.С. Лельчука // Историки спорят. 13 бесед. – М., 1989. – С. 122–190.
114. Борисов Ю. С. Эти трудные 20–30-е годы / Ю. С. Борисов // Страницы истории советского общества: Факты, проблемы, люди – М., 1989. – С. 121–157.
115. Поляков Ю. А. 20-е годы: настроения партийного авангарда / Ю. А. Поляков // Вопросы истории КПСС. – 1989. – № 10. – С. 25–38.
116. Розенберг У. Социально-экономическое положение и политика Советского государства при переходе к непу / У. Розенберг, В. З. Дробыжев // История СССР. – 1989. – № 4. – С. 109–122.
117. Горинов М. М. Ленинская концепция нэпа: становление и развитие / М. М. Горинов, С. В. Цакунов // Вопросы истории. – 1990. – № 4. – С. 20–39.
118. Жиромская В. Б. Советский город в 1921–1925 гг.: проблемы социальной структуры / В. Б. Жиромская В. Б. ; отв. ред. Ю. А. Поляков, АН СССР, Ин-т истории СССР. – М. : Наука, 1988. – 166 с.
119. Дмитренко В. П. “Военный коммунизм”. Нэп / В. П. Дмитренко // История СССР. – 1990. – № 3. – С. 3–26.
120. Дмитренко В. П. Четыре измерения нэпа / В. П. Дмитренко // Вопросы истории КПСС. – 1991. – № 3. – С. 125–138.
121. Горинов М. М. НЭП: поиски путей развития / М. М. Горинов. М. : Знание, 1990. – 62 с.
122. Горинов М. М. Альтернативы и кризисы в период нэпа / М. М. Горинов // Вопросы истории КПСС. – 1990. – № 1. – С. 3–18.
123. Горинов М. М. Социально-экономическая ситуация второй половины 20-х годов и проблемы внутрипартийной борьбы / М. М. Горинов // Историческое значение нэпа : сб. науч. тр. / АН СССР, Ин-т истории СССР ; [Редкол. : М. М. Горинов (отв. ред.) и др.]. – М., 1990. – С. 192–201.

124. Горинов М. М. Советская страна в конце 20-х – начале 30-х годов / М. М. Горинов // Вопросы истории. – 1990. – № 11. – С. 31–47.
125. Историческое значение нэпа : сб. науч. тр. / АН СССР, Ин-т истории СССР; [Редкол. : М. М. Горинов (отв. ред.) и др.]. – М. : Ин-т истории СССР, 1990. – 213 с.
126. Козлов И. А. Революция, нэп и судьбы мелкого производства / И. А. Козлов // Историческое значение нэпа : сб. науч. тр. / АН СССР, Ин-т истории СССР ; [Редкол. : М. М. Горинов (отв. ред.) и др.]. – М., 1990. – С. 61–85.
127. Жиромская В. Б. Социальные процессы в советском городе в первой половине 1920-х гг. / В. Б. Жиромская // Историческое значение нэпа : сб. науч. тр. / АН СССР, Ин-т истории СССР ; [Редкол. : М. М. Горинов (отв. ред.) и др.]. – М., 1990. – С. 86–108.
128. Секушин В. И. Отторжение: Нэп и командно-административная система / В. И. Секушин. – Л. : Лениздат, 1990. – 96 с.
129. Булдаков В. Диктатура доктрины / В. Булдаков, В. Кабанов // Родина. – 1992. – № 3. – С. 74–76.
130. Суворова Л. Н. За “фасадом” “военного коммунизма”: политическая власть и рыночная экономика / Л. Н. Суворова // Отечественная история. – 1993. – № 4. – С. 48–59.
131. Цакунов С. В. В лабиринте доктрины. Из опыта разработки экономического курса страны в 1920-е годы / С. В. Цакунов. – М. : Россия молодая, 1994. – 191 с.
132. Быстрова И. В. Государство и экономика в 1920-е годы: борьба идей и реальность / И. В. Быстрова // Отечественная история. – 1993. – № 3. – С. 19–34.
133. Гимпельсон Е. Г. Политическая система и нэп: неадекватность реформ / Е. Г. Гимпельсон // Отечественная история. – 1993. – № 2. – С. 29–43.
134. Багемский А. М. Новая экономическая политика (нэп). История и современность / А. М. Багемский. – М. : Рос. экон. академия им. Г. В. Плеханова. Кафедра истории, 1998. – 59 с.
135. Виноградов С. В. НЭП: опыт создания многоукладной экономики / С. В. Виноградов. – М. : Ин-т рос. истории РАН, 1996. – 123 с.
136. Шишкин В. А. Власть. Политика. Экономика. Послереволюционная Россия (1917-1928 гг.) / В. А. Шишкин. – СПб. : Изд-во “Дмитрий Буланин”, 1997. – 399 с.

137. Новиков М. Н. Исторический опыт нэпа: идеи и реальность / М. Н. Новиков. – М. : УНИКУМ-ЦЕНТР, 1997. – 123 с.
138. Уразова С. А. Нэп и развитие аренды в легкой и перерабатывающей промышленности: (На материалах Среднего Поволжья) / С. А. Уразова ; Самар. гос. ун-т. – Самара, 1991. – 19 с. Рукопись деп. в ИНИОН АН СССР № 45480 от 24. 10. 91.
139. Скрыпников А. В. НЭП: исторический опыт преобразований / А. В. Скрыпников. – Воронеж : Центр.-Чернозем. кн. изд-во, 1994. – 182 с.
140. Карлова Т. М. Частное предпринимательство в промышленности и торгово-заготовительном секторе экономики Восточной Сибири : автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Иркутск, 1999. – 24 с.
141. Лютов Л. Н. Частная промышленность в годы нэпа (1921–1929) / Л. Н. Лютов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1994. – 145 с.
142. Россия нэповская / С. А. Павлюченков (рук. авт. кол.), Д. А. Аманжолова, В. П. Булдаков и др. ; под ред. А. Н. Яковлева [Международ. Фонд “Демократия” (Фонд А. Н. Яковлева)]. – М. : Новый хронограф, 2002. – 470 с.
143. Павлюченков С. А. Экономический либерализм в пределах политического монополизма / С. А. Павлюченков // Россия нэповская / С. А. Павлюченков (рук. авт. кол.), Д. А. Аманжолова, В. П. Булдаков и др. ; под ред. А. Н. Яковлева [Международ. Фонд “Демократия” (Фонд А. Н. Яковлева)]. – М., 2002. – С. 15–57.
144. Орлов И. Б. Восстановление промышленности / И. Б. Орлов // Россия нэповская / С. А. Павлюченков (рук. авт. кол.), Д. А. Аманжолова, В. П. Булдаков и др. ; под ред. А. Н. Яковлева [Международ. Фонд “Демократия” (Фонд А. Н. Яковлева)]. – М., 2002. – С. 121–149.
145. Орлов И. Б. Проблемы единой экономики / И. Б. Орлов // Россия нэповская / С. А. Павлюченков (рук. авт. кол.), Д. А. Аманжолова, В. П. Булдаков и др. ; под ред. А. Н. Яковлева [Международ. Фонд “Демократия” (Фонд А. Н. Яковлева)]. – М., 2002. – С. 150–168.
146. Орлов И. Б. Противоречия индустриализации / И. Б. Орлов // Россия нэповская / С. А. Павлюченков (рук. авт. кол.), Д. А. Аманжолова, В. П. Булдаков и др. ; под ред. А. Н. Яковлева [Международ. Фонд “Демократия” (Фонд А. Н. Яковлева)]. – М., 2002. – С. 376–402.
147. Лозбенев И. Взаимодействие экономических и социально-политических процессов в Подмоскowie в годы нэпа (1921–1929 гг.):

- автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07. 00. 02 / Моск. гос. ун-т упр. – М., 2001. – 21 с.
148. Горинов М. М. Москва в 20-х годах / М. М. Горинов // Отечественная история. – 1996. – № 5. – С. 3–17.
  149. “Россия нэповская: политика, экономика, культура”. (Заметки с научной конференции) // Отечественная история. – 1992. – № 3. – С. 216–221.
  150. “Соотношение политики и экономики. Завершающая стадия нэпа”. Конференция в Москве // Отечественная история. – 1996. – № 2. – С. 208–212.
  151. Конференция по истории новой экономической политике // Отечественная история. – 2003. – № 3. – С. 178–184.
  152. Лантух В. В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921–1932 гг. / В. В. Лантух – Харків : Основа, 1992. – 189 с.
  153. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження / В. В. Калініченко. – Харків : Основа, 1997. – 400 с.
  154. Волосник Ю. П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу / Ю. П. Волосник. – Харків : НМЦ “СД”, 2002. – 384 с.
  155. Бут О. М. Проблеми управління промисловістю: історичний досвід і уроки / О. М. Бут. – К. : Либідь, 1990. – 226 с.
  156. Сушко О. О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921–1928): Історико-теоретичний аспект / О. О. Сушко. – К. : Преса України, 2003. – 251 с.
  157. Пиріг О. А. Ринкові відносини періоду непу в Україні: історичний аспект / О. А. Пиріг. Дис. ... докт. іст. наук. – К., 2002. – 408 с.
  158. Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.) / С. В. Кульчицький. – К. : Вид-во НАН України, 1995. – 203 с.
  159. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. В. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – 396 с.
  160. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939) / С. В. Кульчицький. – К. : Альтернативи, 1999. – 326 с.
  161. Тойнби А. Дж. Постыжение истории: пер. с англ. / А. Дж. Тойнби. – М. : Прогресс, 1991. – 736 с.

162. Хайек Ф. Дорога к рабству / Ф. Хайек // Новый мир. – 1991. – № 7. – С. 177–230; № 8. – С. 181–233.
163. Карр Э. История Советской России. Кн. 1: Том 1 и 2. Большеви́стская революция. 1917–1923 / Э. Карр; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1990. – 768 с.
164. Фицпатрик Ш. Классы и проблемы классовой принадлежности в Советской России 20-х годов / Ш. Фицпатрик // Вопросы истории. – 1990. – № 8. – С. 16–31.
165. У Эньюань. Нэпманы, их характеристика и роль / У Эньюань // Отечественная история. – 2001. – № 5. – С. 78–87.
166. Десятый съезд РКП(б). Стенографический отчет. – М. : Госполитиздат, 1963. – 915 с.
167. Двенадцатый съезд РКП(б). Стенографический отчет. – М.: Политиздат, 1968. – XXII, 903 с.
168. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1890–1970). – К. : Політвидав України, 1979. – Т. 2, 4.
169. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967) : в 5-ти т. Т. 1. 1917–1928. – М. : Политиздат, 1967. – 783 с.
170. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР (Далее – СУ РСФСР). – М., 1920–1923.
171. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР (Далее – СЗ СССР). – М., 1924, 1926–1928.
172. Сборник постановлений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – М., 1923.
173. Документы внешней политики СССР / Комис. по изданию дипломатич. документов: А. А. Громыко и др. – М. : Госполитиздат, 1957. – Т. 1, 1957. – 771 с.
174. Рабочий класс Советской России в первый год диктатуры пролетариата : сб. докум. и матер. – М. : Наука, 1964. – 404 с.
175. Упрочение Советской власти в Москве и Московской губернии. Документы и материалы. Под общ. ред. проф. Г. Д. Костомарова. – М. : Моск. Рабочий, 1958. – 524 с.
176. Сборник декретов и постановлений по новой экономической политике. – Пг. : Госиздат, 1921. – 422 с.
177. Законодательство о промышленности, торговле, труде и транспорте: Сборник декретов, постановлений, приказов и

- инструкций / Ред.-изд. отдел ВСНХ. – М. : Красный пролетарий, 1923. – Ч. 1: Общие положения; Промышленность; Внутренняя торговля. – 1923. – 428 с.
178. Налоги: Сборник декретов, инструкций и циркуляров на 1921–1922 гг. – Пг.; М. : Изд-во Финансово-Экономического Бюро НКФ, 1922. – 772 с.
179. Местные финансы. Законодательство, циркуляры, инструкции, справочные материалы по местному бюджету и хозяйству. – М. : Финансовое изд-во НКФ СССР, 1925. – 423 с.
180. Русская промышленность в 1921 г. и ее перспективы: Отчет к IX съезду Советов / ВСНХ. – М. : Ред.-изд. отдел ВСНХ, 1921. – 486, 2 с.
181. Русская промышленность в 1922 году (Материалы к X съезду Советов). – Пг. : Ред.-изд. отдел ВСНХ, 1922. – IV, СХ, 445 с.
182. Статистика и народное хозяйство: Статьи и материалы. – М. : ЦСУ РСФСР. – Вып. 4. – 1928. – 217 с.
183. Народное хозяйство России за 1921–22 г. : Сборник обзоров по важнейшим отраслям народного хозяйства РСФСР в 1924–25 гг. / Конъюнктурный ин-т ; под ред. Н. Д. Кондратьева; При участии А. А. Карпова и др. – М. : Финиздат, 1926. – 136 с.
184. Налоги Советской России / Управление налогами и гос. доходами Наркомфина. – М. : Финансово-экономич. Бюро, 1922. – Вып. I. – 1922. – 172 с, 24 табл.
185. Работа Московского Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (Далее – Работа Московского Совета РК и КД). – М., 1924–1929.
186. Отчет Московского губернского экономического совещания на 1 апреля 1922 г. – М. : Московский Совет РК и КД, 1922. – 256 с.
187. Итоги работы промышленности МСНХ за 26/27 год и перспективы на 27/28 год (Материалы к заседанию Президиума ВСНХ РСФСР). – М. : Изд-во МСНХ, 1928. – 16 с.
188. Материалы к докладу о работе московской промышленности на IX Московском Губернском Съезде Советов. – М. : Изд-во МСНХ, 1928. – 19 с.
189. Выселение лиц нетрудовых категорий и бывших домовладельцев. – М. : Московский Совет РК и КД, 1929. – 27 с.
190. Новая квартирная плата в Москве с 1 сентября 1928 г. – М. : журнал “Жилищное строительство – Жилище и строительство”, 1928. – 11, 2 с.

191. Всероссийская промышленная и профессиональная перепись 1918 года: Предварительная сводка данных. – М. : Тип. Горсовнархоза, 1920. – XXXII, 36 с.
192. Статистический ежегодник 1918–1920 гг. // Труды ЦСУ. – Т. 8. – М., 1921. – Вып. 1. – 1–357, 1–142, 1–172 с.
193. Всесоюзная городская перепись 1923 г.: Итоги промышленной переписи // Труды ЦСУ СССР. – М., 1926. – Т. 27. – Вып. 1. – 265 с.
194. Московская промышленная область // Труды ЦСУ. – Т. 3. – М., 1922. – Вып. 2. – 228 с.
195. Статистический ежегодник // Труды ЦСУ. – Т. VIII. – М., 1921. – Вып. 2. – 425 с.
196. Сборник статистических сведений по Союзу ССР, 1918–1923. За пять лет работы ЦСУ // Труды ЦСУ. – Т. 18. – М., 1924. – 481 с.
197. Статистический ежегодник за 1925–26 год. – М. : Госфиниздат СССР, 1928. – VIII, 271 с.
198. Статистический ежегодник за 1926–27 год. – М. : Госфиниздат СССР, 1929. – VIII, 227 с.
199. Фабрично-заводская промышленность Союза ССР за 1927/28 и 1928/29 гг. (по данным ежемесячного обследования). – М. : Планхозгиз, 1930. – 151 с.
200. Фабрично-заводская промышленность СССР. – М. : Стат. изд-во, 1929. – Вып. 6: Концентрация фабрично-заводской и трестированной цензовой промышленности: По материалам годовичного обследования 1925/26 г. и последующих лет. – 1929. – 250 с.
201. Фабрично-заводская промышленность СССР. – М. : Стат. изд., 1929. – Вып. 7: Общая технико-экономическая и социальная характеристика промышленности СССР: По материалам годовичного обследования 1926/27 г. – 1929. – 249 с.
202. Мелкая и кустарно-ремесленная промышленность СССР в 1925 г. // Труды ЦСУ. – Т. XXXIII. – М. : ЦСУ, 1928. – Вып. 2. – 399 с.
203. Мелкая промышленность СССР: По данным всесоюзной переписи 1929 г. : справочник. – М.; Л. : Соцэкгиз, 1932. – Вып. 3. – 528 с.
204. Фабрично-заводская промышленность г. Москвы и Московской губернии. 1917–1927. – М. : Моск. стат. отдел, 1928. – 58, 173 с.

205. Москва и Московская губерния : Статистико-экономический справочник. 1923/24–1927/28. – М. : Моск. стат. отдел, 1923. – XXIV, [8], 567 с.
206. Статистический справочник г. Москвы и Московской губернии: 1927 год. – М. : Моск. стат. отдел, 1928. – XI, 282, VIII с.
207. Москва и Московская область 1926/27–1928/29 : Статистико-экономический справочник по округам. – М. : Моск. обл. стат. отдел, 1930. – VIII, 600 с.
208. Положение труда в Московской губернии в 1922–23 гг. : сб. материалов бюро статистики труда / под ред Ф. Д. Маркузона; Моск. губ. Совет профсоюзов. – М. : Мосполиграф, 1923. – 114 с.
209. Красная Москва. 1917–1920 : сб. статей по материалам стат. отдела Московского Совета Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов. – М. : Моск. Совет РК и КД, 1920. – VI, 744 с.
210. Московский Совет Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов. 1917–1927. – М. : Мосполиграф, 1927. – 597 с.
211. Справочник кустарной промышленности г. Москвы и Московской губернии / под ред. С. М. Малышева. – М.; Л. : Московский рабочий, 1928. – 10, 250 столб.
212. Листовки Московской организации большевиков. 1914–1925 гг. / Сборник. Предисл. проф. Г. Костомарова /. – М. : Госполитиздат, 1954. – 408 с.
213. Ленін В.І. Лист до редакції газети “Економічна життя” // В. І. Ленін Повне збір. тв. – Т. 44. – К. : Політвидав України, 1974. – С. 104–106.
214. Письма во власть. 1917–1927. Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и большевистским вождям. – М. : РОСПЭН, 1998. – 664 с.
215. Письмо торговца Ш. М. Данькина М. И. Калинин // Письма во власть. 1917–1927. Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и большевистским вождям. – М., 1998. – С. 506–507.
216. Веселовский С. Б. Дневники 1915–1923, 1944 годов / С. Б. Веселовский // Вопросы истории. – 2000. – № 9. – С. 114–133; № 10. – С. 113–140; № 11–12. – С. 59–77; 2001. – № 2. – С. 69–83.
217. Шульгин В. В. Три столицы / В. В. Шульгин. – М. : Современник, 1991. – 496 с.
218. Голицын С. Записки уцелевшего: Москва в начале НЭПа / С. Голицын // Советский музей: Иллюстрированный общественно-политический

- и научно-методический журнал М-ва культуры СССР и АН СССР. – М., 1990. – № 6. – С. 46–53.
219. Федосюк Ю. А. Утро красит нежным светом. Воспоминания о Москве 1920–1930-х годов / Ю. А. Федосюк. – М. : Флинта: Наука, 2003. – 238 [2] с.
220. Первое десятилетие: Воспоминания ветеранов партии-москвичей. – М. : Моск рабочий, 1982. – 318 с.
221. Иванов Н. Г. В Московском Совнархозе / Н. Г. Иванов // Первое десятилетие: Воспоминания ветеранов партии-москвичей. – М., 1982. – С. 90–104.
222. Рассел Бертран. Практика и теория большевизма : Пер. с англ. / Бер. Рассел. – М. : Наука, 1991. – 123 [3] с.
223. Кейнс Дж. Беглый взгляд на Россию / Дж. Кейнс // Социологические исследования. – 1991. – № 7. – С. 137–145.
224. Афанасьев В. Г. Нэп и I Всесоюзная и кустарно-промышленная выставка 1923 г. / В. Г. Афанасьев // Вестник Московского ун-та. Серия 8. История. – 1990. – № 6. – С. 46–56.
225. Доклад в президиуме Московского городского СНХ о состоянии кустарной и мелкой промышленности в Москве и о предлагаемых мерах к ее оздоровлению. – Центральный муниципальный архив Москвы (ЦМАМ). – Ф. 2036. – Оп. 1. – Д. 47.
226. Конференция представителей национализированных предприятий // Народное хозяйство. – 1918. – № 4. – С. 36.
227. Декрет о национализации предприятий ряда отраслей промышленности, предприятий в области железнодорожного транспорта, по местному благоустройству и паровых мельниц. 28 июня 1918 г. // Декреты Советской власти. – Т. 2. 17 марта – 10 июля 1918 г. – М., 1959. – С. 498–503.
228. Правда: Орган ЦК, МК и Московского губкома РКП(б). – М., 1918.
229. Национализация промышленности в СССР: Сб. док. и материалов. 1917–1920 гг. – М. : Госполитиздат, 1954. – 824 с.
230. Восьмий з'їзд РКП(б). Москва. 18–23 березня 1919 р. // КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1890–1970). – Т. 2. – К., 1979. – С. 37–58.
231. Постановление Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета. Опубликовано 26 апреля 1919 г. в “Известиях ВЦИК”. О мерах содействия кустарной промышленности // Решения

- партии и правительства по хозяйственным вопросам. в 5 т. Т. 1: 1917–1928 гг. – М., 1967. – С. 146–147.
232. Протоколы заседаний Комиссии по пересмотру декрета “О мерах содействия кустарной промышленности”. – ЦМAM. – Ф. 2036. – Оп. 1. – Д. 46.
233. Декрет СНК о регулировании кустарных промыслов и не национализированной промышленности. 7 сентября // Декреты Советской власти. Т. 10. Август–сентябрь 1920 г. – М., 1980. – С. 130–135.
234. СУ РСФСР. – 1920. – № 93.
235. Квириг Э. Социальная структура промышленности СССР (1918–20 и 1924–27 гг.) // Плановое хозяйство. – 1928. – № 3. – С. 7–21.
236. Экономическая жизнь: Газета экономических комиссариатов РСФСР: Высовнархоза, Наркомпути, Наркомпрода, Наркомзема, Наркомвнешторга, Наркомфина Наркомтруда и ЦСУ. – М., 1920.
237. Матюгин А. Москва в период восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.). – М. : Моск. Рабочий, 1947. – 127 с.
238. Экономическая жизнь. – М., 1921.
239. Рыков А. И. Экономическое положение Советской России (Доклад на объединенном заседании III Всероссийского съезда советов народного хозяйства, Моссовета и профсоюзов 25 января 1920 г.) // Рыков А. И. Избранные произведения. – М., 1990. – С. 106–118.
240. Восьма Всеросійська конференція РКП(б). Москва. 2–4 грудня 1919 р. // КПРС в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК (1890–1970). – К., 1979. – Т. 2. – С. 117–137.
241. Циркулярний лист ЦК РКП(б) усім місцевим партійним організаціям про мобілізацію сил на відбудову транспорту. 14 січня 1920 р. На транспорт! // КПРС в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК (1890–1970). – К., 1979. – Т. 2. – С. 138–140.
242. Дев’ятий з’їзд РКП(б). Москва 29 березня – 5 квітня 1920 р. // КПРС в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК (1890–1970). – Т. 2. – К., 1979. – 144–174.
243. Известия ВЦИК Советов рабочих, крестьянских, казачьих и красноармейских депутатов и Московского Совета рабочих и красноармейских депутатов. – М., 1920.
244. Правда. – М., 1921.

245. Рыков А. И. Состояние и возможности развития промышленности в условиях новой экономической политики (Доклад на IV съезде СНХ 18 мая 1921 г.) // А. И. Рыков. Избранные произведения. – М., 1990. – С. 106–118.
246. Резолюция X Всероссийской конференции РКП(б), 27 мая 1921 г. Об экономической политике // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967 гг.): в 5 т. Т. 1: 1917–1928. – М., 1967. – С. 234–236.
247. СУ РСФСР. – 1921. – № 53.
248. Декрет Совета Народных Комиссаров, 9 августа 1921 г. Наказ Совета Народных Комиссаров о проведении в жизнь начал новой экономической политики // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967 гг.): в 5 т. Т. 1: 1917–1928. – М., 1967. – С. 244–248.
249. СУ РСФСР. – 1921. – № 62.
250. Тезисы и положения по пересмотру деятельности трестов, об арендном управлении МСНХ и о первом объединении заводов “Моссиликата”. Протоколы Бюро товаров при АУ МСНХ, а также переписка о сдаче в аренду целого ряда предприятий. – Центральный государственный архив Московской области (ЦГАМО). – Ф. 1567. – Оп. 1. – Т. 3. – Д. 3712.
251. Экономическая жизнь. – М., 1922.
252. План работ Арендного Управления МСНХ на 1923–24 г. // Работа Московского Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – 1924. – № 6. – С. 26–30.
253. Приказы по Арендному Управлению (1922 г.). – ЦГАМО. – Ф. 1567. – Оп. 1. – Д. 3713.
254. Протоколы конфликтно-арендной комиссии при МСНХ (1922 г.) – ЦГАМО. – Ф. 1567. – Оп. 1. – Т. 3. – Д. 3717.
255. Переписка с юридической частью МСНХ об аренде предприятий, о заключении договоров с арендаторами, о взыскании арендной платы – ЦГАМО. – Ф. 1567. – Оп. 1. – Т. 4. – Д. 4676.
256. Постановление СНК от 21/VII–21 г. о порядке сдачи в аренду предприятий, подведомственных Моссовнархозу, с приложением положений, инструкций по данному вопросу. – ЦГАМО. – Ф. 1567. – Оп. 1. – Т. 3. – Д. 3710.

257. Доклады и отчеты представителя АУ МСНХ о деятельности управления по сдаче предприятий в аренду. – ЦГАМО. – Ф. 1567. – Оп. 1. – Т. 4. – Д. 4643.
258. Протоколы заседаний Московского губернского экономического совещания и Президиума Московского Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов за 1922 год. – Российский государственный архив экономики (РГАЭ). – Ф. 130. – Оп. 6. – Д. 203.
259. Экономическая жизнь. – М., 1923.
260. Краткие обзоры о состоянии Московской промышленности за 1923 г. – ЦГАМО. – Ф. 1567. – Оп. 1. – Т. 4. – Д. 4567.
261. Финансовая газета : Издание Наркомфина СССР. – М., 1924.
262. Борисовская В. Роль частого капитала в аренде промышленных предприятий // Частный капитал в народном хозяйстве СССР. Материалы комиссии ВСНХ СССР; под общ. ред. А. М. Гинзбурга. – М. ; Л., 1927. – С. 284–292.
263. Общие списки предприятий, сданных в аренду. – ЦГАМО. – Ф. 1567. – Оп. 1. – Т. 3. – Д. 3760.
264. Переписка с Моссоветом и Мосфинотделом о сдаче в аренду предприятий, об арендной плате и о взимании арендных сборов (1923–24 г.). – ЦГАМО. – Ф. 1567. – Оп. 1. – Т. 4. – Д. 4649.
265. Московская промышленность: Вопросы арендной политики // Экономическое строительство. – 1924. – № 1. – С. 76–77.
266. Украинский экономист : Ежедневная газета экономического совещания УССР. – Харьков, 1923.
267. Экономическая жизнь. – М., 1924.
268. Экономическая жизнь. – М., 1926.
269. Торгово-промышленная газета : Орган ВСНХ СССР. – М., 1927.
270. Шапиро Д. Производственная кооперация и местные органы / Д. Шапиро // Местная промышленность и торговля. – 1925. – № 5–6. – С. 3–5.
271. Декрет Совета Народных Комиссаров, 17 мая 1921 г. О руководящих указаниях органам власти в отношении мелкой и кустарной промышленности и сельскохозяйственной кооперации // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967 гг.): в 5 т. Т. 1: 1917–1928. – М., 1967. – С. 232–233.
272. Гражданский кодекс. – М : Госиздат, 1928. – 324 с.
273. Торгово-промышленная газета. – М., 1928.

274. Кустарная промышленность в Московской губернии // Экономическое строительство. – 1924. – № 1. – С. 80.
275. Тимаков В. Малый бизнес в региональной экономике (на примере Московской области) / В. Тимаков // Экономист : Ежемесячный научно-практический журнал Министерства экономики Российской Федерации. – М., 2003. – № 7. – 50–52.
276. Ганасси Э. Основные нужды кустарной промышленности // Кустарная промышленность СССР: сб. статей и материалов под ред. С. П. Середы. – М., 1925. – Вып. I. – С. 65–78.
277. СЗ СССР. – 1925. – № 32.
278. III съезд Советов СССР // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967 гг.) : в 5 т. Т. 1: 1917–1928. – К., 1967. – С. 487–490.
279. Содействие кустарной промышленности // Экономическое строительство. – 1925. – № 7. – С. 68.
280. Дзержинский Ф. Э. Избранные произведения / Ф. Э. Дзержинский. – М. : Политиздат, 1977. – Т. 2. 1924–1926. – 1977. – 535 с.
281. Переписка с ВСНХ по вопросу о регистрации устава “Совета Московских кустарей”. – РГАЭ. – Ф. 130. – Д. 455.
282. Экономическая жизнь. – М., 1925.
283. Торгово промышленная газета. – М., 1926.
284. Украинский экономист. – Харьков, 1926.
285. Постановление Совета Народных Комиссаров СССР, 3 мая 1927 г. О кустарно-ремесленной промышленности и промысловой кооперации // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967 гг.) : в 5 т. Т. 1: 1917–1928. – М., 1967. – С. 639–648.
286. П’ятнадцятий з’їзд ВКП(б). Москва 2–19 грудня 1927 р. // КПРС в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій та пленумів ЦК (1890–1970). – Т. 4. 1927–1931. – К., 1980. – С. 11–70.
287. Струмилин С. Г. Очерки советской экономики. Ресурсы и перспективы / С. Г. Струмилин. – М. ; Л. : Государственное издательство, 1928. – 498 с.
288. СУ РСФСР. – 1921. – № 72.
289. Мозохин О. ВЧК-ОГПУ. На защите экономической безопасности государства и в борьбе с терроризмом / О. Мазохин. – М. : “Яуза” “ЭКМО”, 2004. – 444 с.

290. Финансовая газета. – М., 1924.
291. Правда. – М., 1923.
292. Резолюция XI съезда РКП(б), 28 марта 1922 г. По докладу Центрального Комитета // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967 гг.) : в 5 т. Т. 1: 1917–1928. – М., 1967. – С. 297–299.
293. СУ РСФСР. – 1922. – № 36.
294. СУ РСФСР. – 1922. – № 71.
295. СУ РСФСР. – 1922. – № 70.
296. Правда. – М., 1924
297. Белкин Г. Формы частной промышленности / Г. Белкин // Частный капитал в народном хозяйстве СССР. Материалы комиссии ВСНХ. Под общей ред. А. М. Гинзбурга. – М. ; Л., 1927. – С. 217–249.
298. Контрольные цифры народного хозяйства на 1925–1926 год: Доклад комиссии по контрольным цифрам. – 3-е изд. – М. ; Л. : Плановое хозяйство, 1926. – 101 с.
299. Бухарин Н. И. Ленин как марксист. Доклад на торжественном заседании Коммунистической академии. 17 февраля 1924 г. // Н. И. Бухарин. Избранные произведения. – М, 1988. – С. 50–85.
300. Резолюция пленума ЦК ВКП(б), апрель 1926 г. О хозяйственном положении и хозяйственной политике // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967 гг.) : в 5 т. Т. 1: 1917–1928. – М., 1967. – С. 514–523.
301. Всесоюзное совещание президиумов ВСНХ СССР и союзных республик // Местная промышленность и торговля. – 1926. – № 4–5. – С. 119–129.
302. Торговля и промышленность в Москве // Финансы и народное хозяйство. – 1927. – № 50. – С. 24–25.
303. СЗ СССР. – 1928. – № 34.
304. Ткаченко І. В. Система прямого державного оподаткування приватних промислових підприємств у роки нової економічної політики (на прикладі Москви) / І. В. Ткаченко // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2005. – Вип. 37. – № 701. – 190–199.
305. Жилищный вопрос и квартирная плата в Москве // Работа Московского Совета. – 1926. – № 13. – С. 25–29.
306. Известия ЦИК. – М., 1929.
307. Экономическая жизнь. – М., 1928.

308. Анализ кампании по проведению обложения промысловым налогом за 1928/1929 г. по г. Москве. – ЦГАМО. – Ф. 2170. – Оп. 9. – Д. 11.
309. Экономическая жизнь. – М., 1927.
310. СУ РСФСР. – 1921. – № 56.
311. Деятельность Московского губфинотдела за вторую половину 1921 г. // Вестник финансов. – 1922. – № 6. – С. 31–32.
312. Налоги Советской России. – М. : Финансово-экономическое бюро, 1922–1923. – Вып. II: Январь–сентябрь 1922 г. – 1923. – II, 220 с. 33 табл.
313. СУ РСФСР. – 1923. – № 5.
314. СУ РСФСР. – 1922. – № 30.
315. К сбору общегражданского налога // Вестник финансов. – 1922. – № 15. – С. 26–27.
316. СЗ СССР. – 1924. – № 12.
317. СУ РСФСР. – 1921. – № 80.
318. СУ РСФСР. – 1922. – № 55.
319. Поступление местных налогов и сборов по Москве за август // Вестник финансов. – 1922. – № 31. – С. 73.
320. Труд: Орган Всесоюзного Центрального Совета Профессиональных Союзов. – М., 1923.
321. Работа Московского Совета. – 1926. – № 13. – С. 27–28.
322. СУ РСФСР. – 1922. – № 76.
323. Доклад о финансово-налоговой работе Московского Финансового Отдела в 1923-24 бюджетном году // Работа Московского Совета. – 1924. – № 10. – С. 4–16.
324. Резолюция XI съезда РКП(б), 2 апреля 1922 г. О финансовой политике // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967 гг.) : в 5 т. Т. 1: 1917–1928. – М., 1967. – С. 303–308.
325. Месячник по усиленному взиманию промналога по Московской губернии // Вестник финансов. – 1923. – № 18. – С. 33.
326. Моссовет за 10 лет работы // Работа Московского Совета. – 1927. – № 10. – С. 6–35.
327. СЗ СССР. – 1924. – № 20.
328. Реализация выигрышного займа в Москве и Московской губернии (октябрь–декабрь) // Вестник финансов. – 1923. – № 51–52. – С. 48.

329. Лантух В. В. Податкова державна практика у відношенні приватної торгівлі на Україні в 20-х роках / В. В. Лантух // Питання історії СРСР : Респ. міжвід. наук. зб. – Харків, 1991. – Вип. 36. – С. 39–46.
330. Циркуляр Налогового Управления РСФСР Уполнаркомфинан, Наркомфинан, Губ- и Облфинотделам от 17 декабря 1923 г. за № 345 о погашении недоимок и наблюдении за поступлением отсроченных акцизов // Вестник финансов. – 1923. – № 102. – С. 8–9.
331. Анализ обложения промысловым налогом частных предприятий за 1928/29 год. – ЦГАМО. – Ф. 2170. – Оп. 10. – Д. 15.
332. СЗ СССР. – 1926. – № 42.
333. СЗ СССР. – 1927. – № 25.
334. СЗ СССР. – 1926. – № 64.
335. СЗ СССР. – 1928. – № 1.
336. СЗ СССР. – 1928. – № 58.
337. Правда. – М., 1928.
338. СЗ СССР. – 1928. – № 50.
339. Переписка по выявлению нежелательной деятельности частного капитала (1929 г.). – ЦГАМО. – Ф. 2170. – Оп. 10. – Д. 17.
340. Переписка о закрытии и опечатании торгово-промышленных предприятий ОГПУ и МУРОм с приложением списка владельцев. – ЦГАМО. – Ф. 2170. – Оп. 2. – Д. 24.
341. Переписка с судебными органами о привлечении налогоплательщиков к ответственности. – ЦГАМО. – Ф. 2170. – Оп. 16. – Д. 106.
342. Итоги Московского XVI губфинсовещания // Финансы и народное хозяйство. – 1928. – № 32. – С. 24–25.
343. Дезен А. А. Финансовые проблемы частного капитала / А. А. Дезен // Частный капитал в народном хозяйстве СССР. Материалы комиссии ВСНХ СССР. Под общ. ред. А. М. Гинзбурга – М. ; Л., 1927. – С. 171–184.
344. Отчет о деятельности Московской конторы Государственного банка за 1922 г. – РГАЭ. – Ф. 130. – Оп. 6. – Д. 663.
345. Виндельбот М. Государственный Банк / М. Виндельбот // Народное хозяйство. – 1921. – № 10. – С. 143–153.
346. Аксельрод А. Государственный Банк / А. Аксельрод // Народное хозяйство. – 1921. – № 11–12. – С. 29–35.

347. Шмидт Б. Ф. Два года деятельности Мосгорбанка / Б. Ф. Шмидт // Вестник финансов. – 1925. – № 3. – С. 145–150.
348. Маневич В. Кредитно-финансовая система нэпа и кредитная реформа 1930 г. / В. Маневич // Вопросы экономики. – 1988. – № 7. – С. 62–72.
349. Частный капитал и кредит // Вестник финансов. – 1926. – № 4. – С. 131–135.

Додаток 1

Таблиця 1*

Розподіл московських фабрик і заводів за основними групами виробництв та кількість працюючих на них (за переписом 1918 р.)

Групи виробництв		Кількість підприємств	Чисельність працюючих на них
1	Добування та обробка каміння, земель та глини	18	312
2	Гірнич та гірничозаводська промисловість	7	2 480
3	Металообробна промисловість	81	5 687
4	Виробництво машин, інструментів та апаратів	151	15 118
5	Обробка деревини	30	1 997
6	Хімічна промисловість	119	14 922
7	Виробництво харчових продуктів, напоїв та наркотиків	130	16 944
8	Обробка твердих матеріалів тваринного походження	6	379
9	Шкіряна та хутряна промисловість	36	2 339
10	Виробництва з обробки бавовни	51	22 503
11	Виробництва з обробки вовни	78	11 201
12	Виробництва з обробки шовку	24	5 419
13	Виробництва з обробки конопель та інших речовин рослинного походження	2	166
14	Виробництва з обробки змішаних та неточно визначених волокнистих речовин	27	1 083
15	Виробництво одягу та предметів туалету	157	15 514
16	Обробка паперу	44	1 680
17	Поліграфічні виробництва	145	12 087
18	Художня та прикладна наукова промисловість	29	1 089
По всіх групах виробництв		1135	130 920

*Таблиця складена за: [Рабочий класс Советской России в первый год диктатуры пролетариата : сб. докум. и матер. – М., 1964. – С. 6-7].

Додаток 2*

Успільнені підприємства Москви на червень 1918 р.

Націоналізовані підприємства

Електростанція “Товариства електричного освітлення 1886 р.”.
Електростанція “Електропередача”.
Ростокінська красильно-апретурна фабрика (колишня Ферман).
Синодальна друкарня.

Секвестровані підприємства

Московський металічний завод (колишній Гужона).
Завод бр.Тільманс і К.
Фабрика Таубер, Цветков і К.
Механічний завод Лінденберга.
Фабрика гнутих меблів І. Кона.
Паркетно-столярна фабрика (колишня Е. Ганзен).

Підприємства з урядовим правлінням

Завод Гопнер.
Завод Гном и Рон.
Автозавод “АМО”.
Московський капсульний завод.
Завод Федорова і Чурбанова.
Московський телефонно-телеграфний завод.
Завод Акціонерного Товариства “Кулемет”.
Завод Акціонерного Товариства “Русская машина” (колишній Міхельсона).
Підковний завод Павлова.
Завод Кальніна.
Фабрика Бродова.
Хімічний Хамовнічеський завод Н. Второва.
Гудзикова фабрика Бенно-Ронталлер.

Підприємства під контролем МОРНГ, які мали в правліннях уповноважених, інспекторів або комісарів

Завод “Динамо”.
Завод Бари.
Завод бр. Бромлей.

Завод Добрава і Набгольц.

Завод Дукс.

Продовж. додатку 2

Завод Вартца і Мак Гілля.

Автозавод Ільїна.

Завод Людвіга і Сміта.

Завод Сальмсона.

Завод “Проводник”.

Хімічний завод Шеренга.

Ткацька фабрика Первушина і Лебедева.

Семенівська ткацька мануфактура.

Ткацька фабрика Філіппова.

*Додаток складений за: [Страхов Л.В. Национализация крупной промышленности города Москвы // Ученые записки Моск. госуд. педагогического ин-та им. В. И. Ленина. – М., 1964. – № 200. – С. 220–289].

Додаток 3

Таблиця 2*

Робота промислових підприємств Москви в серпні 1918 – червні 1920 рр.

	Усього промислових підприємств	Працюючих	Непрацюючих	Загальна кількість робітників
На 31 серпня 1918 р.	1 190	951	239	155 032
На 1 червня 1919 р.	1 154	768	386	105 210
На 1 червня 1920 р.	1 063	657	406	87 363

*Таблиця складена за: [Красная Москва. 1917–1920: Сб. статей по материалам стат. отдела Московского Совета РК и КД. – М., 1920. – С. 179].

Додаток 4

Таблиця 3*

Попит та пропозиція робочих рук на ринку праці Москви восени 1920 р.

Виробництва	Пропозиція робочих рук	Попит на робочі руки
Металічні	11 668	11 931
Деревообробні	270	365
Текстильні	99	117
Гірничозаводські	260	435
Швейні	1 909	924
Харчові	919	663
Шкіряні	870	1 409
Хімічні	148	160
Поліграфічні	118	247

*Таблиця складена за матеріалами публікації газети "Экономическая жизнь". – М., 1920. – 18 января.

Додаток 5

Таблиця 4*

Хід орендної кампанії в Москві протягом вересня 1921 р. – січня 1922 р.

Виробництва	Орендовано підприємств					
	На 13 вересня	На 14 жовтня	На 30 жовтня	На 20 листопада	На 15 грудня	На 1 січня
Металобробні	5	18	27	37	38	40
Текстильні	–	4	14	17	22	23
Хімічні	3	10	16	25	27	28
Деревообробні	–	1	2	10	11	12
Поліграфічні	1	6	9	15	16	16
Хлібопекарські	–	4	18	32	74	94
Шкіряні	–	4	10	16	19	22
Група Моссільпрому	12	25	27	33	37	41
Група Мосилікату	–	–	–	9	9	–
Усього	19	72	123	185	253	285

*Таблиця складена за публікаціями газети “Економическая жизнь”. – М., 1921. – 18 жовтня, 2 листопада, 16 грудня; 1922. – 14 січня.

Додаток 6

Таблиця 5*

Розподіл загальної кількості закладів, промислових господарств та кількості задіяних осіб у дрібній (нецензовій) та кустарно-ремісничій промисловості Москви в 1925 р.

Групи виробництв	Кількість виробничих одиниць	Кількість задіяних осіб	З них у кустарних виробництвах
Видобування та обробка мінералів	183	322	107
Обробка металів	2 262	3540	1 814
Машинобудування	83	300	175
Обробка деревини	1 744	2 890	1 884
Хімічна промисловість	372	980	175
Харчосмакова промисловість	1 402	4 175	758
Обробка твердих матеріалів тваринного походження	90	186	95
Шкіряна та хутряна промисловість	1 170	1 910	1 258
Текстильна промисловість	720	1 762	515
Виробництво одягу та предметів туалету	33 220	40 104	18 933
Поліграфічна промисловість	350	728	290
Паперова промисловість	379	685	370
Науково-художня промисловість	1 293	1 791	1 006
По всіх групах виробництв	43 268	59 373	27380

*Таблиця складена за: [Мелкая и кустарно-ремесленная промышленность в 1925 г. // Труды ЦСУ. – Т. XXXШ. – М., 1928. Вып. 2. – С. 308–309; Справочник кустарной промышленности г. Москвы и Московской губернии”. – М. ; Л., 1928. – Столб. 20].

Наукове видання

**Лантух Валерій Васильович,
Ткаченко Ірина Вікторівна**

**МОСКОВСЬКА ПРИВАТНА ПРОМИСЛОВІСТЬ
В РОКИ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ:
ВІДНОВЛЕННЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ**

Монографія

Під загальною редакцією автора

Редактор *Г. Н. Нужненко*
Комп'ютерна верстка *Ю. М. Хижняк*
Художнє оформлення обкладинки *Я. О. Маленко*

Підписано до друку з готових діапозитивів 09.07.2012 р. Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк
офсетний. Умовн.-друк. арк. 10,63
Обл.вид. арк. 9,8. Тираж 100 прим. Зам. № 515. Ціна договірна

ТОВ "Друкарський дім "Папірус", м. Суми, вул. Перемоги, буд. 2.
Тел. (0542) 78-00-75.

Свідоцтво про внесення до державного реєстру видавців Серія ДК № 4309 від 20.04.2012 р.